

1500

De middeleeuwen

Greet Draye
Marleen Brock

o.l.v. Kaat Wils
en Hans Cools

500

1500

averbode

PASSAGOS

De middeleeuwen

PASSA905

De middeleeuwen

Dr. Greet Draye
Marleen Brock
o.l.v. prof. dr. Kaat Wils en prof. dr. Hans Cools

Wetenschappelijk team

prof. dr. Anne-Laure Van Bruaene / UGent, prof. dr. Hans Cools / K.U.Leuven, prof. dr. Thérèse de Hemptinne / UGent, prof. dr. Brigitte Meijns / K.U.Leuven, prof. dr. Tim Soens / UA, prof. dr. Tom Verschaffel / K.U.Leuven, prof. dr. Kaat Wils / K.U.Leuven

Leerkrachtenteam

Leen Bockaert / Hagelstein Sint-Katelijne-Waver, Hannes Deryckere / Sint-Godelieve Lennik, Sara Van Gucht / Sint-Jan Berchmanscollege Westmalle, Marit Gypen / Atheneum Vilvoorde, Stijn Van Kessel / Lyceum Antwerpen, Koen Lagae / Sint-Pieterscollege Jette, Guy Putseys / SALCO Haasrode

averbode

900
1900

Voorwoord	7
-----------------	---

Proloog: het middeleeuwse landschap	8
De vroege middeleeuwen	8
De volle middeleeuwen	10
De late middeleeuwen	11

1. Natuur

Proloog	13
1. Het klimaat	14
Bronnen	14
De warme middeleeuwen	15
De Kleine IJstijd	17
2. De betekenis van de natuur	18
Onberekenbare natuur	18
Getemde natuur	19
Dromen van Luilekkerland	20
3. Wereldkaarten en wereldbeelden	22
Reizen zonder kaarten	22
Beelden van de wereld	22
Soorten kaarten	24
Naar moderne kaarten	25
4. Onderzoek: Landschapsreconstructie: het Zwin	26
5. Allemaal mensen	30
Bronnen en schattingen	30
Oorzaken	31
Een trage groei	32
De angst voor de ander	33

2. Volk en macht

Proloog	35
1. De grote migraties (300-1100)	36
De eerste golf: de barbaren	36
Gedwongen migraties	37
Nieuwe koninkrijken	38
De tweede golf: Arabieren en Vikingen	38
2. Koning, keizer, paus (500-1200)	40
Koning en priester	40
Clovis en de Merovingers	41
Karel de Grote	42
De Investituurstrijd	44
De gang naar Canossa	45
3. Leenheren en leenmannen	47
Vazallen	47
De leenceremonie	48
Feodale chaos?	48
Het graafschap Vlaanderen	49
Verval	49
4. Staten in wording (1000-1500)	50
Het verlangen naar controle	50
Engeland	51
Frankrijk en het Duitse Rijk	52
De Honderdjarige Oorlog	54
5. Middeleeuws België?	55
De negende en de tiende eeuw	55
De elfde en de twaalfde eeuw	56
De dertiende eeuw	56
De Guldensporenslag	57
De veertiende eeuw	57
De vijftiende eeuw	58
6. De islamwereld	60
Geloven in één god	60
Op veroveringstocht	61
Verdeeldheid	61
Eenheid	62

inhoud

3. Individu en gemeenschap

Proloog	65
1. Christelijk geloven	66
Een christelijk sausje	66
In de greep van de kerk	67
Tussen hemel en hel	68
Boete doen	69
Geloof en gevoel	70
De christenen in het oosten	70
2. Tijdbeleving en tijdberekening	71
Dagen en weken	71
Dateren met heiligen	71
De tijdrekenkunde	72
Jaren tellen	73
Soorten tijden	74
3. Familieleven en liefde	75
Het huwelijk	75
Strenge regels	75
Op zoek naar een partner	76
Het middeleeuwse kind	77
Namen geven	78
4. Leren en geletterdheid	79
De abdijscholen	79
De stadsscholen	80
De universiteiten	81
Leren op de werkvloer	82
5. Onderzoek: Wetenschap in Oost en West	83
Het begin: tot de dertiende eeuw	83
Op voorsprong	86
Het vervolg: de late middeleeuwen	87
De weg van de wetenschap	87
6. Woord en beeld	88
Kunst om van te leren	88
Kunst in opdracht	89
Schrijvers en dichters	91

4. Arbeid

Proloog	93
1. Het leven op het land (500-1200)	94
Het domeinstelsel	94
Kleine koningen	95
Nieuwe landbouwtechnieken	96
Een landbouwrevolutie?	98
Wonen op het land	98
2. Monnikengeduld: het leven in een abdij (500-1200)	100
Bidden en werken	100
Oblaten	102
Schrijven en verluchten	103
Hervormingen	104
3. Het leven in de stad (1000-1500)	105
Vrije burgers	105
Gilden en ambachten	106
Het uitzicht van de stad	107
Open riolen	108
4. Onderzoek: Het succes van de gotiek	110
Romaans en gotisch	110
Hemel en aarde	111
Om het mooist	112
Reizende sterren	114
Conclusie	114
5. Een commerciële revolutie	115
Stap één: overschotten	115
Stap twee: netwerken	116
Stap drie: explosie	118
6. Ongelijkheid	121
Haves en havenots	121
Vrij of onvrij	123
Wat de pot schaft	123
Protest	124

5. Oorlog

Proloog	127
1. Ten oorlog! (500-1300)	128
De Karolingische ruiters	128
Heren en vazallen	128
Omwallingen en versterkingen	129
Belegerd!	130
Ruiters worden ridders	131
Riddertoernooien	132
2. De kruistochten (1100-1300)	133
'God wil het!'	133
Ten strijde	134
De kruisvaardersstaten	135
Nieuwe kruistochten	136
3. Onderzoek: De Kinderkruistocht (1212)	138
De bronnen	138
De route	138
Kinderen of niet?	139
Historicus, romanschrijver, filmmaker	140
De afloop	141
Conclusie	141
4. Ketterij en vervolging (1100-1350)	142
Het verlangen naar orde	142
De Albigenzische kruistocht	143
Een dunne grens	144
Speuren naar ketteren	144
Buiten de norm	145
5. Crisis in de late middeleeuwen (1300-1500)	146
Honger	146
De Zwarte Dood	146
Oorlog en plundering	148

Tijdbalk	150
Bibliografie	152
Personenregister	153
Begrippenregister	155
Illustratieverantwoording	159

Passages. De middeleeuwen. 500-1500

Grafisch ontwerp: Katleen Poelmans

Kaarten en infografieken: Geert Verscheure

Eindredactie en beeldredactie: Wim Ver Elst

Coverillustratie: De maand mei. Detail van een miniatuur van de broers Paul, Herman en Johan van Limburg, in *Les Très Riches Heures du duc de Berry*, 1410-1416. Chantilly, Musée Condé, ms. 65, fol. 5v.

© Agence photographique de la Réunion des Musées nationaux

Frontispice: De hemelse en de aardse stad, met de zeven deugden en de zeven ondeugden. Miniatuur van Meester François, in *Augustinus, La Cité de Dieu*, vertaald door Raoul de Presles, Parijs, 1475-1480. Den Haag, Museum Meermanno | Huis van het Boek, hs. 10 A 011, fol. 6.

© Uitgeverij Altiora nv

ISBN 978-90-317-3141-1

D/2011/39/13

ES3601/042011/911312

www.averbode.be

Ondanks al onze inspanningen om aan de verplichtingen inzake het beeldmateriaal te voldoen, is het mogelijk dat bepaalde rechthebbenden ons onbekend zijn gebleven. We stellen ons ter beschikking om hun vragen te beantwoorden.

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever.

Informatie over kopieerrechten en uitzonderingen op het verbod op reproductie vindt u op www.reprobel.be (België) en www.cedar.nl (Nederland).

Voorwoord

Dit geschiedenishandboek *Passages* – in het meervoud – stelt niet één vooraf afgebakend traject door het verleden voor, maar verscheidene mogelijke trajecten tegelijk. *Passages* is te vergelijken met een winkelgalerij waarin allerlei dingen worden aangeboden: hoofd- en neventhema's, vaste waarden en nieuwigheden, en gebeurtenissen die zich dichtbij en veraf hebben afgespeeld. Je kunt er rustig doorheen slenteren en je laten leiden door alles wat je aanspreekt. Of je kunt sneller vorderen en alleen halt houden waar dat echt nodig is. Je kunt in *Passages* lezen, kijken, analyseren en zelf dingen onderzoeken.

In *Passages* zijn de taal en het verhaal van het verleden belangrijk. Het boek bestaat daarom uit vijf thema's die telkens opgebouwd zijn rond een begrip of een begrippenpaar. Die begrippen waren vroeger relevant en dat zijn ze vandaag nog altijd: natuur, volk en macht, individu en gemeenschap, arbeid en oorlog. Je leert hoe de betekenis van die vijf – verwante – begrippen in de loop van de tijden is veranderd. De verhalende lestekst wil je leren lezen en interpreteren. Veel van wat uit het verleden rest, is talig. Niet alleen teksten, maar ook miniaturen en schilderijen zijn in een taal – beeldtaal – geschreven en vragen om interpretatie. Kruisverwijzingen tussen de hoofdstukken, aangeduid met een , laten toe om verbanden te leggen tussen historische verschijnselen.

Dit boek behandelt de middeleeuwen. Die duurden van 500 tot 1500. Uiteraard hebben die data iets willekeurigs. Er brak geen nieuwe tijd aan op 1 januari 500 of na 31 december 1500. Omstreeks 500 – of zelfs wat later – kwam er een einde aan de oudheid en omstreeks 1500 begon de nieuwe tijd. Maar er waren dingen die in de middeleeuwen niet anders waren dan in de oudheid. En veel dingen bleven in de nieuwe tijd hetzelfde als in de middeleeuwen. De term 'middeleeuwen' stamt trouwens uit de nieuwe tijd. De zeventiende-eeuwse humanisten, die zich lieten inspireren door de oudheid, vonden de periode van 500 tot ongeveer 1500 een soort tussentijd waarin de oudheid vergeten was geraakt.

Ook hedendaagse historici gebruiken de term 'middeleeuwen'. Maar ze hebben er tegelijk bedenkingen bij. De overgang tussen de oudheid en de middeleeuwen is duidelijk te onderscheiden: de Middellandse Zee hield werd een grens na de Romeinse tijd, Europa raakte afgebakend. Maar in de ogen van de historici beklemtoont de term 'middeleeuwen' de breuk rond 1500 te sterk. Om de continuïteit tussen de middeleeuwen en de nieuwe tijd aan te geven, gebruiken ze ook de term 'ancien régime'. Daarmee bedoelen ze de hele periode van 500 tot ongeveer 1800. De term 'middeleeuwen' is bovendien erg West-Europees, benadrukken ze. Alleen in West-Europa was er iets wat een 'tussentijd' kan worden genoemd. In Oost-Europa bleef het Oost-Romeinse Rijk uit de oudheid in de vorm van het Byzantijnse Rijk bestaan tot in 1453. Ook in China en de Arabische wereld zijn er geen 'middeleeuwen' geweest. Maar met die informatie in het achterhoofd is een boek over de middeleeuwen zeker te rechtvaardigen. Die tijd had eigen kenmerken, zoals iedere tijd.

Proloog: het middeleeuwse landschap

De middeleeuwen duurden duizend jaar. In die tijd is er veel veranderd. Ook het landschap onderging een grondige gedaanteverwisseling. In de loop van de middeleeuwen begon het landschap steeds meer te lijken op dat van vandaag. Die ontwikkeling verliep heel traag. Niet altijd hadden mensen de hand in die veranderingen. Soms moesten ze zich schikken naar de natuur – bijvoorbeeld naar de zee, wanneer die land opslokte. Maar de natuur moest zich vaker schikken naar de mens. Historici verdelen de middeleeuwen in drie periodes: de vroege, de volle en de late middeleeuwen. De grenzen tussen die periodes vallen samen met belangrijke veranderingen in het landschap: iedere periode had een typisch landschap.

De vroege middeleeuwen

Eind vierde eeuw viel het grote Romeinse Rijk definitief uiteen in een oostelijk en een westelijk deel. Het grondgebied van het huidige België maakte deel uit van het West-Romeinse Rijk. Het binnenland werd toen ingenomen door uitgestrekte bossen. (ill. 1) Dat waren resten van het Kolenwoud, een bos uit de oertijd. Her en der lagen er nederzettingen en boerderijen, vooral in de buurt van wegen. Er liep één grote weg met enkele zijwegen door het gebied: de heirbaan van Boulogne naar Keulen. Langs zulke wegen konden legers zich verplaatsen – ‘heir’ is een oud woord voor ‘leger’ – maar ook handelaars maakten er gebruik

1. Het middeleeuwse landschap zag er heel anders uit dan vandaag. Grote gebieden werden ingenomen door uitgestrekte, ondoordringbare bossen. De middeleeuwers vonden die angstaanjagend. Er huisden gevaarlijke dieren in, zoals wolven. Miniatuur uit het atelier van de Meester van Bedford, in Gaston Phébus, *Le Livre de la chasse*, Parijs, omstreeks 1407. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 616, fol. 31v.

2. De jacht op everzwijnen. De gedode dieren worden gevild en versneden. De jagers gooien de ingewanden in het vuur. Daarna eten de honden ze op. Miniatuur uit het atelier van de Meester van Bedford, in Gaston Phébus, *Le Livre de la chasse*, Parijs, omstreeks 1407. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 616, fol. 73v.

van. De bisschopssteden Doornik en Tongeren lagen langs die heirbaan. Door hun ligging konden ze uitgroeien tot handelssteden.

Steden zoals De Panne, Koksijde en Nieuwpoort bestonden nog niet. De plaatsen waar ze later zouden ontstaan, lagen niet aan zee, maar een eind in het binnenland, in een moerasgebied achter een brede duinengordel. Toch woonden er mensen in dat kustgebied: er werd zout gewonnen en er waren vissersdorpjes en versterkte vestigingen, zoals Oudenburg. De Noordzee vormde een grens van het West-Romeinse Rijk. Zulke grenzen moesten worden verdedigd tegen mogelijke invallers.

Aan de noordgrens van het rijk woonden de Germanen. Tenminste, zo noemden de Romeinen hen. Eigenlijk vormden de Germanen niet één volk; het was een verzamelnaam voor verschillende bevolkingsgroepen. Ook de 'Romeinen' bestonden trouwens niet: dat was een verzamelnaam voor alle inwoners van het Romeinse Rijk, waartoe ook Etrusken, Kelten en Gallo-Romeinen behoorden. De Romeinse en de Germaanse bevolkingsgroepen dreven handel met elkaar en af en toe vestigde een Germaanse groep zich tijdelijk in het Romeinse gebied. Vanaf de vierde eeuw vielen de Hunnen, die afkomstig waren uit Centraal-Azië, de Germaanse gebieden binnen. Steeds grotere groepen Germanen migreerden daardoor naar het West-Romeinse Rijk. Anders dan vroeger vestigden ze zich daar definitief.

In 476 werd de laatste West-Romeinse keizer afgezet. Op

het grondgebied van het vroegere West-Romeinse Rijk werden Germaanse rijken gesticht. De Lage Landen werden een deel van het Frankische Rijk. Het jaar 476 geldt daarom als het begin van de middeleeuwen. Uiteraard is dat een kunstmatig begin. De overgang van het West-Romeinse Rijk naar de Germaanse rijken ging erg geleidelijk. Die langzame wissel van de wacht veroorzaakte even geleidelijke veranderingen in het landschap. De bevolking daalde vanaf de vierde eeuw. Niet in alle Romeinse nederzettingen gingen Germanen wonen. In het binnenland kreeg het bos daardoor vrij spel. Het overwoekerde de nederzettingen die verlaten waren. Sommige nederzettingen die bleven bestaan, werden kleiner.

Ook in het kustgebied veranderde het landschap, maar niet alleen door toedoen van de mens. Het gebied kwam grotendeels onder water te liggen. Tussen de vijfde en de zevende eeuw kreeg de kustlijn ongeveer haar huidige vorm. Heel wat nederzettingen verdwenen, meer dan in het binnenland. Diegene die bleven bestaan – op hogergelegen duinen – werden veel kleiner.

In de vroege middeleeuwen veranderde het landschap van een cultuurlandschap – een landschap met veel tekenen van menselijke aanwezigheid – in een natuurlandschap. Toch verschenen na verloop van tijd weer nieuwe cultuurelementen: kleine abdijen met kleine kerken, die werden gesticht door missionarissen. Vanuit die abdijen, zoals de Gentse Sint-Pietersabdij, (ill. 4) probeerden ze het Frankische Rijk christelijk te maken. Dat deden ze met steeds meer succes.

Vanaf de achtste eeuw begon het landschap opnieuw te veranderen. Dat kwam vooral door de groei van de bevolking en ook wel door het aantreden van een nieuw koningshuis in het Frankische Rijk. De Karolingische koningen namen de touwtjes steviger in handen dan hun voorgangers, de Merovingers. De nederzettingen groeiden weer, er kwamen meer handelsroutes en aan zee werden nieuwe havens aangelegd – die van Brugge bijvoorbeeld. Grootgrondbezitters stampten op het platteland domeinen uit de grond. Dat waren grote landbouwnederzettingen waar boeren een deel van de gronden bewerkten voor de eigenaar en een deel voor zichzelf. In het landschap verschenen ook grote abdijen met veel grond eromheen.

Door de domeinen en de abdijen ging het landschap er heel anders uitzien. Het bos werd een beetje teruggedrongen. Maar er bleef nog veel 'woeste grond' over – bos, maar ook heide en veengebied, bijvoorbeeld in de Kempen. Vanaf de negende eeuw daagden er belagers op uit het noorden. Om zich te verdedigen tegen de dreiging van de Vikingen, bouwden de mensen nieuwe versterkte nederzettingen aan de kust. Rond die vestigingen werd een wal, een gracht of een houten omheining opgetrokken.

De volle middeleeuwen

De volle middeleeuwen – de elfde en de twaalfde eeuw en de eerste helft van de dertiende eeuw – was de pe-

riode van de grote ontginningen. Het natuurlandschap verdween steeds meer. (ill. 3) Bossen werden omgevormd tot akkerland. Dat was nodig, omdat de bevolking snel groeide. Er was meer voedsel nodig en meer hout om woningen te bouwen. Sommige gebieden zoals het Hallerbos, het Meerdaalwoud en de Kalmthoutse heide ontsnapten aan de middeleeuwse – en de latere – ontginningswerken. Ze dienden als jachtgebied voor de koningen en de graven. (ill. 2) Ook in het kustgebied werden nieuwe gronden in gebruik genomen. De mensen wonnen grond op de zee door dijken te bouwen en grachten aan te leggen – dat heet 'inpolderen'. De kustlijn kreeg nog meer haar hedendaagse vorm.

Op al die nieuwe gronden werden nieuwe woningen gebouwd. Die werden ingeplant langs wegen en niet meer kriskas door elkaar zoals daarvoor. De nieuwe dorpen kregen steevast een nieuwe kerk. Er verrezen nog meer abdijen – bijvoorbeeld de abdij van Ter Duinen, die in het kustgebied heel wat grond in bezit kreeg. Sommige domeinen werden verder uitgebouwd. De woning van de heer werd gebouwd op een hoogte, om te benadrukken hoe belangrijk hij was. Zo'n verhoogde woning heette een 'motte'. Sommige daarvan werden opgetrokken uit steen; ze werden kastelen. Ten slotte groeiden in de volle middeleeuwen opnieuw echte steden. Ook die ommuurde centra van handel, bestuur, religie en intellectueel leven, met veel stenen gebouwen, waren nieuw in het middeleeuwse landschap.

3. Mannen bouwen een brug en leggen een nieuwe weg tussen twee steden aan. Houthakkers vellen de bomen van een bos. Anonieme miniatuur (Willem Vrelant?), in Jacques de Guise, *Chroniques de Hainaut*, vertaald door Jean Wauquelin, 1448-1453. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 9242, fol. 270v.

4. Dit anonieme schilderij uit 1534 is het oudste bekende gezicht op Gent. Beneden is de Sint-Baafsabdij te zien, met het dorp dat eromheen was gegroeid, links de Sint-Pietersabdij. Beide speelden een grote rol in de groei van de stad. Midden in de stad ligt de Vrijdagmarkt, waar grote volksvergaderingen plaatsvonden. In de late middeleeuwen was Gent een van de grootste steden in Europa. Gent, STAM.

De late middeleeuwen

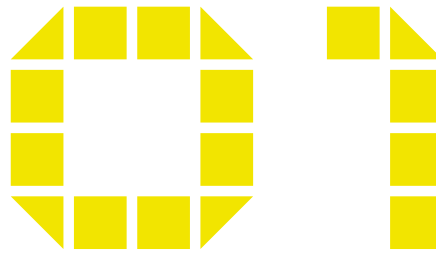
In de late middeleeuwen werd het landschap opnieuw een cultuurlandschap. Op het platteland gingen de ontginningen van nieuwe landbouwgronden onverminderd voort. En de steden kwamen helemaal tot bloei. (ill. 4) Dat bleek uit de bouw van markthallen, handelsgebouwen, stadhuisen, belforten, kathedralen en – in Leuven in de vijftiende eeuw – universiteitsgebouwen. Naarmate de steden rijker werden, werd de bouwstijl fraaier. In de bouw van kerken kwam dat het duidelijkst tot uiting. De sobere, robuuste romaanse stijl uit de volle middeleeuwen werd vervangen door de lichte en rijkelijke gotische stijl.

Verschillen

Niet overal in Europa veranderde het landschap op dezelfde manier. In Zuid-Europa bijvoorbeeld was het verschil tussen de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen veel minder groot. De steden bleven er groter en de landbouw was er grootschaliger. De natuur herwon minder terrein op de cultuur. De ontwikkeling van het cultuurlandschap beleefde er nauwelijks een terugval.

Van de vroege middeleeuwen zijn vandaag weinig zichtbare sporen overgebleven. Slechts hier en daar rest er een gebouw. In de grondplannen van sommige steden en dorpen zijn wel nog vroegmiddeleeuwse sporen terug te vinden. Maar de trekken die het landschap in de late middeleeuwen kreeg, zijn nog goed te zien. In de late middeleeuwen begon de ontwikkeling naar een volle wereld. Die verandering stopte niet na 1500. Ze zette zich door tot vandaag.

natuur

Proloog

De natuur is vandaag voor veel mensen een kostbaar goed, waar ze zorgvuldig mee omspringen. De natuur is vaak ook een bron van schoonheid. Hoge bergen en ongerepte wouden wekken bewondering. Als er zich een zonsverduistering voordoet, reizen mensen naar de plaats waar ze dat verschijnsel het beste kunnen aanschouwen. Heel soms jaagt de natuur angst aan – als er orkanen woeden of als de aarde beeft bijvoorbeeld. Maar de meeste orkanen kunnen vandaag worden voorspeld. Het gebeurt vrij zelden dat de natuur de mens helemaal verrast.

In de middeleeuwen was dat heel anders. Toen boezemde de natuur vaak angst in. Dat kwam doordat de mensen weinig wisten over de natuur. Ze hadden geen verklaring voor verschijnselen zoals natuurrampen, zonsverduisteringen, kometen of uitbraken van ziektes. God had er de hand in, zo leek het wel. Hij strafte de mensen voor hun zondigheid. De wereld aan de andere kant van de oceaan was onbereikbaar en dus onbekend. Daarom vermoedden de middeleeuwers dat daar monsters of minstens vreemde volkeren woonden. Die tekenen ze op de eerste wereldkaarten.

Naarmate de middeleeuwen vorderden, leerden de mensen de natuur beter kennen. Geleerden bestudeerden de beweging van de hemellichamen. Kooplui en pelgrims ontdekten steeds meer delen van de wereld, waardoor de wereldkaarten steeds preciezer werden. De boeren leerden door ervaring hoe ze hun akkers vruchtbaarder konden maken en hoe ze energie konden halen uit water en wind. De natuur bleef onduidelijk en angstaanjagend, maar de mensen vonden telkens nieuwe manieren om daarmee om te gaan. Intussen droomden ze wel van een paradijselijke natuur waar iedereen eten in overvloed had, zonder dat ze ervoor hoefden te werken.

Op deze dertiende-eeuwse wereldkaart staat Jeruzalem ¹³³ pal in het midden. Daaromheen liggen de drie werelddelen die toen bekend waren: Europa, Azië en Afrika. ²² Anders dan op hedendaagse kaarten staat het oosten bovenaan. Heel wat informatie is ontleend aan de Bijbel. Boven wordt bijvoorbeeld het aards paradijs voorgesteld, met de hoofden van Adam en Eva. ²³ Rechts daarvan staat de Rode Zee, waar Mozes volgens de Bijbel met de Israëlieten is doorgetrokken. Volgens de kaartenmaker was de Rode Zee echt rood. De middeleeuwers vermoedden dat er in Afrika monsterachtige mensensoorten woonden. ⁸⁸ Die worden voorgesteld aan de rechterkant van de kaart. Bovenaan op de kaart troont Jezus, als heerser over de wereld. ⁸⁹ Anonieme miniatuur in een psalmenboek, Engeland (Londen?), omstreeks 1265-1270. Londen, The British Library, Add. MS 28681, fol. 9.

1. Het klimaat

De opwarming van de aarde is vandaag een veelbesproken onderwerp. Dat komt onder meer omdat niet iedereen geloof hecht aan de stelling dat de mens verantwoordelijk is voor de klimaatverandering. De tegenstanders van die theorie benadrukken dat er in het verleden altijd warme en koude periodes zijn geweest, die vanzelf ontstonden en weer verdwenen. Als voorbeeld van zo'n warme periode verwijzen ze naar de middeleeuwen. Tussen de negende en de dertiende eeuw was het in West-Europa gemiddeld warmer dan in de eeuwen daarvoor. Vanaf de dertiende eeuw koelde het klimaat weer af. Er volgde een koude periode, de 'Kleine IJstijd', die duurde van de vijftiende tot de achttiende eeuw.

Hoe het kwam dat het klimaat in de middeleeuwen veranderde, weten de klimaatwetenschappers niet precies. Maar de opwarming van het klimaat vanaf de negende eeuw werd zeker niet veroorzaakt door de mens. De middeleeuwers stootten geen massale hoeveelheden CO₂ uit en er was nog geen gat in de ozonlaag.

1. Een man en een vrouw staan bloot aan de gure noordenwind. De miniatuur komt uit een handschrift van de **Tacuinum Sanitatis**, een populair middeleeuws handboek over gezondheid. Het was gebaseerd op de **Taqwim al-sihha**, een Arabisch boek van Ibn Butlan uit de elfde eeuw. ⁸⁵ Er stond in wat mensen moesten doen om een gezond leven te leiden. Over de noordenwind staat te lezen: 'Het voordeel ervan is dat hij de zintuigen scherpt. Het nadeel is dat hij mensen ziek kan maken.'
Anonieme miniatuur, Italië, 1370-1400. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Vindobonensis series nova 2644, fol. 58v.

Bronnen

De mensen in de middeleeuwen hadden niet de middelen om de temperatuur of de hoeveelheid neerslag te meten zoals weerkundigen dat vandaag kunnen. De thermometer bijvoorbeeld werd pas uitgevonden in de zeventiende eeuw. Er waren ook geen meteorologische diensten die weersvoorspellingen op lange of korte termijn konden doen. De middeleeuwers konden alleen maar losse vergelijkingen maken: het was vandaag warmer dan gisteren, de zomer was droger dan die van het jaar daarvoor of de winter zachter. Hoewel er dus geen precieze cijfers beschikbaar zijn over het weer tijdens de middeleeuwen, kunnen historici zich toch een vrij nauwgezet beeld vormen van het toenmalige klimaat. Daarvoor baseren ze zich op allerlei bronnen.

In middeleeuwse annalen of jaarboeken werden jaar voor jaar de belangrijkste gebeurtenissen genoteerd. Het weer komt er vaak in ter sprake. De auteurs schreven bijvoorbeeld over de stand van het water, hittegolven of bevroren meren en rivieren. (ill. 2, 4 en 6) Ook uit feiten die niet rechtstreeks met het weer te maken hebben, kan informatie over het klimaat worden afgeleid. Historici combineren mededelingen over de kwaliteit van de wijn- en de graanoogst bijvoorbeeld met hedendaagse kennis. Voor een goede wijnoogst is het belangrijk dat de zomer vóór het oogstjaar warm is. Dan kunnen er zich veel bloemknoppen vormen. De herfst moet zacht zijn. In de winter en de lente mag het nauwelijks vriezen. In de zomer moet het warm zijn, zodat de druiven snel kunnen rijpen. Voor graan is het anders. De graanoogst is goed als het stevig koud is in januari en februari, niet vriest in maart en koel is in juni. Als historici in geschreven bronnen lezen dat de wijn- of de graanoogst in een bepaald jaar erg goed was, geeft dat hen dus een idee over het weer in de voorafgaande periode.

De dikte van de jaarringen van oud hout zegt wetenschappers heel wat over de neerslag die in een bepaald jaar is gevallen. Dunne jaarringen duiden bijvoorbeeld op droge zomers. Ook de studie van de bodem leert veel over de neerslag in het verleden. Pollen – stuifmeelkorrels – die in oude bodemlagen worden teruggevonden, verschaffen informatie over welke planten wanneer en waar groeiden. Ook dat is interessant voor wetenschappers, want het klimaat heeft een belangrijke invloed op de plantengroei.

De warme middeleeuwen

In de vroege middeleeuwen was het klimaat in Europa koud en nat. Daardoor was het geen goede tijd voor de landbouw. Oogsten mislukten of ze brachten minder op dan verwacht. Dat had heel wat nare gevolgen voor de mensen. Door voedselgebrek en een eenzijdige voeding werden ze extra vatbaar voor ziektes. Vanaf de zesde eeuw braken geregeld pestepidemies uit, die duizenden slachtoffers maakten. 31

2. Sneeuw en snerpemde kou

Een anonieme kroniekschrijver van de abdij van Fulda beschrijft de strenge winter van 874.

'De winter was erg streng en langer dan gewoonlijk; ook viel er zonder ophouden veel sneeuw van 1 november tot de lente-evening [21 maart], en dat veroorzaakte veel problemen voor de mannen die in het bos brandhout wilden gaan halen. En zo kwam het dat niet alleen dieren, maar ook veel mensen overleden aan de kou. De Rijn en de Main waren door de snerpemde kou bevroren en konden lange tijd het gewicht dragen van hen die erop gingen staan.'

Geciteerd in: Judith Herrin (red.), *Leven in de middeleeuwen*, Abcoude-Leuven, 2000, p. 180.

3. De maand juli op het platteland. Boeren met strohoeden oogsten graan met een sikkel; andere boeren scheren de schapen. Op de achtergrond staat het kasteel van Clain, nabij de Franse stad Poitiers. Miniatuur van de broers Paul, Herman en Johan van Limburg, in *Les Très Riches Heures du duc de Berry*, 1410-1416. Chantilly, Musée Condé, ms. 65, fol. 2v.

4. Aardbeien in december

'In het elfhonderdste jaar
En het zeventiende van Jezus Christus,
Was er zo'n helder weer in de winter
En zo groot was de lieflijkheid voor de wereld,
Dat december voor half april
Werd gehouden, of voor mei.

Op de dag van de geboorte des Heren
At de hertog aardbeien in Leuven,
En enigen aten tezelfdertijd bonen
Maar dan wel verse zoals in juni. [...]
Winteroortjes zag een mens toen nergens,
Wel jonge merels, zingend in de bossen.'

Naar: *Chronicon rhythmicum Leodiense*,
1117 (geciteerd in: Jan Buisman, *Duizend jaar
weer, wind en water in de Lage Landen*,
Franeker, 1, 1995, p. 289).

In de loop van de negende eeuw werd het warmer en droger. Historici hebben daarvoor heel wat aanwijzingen gevonden. Boeren konden graan en groenten verbouwen in hooggelegen gebieden, die daarvoor niet geschikt waren voor landbouw. Wijnranken bloeiden veel noordelijker dan tevoren, bijvoorbeeld in het huidige Groot-Brittannië en de Lage Landen. In Noord-Europa leefden insecten die vóór de klimaatopwarming alleen voorkwamen in gebieden rond de Middellandse Zee. De gemiddelde temperatuur in die warme periode was wellicht vergelijkbaar met die van vandaag; volgens sommige historici was het zelfs nog ietsje warmer. (ill. 4)

Het belangrijkste bewijs voor de opwarming van het klimaat is dat in die periode heel wat noordelijke gebieden werden ontdekt. Kort voor 800 bereikten Ierse monniken 100 de Faerøer, een eilandengroep ten noorden van Schotland. De Vikingen 38 zetten met hun schepen vanuit Scandinavië voor het eerst koers naar IJsland. Rond 985 zetten ze voet aan wal in Groenland en rond het jaar 1000 verkenden ze de kusten van Newfoundland, in het oosten van het huidige Canada. Ze noemden het gebied

5. De maand februari op het plateteld. Boeren warmen hun benen voor het haardvuur in een eenvoudige, houten boerenwoning. Het dak is van stro; de schoorsteen is gemaakt van vlechtwerk dat met leem is bestreken. Buiten zie je schaapskooien, bijenkorven, een dui-ventil en een ronde opslagplaats, wellicht voor graan. Miniatuur van de broers Paul, Herman en Johan van Limburg, in *Les Très Riches Heures du duc de Berry*, 1410-1416. Chantilly, Musée Condé, ms. 65, fol. 2v.

6. De Sint-Elisabethsvloed was een overstroming omstreeks 19 november 1421, de naamdag van de heilige Elisabeth. ⁷¹ In de Tielse Kroniek, een verslag dat dertig jaar na de ramp werd opgeschreven, staat daarover: 'Daags na Sint-Elisabeth 1421 woedde er 's nachts zo'n hevige storm, dat de wind met orkaankracht in Tiel en elders verschillende huizen omverblies. In Holland richtte hij door dijkdoorbraken veel schade aan. Tweeduizend mensen zouden zijn verdronken. Bij mensenheugenis was het niet voorgekomen, dat een overstroming zo erg was en dat het peil van het zeewater zo hoog stond. Bijna heel Holland, Vlaanderen en Zeeland liepen onder.' Anoniem schilderij, buitenzijde van de rechtervleugel van een altaarstuk met de dijkbreuk bij Wieldrecht, omstreeks 1490-1510. Amsterdam, Rijksmuseum.

'Vinland'. Op de zuidwestkust van Groenland stichtte de Viking Erik de Rode een nederzetting met een driehonderdtal boerderijen, waar al gauw vijfduizend mensen woonden. Al die ontdekkingen waren mogelijk doordat de zee niet meer zo zuidelijk bevroren was.

Het warmere klimaat maakte het leven van de mensen gemakkelijker. De landbouw ontwikkelde zich in sneltempo. Er werden nieuwe werktuigen en nieuwe technieken ingevoerd die de landbouwopbrengsten deden toenemen. ⁹⁶ De bevolking groeide snel. ³⁰ Het aangename klimaat creëerde gunstige omstandigheden voor de ontwikkeling van de steden en de handel vanaf de twaalfde eeuw. ¹⁰⁵

De Kleine IJstijd

Maar de warme periode bleef niet duren. De temperatuur begon vanaf 1200 opnieuw te dalen, eerst in de meest noordelijke regio's en later ook in het zuiden. Vanaf 1350 werden de kolonies op Groenland geleidelijk weer verlaten. De Groenlanders, die handeldreven met IJsland en Noorwegen, konden 's winters met hun schepen niet meer varen, doordat de zee opnieuw dichtvroor.

Tegen de vijftiende eeuw werd het fors kouder in Europa. (ill. 5) Historici noemen die periode zelfs de Kleine IJstijd. Die term is een beetje misleidend: wellicht was het toen gemiddeld slechts een halve graad kouder dan vandaag. In het laatste kwart van de zestiende eeuw was het het koudst. Toen werden elke winter bijvoorbeeld kermissen gehouden op de bevroren Theems in Londen. De gemiddelde temperatuur begon opnieuw te stijgen rond het midden van de zeventiende eeuw. Maar de koudeperiode eindigde pas echt in de achttiende eeuw.

Niet alleen de temperatuur daalde in de Kleine IJstijd. Vanaf 1300 stormde het vaak aan de Europese kusten, met springvloeden en overstromingen tot gevolg. (ill. 6) Veel zomers waren erg nat. Rivieren traden geregeld buiten hun oevers. Vanaf 1315 raakte enkele zomers

na elkaar nergens in Europa het graan gerijpt, doordat het te veel regende en de zon te weinig scheen. Het vee stierf massaal aan de veepest. Dat veroorzaakte een enorme hongersnood. ¹⁴⁶ Rond 1350 brak de Zwarte Dood uit. Een zware epidemie die drie jaar aanhield, doodde naar schatting één op de drie Europeanen. Pas rond 1600 was de bevolking opnieuw even talrijk als voor de uitbraak van de epidemie.

Weerheiligen

De middeleeuwse mens had invloed op het landschap. ⁸ Maar hij moest zich helemaal schikken naar het klimaat. Als het warmer, kouder, vochtiger of droger was dan normaal, moest hij telkens oplossingen bedenken om die moeilijke tijden door te komen. Om toch een beetje greep te krijgen op het weer, richtten de middeleeuwers zich vaak tot heiligen. ⁶⁶ Er waren heiligen voor elk weersverschijnsel. Dat weer deed zich vaak voor rond de feestdag van de heilige. Men geloofde dat als men bad tot die heilige, hij kon helpen om dat soort weer te verkrijgen of het net te vermijden. De heilige Marcus, die op 25 april werd gevierd, was bijvoorbeeld de hagelheilige.

De band tussen de feestdag van een heilige en het weer werd vaak in weerspreuken gegoten. Die waren op rijm en dus eenvoudig te onthouden. Een voorbeeld is deze spreuk: 'Het kan vriezen in mei, tot de ijsheiligen zijn voorbij.'

2. De betekenis van de natuur

1. In de ogen van de middeleeuwse mens was de natuur vaak angstaanjagend. Deze zeelui dachten dat ze aan wal waren gegaan op een eiland. Een van hen heeft er al een vuurtje aangestoken. Ze merken te laat dat ze op een walvis zijn beland en worden in de diepte gesleurd. De middeleeuwers beschouwden de walvis als een symbool van de duivel. Net zoals de zeemannen niet doorhadden dat ze in gevaar verkeerden, beseften ongelovige mensen niet dat ze na hun dood in de hel zouden belanden. ⁶⁸ Men geloofde ook dat de walvis een zoete adem had, waarmee hij vissen verleidde, net zoals de duivel mensen verleidde om kwaad te doen. Anonieme miniatuur in een bestiarium, Engeland (Salisbury?), omstreeks 1230-1240. Londen, The British Library, Harley MS 4751, fol. 69.

Tot de twaalfde eeuw hadden de mensen in West-Europa een beetje invloed op het landschap. ⁸ Maar ze hadden geen invloed op het klimaat. Ze wisten ook nauwelijks iets over hoe de natuur in elkaar zat. Geen wonder dus dat die natuur af en toe heel bedreigend overkwam, en dat er bovennatuurlijke verklaringen werden gezocht voor mislukte oogsten, natuurrampen en ziektes. Vanaf de twaalfde eeuw kwam daar geleidelijk verandering in. De wetenschappelijke kennis groeide langzaam en daardoor konden sommige natuurverschijnselen worden verklaard. Ook de praktische kennis nam toe. De mensen leerden bijvoorbeeld hoe ze hun grond vruchtbaarder konden maken. Ze konden steeds meer uit de natuur halen voor zichzelf. Maar de natuur bleef onvoorspelbaar. Het besef daarvan deed de middeleeuwers dromen over lieflijke oorden waar ze helemaal veilig waren.

Onberekenbare natuur

God had de natuur geschapen voor de mens. Zo stond het in de Bijbel. Maar soms keerde de natuur zich tegen hem. Als hevige regens overstromingen veroorzaakten bijvoorbeeld. ¹⁷ Of als het wekenlang droog bleef en de oogst mislukte. De mensen vroegen zich af wat God bedoelde met al die obstakels. (ill. 3) Op die vraag wisten de kerkvaders het antwoord. Dat waren geestelijken uit de eerste eeuwen van het christendom, die de Bijbel bestudeerden en uitlegden hoe die moest worden begrepen. De Bijbel was een soort handleiding voor de natuur, verkondigden zij. Omdat ze de Bijbel begrepen, begrepen ze ook iets van de natuur. Volgens hen getuigde elk dier, elke plant, elk landschap en elk natuurverschijnsel van de goede bedoelingen die God had met de mensheid. (ill. 2) God wilde de mensen doen nadenken.

De kerkvaders legden bijvoorbeeld uit dat God monsters had geschapen op gevaarlijke plekken zoals wouden, grotten, diepe waters en zeeën. Zo wilde hij verhinderen dat mensen erheen gingen. (ill. 1) Op afbeeldingen zien zulke wezens er vaak half menselijk, half dierlijk uit, of als een combinatie van verschillende dieren. Vaak ging het om diersoorten die de middeleeuwers niet echt kenden en die hen schrik aanjoegen. ¹²

Omdat God het goed voor had met de mensen, wees hij hen terecht als ze het slechte pad op gingen. Met natuurrampen zoals droogtes, overstromingen, aardbevingen en epidemieën wilde hij hen straffen. Ook vreemde natuurverschijnselen zoals kometen of zonsverduisteringen waren aansporingen van God om tot inkeer te komen. ⁵¹ Het was niet altijd duidelijk waarom God strafte. Dat maakte de mensen onzeker en angstig. De Joden werden bijvoorbeeld aangeduid als de grote schuldigen voor de pestepidemie van de veertiende eeuw. ¹⁴⁶ God strafte de wereld omdat de Joden Jezus hadden vermoord, vermoedden de christenen. De Joden werden toen in sommige gebieden in Europa massaal vervolgd. ¹⁴⁸

2. De middeleeuwen geloofden dat dieren, net zoals de andere dingen in de natuur, een betekenis hadden. Zo was de leeuw een symbool van Jezus. Bovenaan op deze miniatuur wordt een leeuw achternagezeten door een jager. Met zijn staart veegt het dier zijn sporen uit. De christenen geloofden dat Jezus zijn goddelijke natuur ⁸⁹ tijdens zijn leven in Jeruzalem verborgen had gehouden voor de Joden. Net zoals de leeuw was ook Jezus er dus erg handig in om aan zijn vijanden te ontkomen.

⁷⁰ Men geloofde ook dat een leeuw zijn dode jong tot leven kon wekken. Dat staat uitgebeeld in het midden van de miniatuur. Ook Jezus wekt de mensen op uit de dood, waarna ze eeuwig leven in het hiernamaals. ⁶⁸ Volgens de middeleeuwen sliepen leeuwen met hun ogen open; dat worden beneden voorgesteld. Het lijkt alsof ze niet echt slapen. Ook dat is een verwijzing naar Jezus. Hij stierf dan wel aan het kruis, maar hij was niet echt dood. Na drie dagen stond hij op uit het graf. Anonieme miniatuur in een bestiarius, Engeland (St Albans?), omstreeks 1275. Oxford, Bodleian Library, MS Bodley 602, fol. 1v.

3. Zomerstormen

Een monnik van de abdij van Fulda schreef in 870 over angstwekkende zomerstormen die de omgeving van de stad Mainz hadden geteisterd.

‘In Mainz was de lucht nachtenlang bloedrood en men zag aan de hemel nog andere wonderlijke tekenen. Op een nacht rees er een wolk uit het noorden en een andere uit het zuiden en het oosten. Ze wisselden voortdurend bliksems uit. Uiteindelijk ontmoetten ze elkaar hoog in de lucht en ze vochten als het ware een groot gevecht uit. Al wie dat zag, was verbaasd en bang. Men bad dat die verschrikkelijke dingen ten goede zouden keren.’

Geciteerd in: Judith Herrin, *Leven in de middeleeuwen*, Abcoude-Leuven, 2000, p. 62.

Getemde natuur

Vanaf de twaalfde en vooral de dertiende eeuw veranderde er heel wat. Geleerden in het Westen kwamen in contact met Latijnse vertalingen van Griekse en Arabische teksten over wetenschap. ⁸³ Veel kennis van de Griekse filosofen en wetenschappers uit de oudheid was in christelijk West-Europa verloren gegaan. In het Byzantijnse Rijk waren hun geschriften wel bekend gebleven. Nadat delen van dat rijk in Arabische handen waren gekomen, ⁶⁰ werden ze ook bestudeerd door Arabische geleerden. Die zetten het wetenschappelijk onderzoek van de oude Griekse wetenschappers voort. (ill. 4) De resultaten daarvan werden in de grensgebieden tussen Europa en de islamitische rijken – bijvoorbeeld in Spanje – in het Latijn vertaald. Op die manier drongen ze vanaf de twaalfde eeuw door in het Westen.

De Arabische astronomen – sterrenkundigen – brachten onder meer de bewegingen van de hemellichamen in kaart. ⁸⁴ Door die kennis werd de natuur

minder vreemd en onvoorspelbaar. God had blijkbaar orde en wetmatigheid in de natuur gestopt. Dat was een geruststellende gedachte. De prille inzichten deden de eerbied voor God en zijn schepping toenemen. Toch bekeek de kerk de nieuwe wetenschappelijke inzichten met argwaan. Ze wilde niet dat God zijn hoofdrol in het leven van de mensen zou verliezen. De middeleeuwse astronomen hadden daar een antwoord op. Ze waren ervan overtuigd dat er een verband bestond tussen de bewegingen van de hemellichamen en het leven op aarde. Dat was in overeenstemming te brengen met wat in de Bijbel stond: God had voor dat verband gezorgd.

In de volle en de late middeleeuwen nam ook de praktische kennis toe. Water kon worden gebruikt om energie op te wekken. In de tweede helft van de twaalfde eeuw deed de windmolen zijn intrede in West-Europa. ⁹⁸ De mensen kwamen erachter hoe ze hun grond het vruchtbaarst konden maken: door gewassen afwisselend

te verbouwen in een drieslagstelsel. ⁹⁷ En er kwamen dammen en dijken die het water tegenhielden. ²⁶ Die veranderingen hadden een veel grotere invloed op het dagelijkse leven dan de nieuwe wetenschappelijke inzichten; die drongen alleen door tot een klein kringetje van geleerden. Beide soorten kennis ontwikkelden zich hoofdzakelijk los van elkaar. De praktische vernieuwingen waren niet te danken aan wetenschappelijk onderzoek, maar aan ervaring die de mensen hadden opgedaan tijdens hun dagelijkse werkzaamheden.

Dromen van Luilekkerland

De mensen in de late middeleeuwen beheersten de natuur meer dan tevoren. Toch bleef ze gevaarlijk en onvoorspelbaar. Vanaf de twaalfde eeuw ging men dromen van een mooie, rustige en volstrekt veilige natuur, waar het heerlijk toeven was. (ill. 5) Ridders in ridderromans ¹³² droom-

4. Vijf planeten draaien in cirkels om de aarde; rond één planeet cirkelen twee manen. Rond de planeten is de sterrenhemel te zien, met de sterrenbeelden. De miniatuur komt uit een handschrift met een Latijnse vertaling van de **Phainomena** van Aratos. Die Griekse dichter uit de derde eeuw voor Christus beschreef in zijn boek hemellichamen en sterrenbeelden. Anonieme miniatuur, abdij van Sint-Bertijns, omstreeks 1000. Boulogne-sur-Mer, Bibliothèque municipale, ms. 188.

5. In de late middeleeuwen begonnen de mensen te dromen van een rustige, lieflijke natuur. Deze miniatuur toont een tafereel uit de Griekse godenwereld. In een mooi landschap met een fontein ligt de Griekse prins Paris, die een harnas draagt, te slapen. Naast hem verschijnen de god Mercurius, en de godinnen Venus, Juno en Pallas Athene. Paris moet uitmaken welke van de drie godinnen de mooiste is. Miniatuur van de Meester van Rolin, in Raoul Lefevre, *Recueil des histoires de Troye*, Vlaanderen, omstreeks 1490. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 22552, fol. 214v.

den van stille plekjes om er hun meisjes mee naartoe te nemen. Daar konden ze hen ongestoord liefkozen, onder de ruisende bladeren van bomen, en met het geklater van een rustige beek en het gefluit van nachtegalen op de achtergrond.

Vanaf de veertiende eeuw droomden de mensen van het

6. Het land van Cocagne

'Laatst kwam ik in een vreemd en onbekend land. Wonderbaarlijk is het om te horen wat God de mensen daar oplegde, namelijk zonder enige inspanning hun tijd in dat land door te brengen. Wie daar het langst slaapt, verdient het meest. Niemand hoeft daar iets uit te voeren, of hij nu oud is, jong, zwak of sterk. En niemand hoeft het daar aan iets te ontbreken.

De muren zijn daar gemaakt van worsten, en de vensters en de deuren van zalm en steur. De tafelbladen bestaan uit pannenkoeken, terwijl de kannen vervaardigd zijn van bier. Daar lopen hazen en konijnen, veel herten en everzwijnen, die men met de blote hand kan vangen. De straten zijn gemaakt van gember en nootmuskaat. Veel geld is daar ingeruild voor goed leven. Men koestert daar geen haat of nijd. Daarom kan men daar alles wat op de grond ligt zomaar meenemen, om er zijn voordeel mee te doen alsof het om persoonlijk eigendom zou gaan. Het is daar altijd net mei. Elk vogeltje zingt er zijn eigen wijsje.'

Naar de oudste Middelnederlandse tekst over Cocagne, na 1458 (hertaling in: Herman Pleij, *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*, Amsterdam, 1997, p. 38-45).

Luilekkerland. De natuur was er kalm en lieflijk. Er was genoeg te eten voor iedereen. ¹⁴⁶ De bewoners hoefden niet te werken en iedereen was er gelijk. ¹²¹ Dat Luilekkerland heette ook wel het 'Land van Cocagne' – 'cocagne' was een Frans woord voor 'koek'. In Luilekkerland was alles precies andersom dan in de echte middeleeuwse wereld. (ill. 6)

De schoonheid van de natuur

De lieflijke natuur waar de mensen vanaf de twaalfde eeuw van droomden, was een volledig getemde natuur. Francesco Petrarca, een veertiende-eeuwse Italiaanse dichter, schreef als een van de eersten over de schoonheid van de ongerepte natuur. In 1336 had hij de Mont Ventoux beklommen, een berg in de Provence. Lange tijd waren bergen alleen als hindernissen beschouwd. Petrarca stond vol bewondering voor de schoonheid van het landschap. Maar hij herinnerde zich een les van de kerkvader Augustinus uit de vijfde eeuw: echte schoonheid zat vanbinnen. Voluit genieten van de wilde natuur deden de mensen pas vanaf de negentiende eeuw.

3. Wereldkaarten en wereldbeelden

Het deel van de wereld dat tijdens de middeleeuwen in het Westen bekend was, werd de 'oecumene' genoemd – een Oudgrieks woord voor de 'bewoonde wereld'. Dat was vooral Europa, het noorden van Afrika, het Nabije Oosten, maar ook Indië en China. (ill. 1) ⁹¹ Die gebieden waren ook in de oudheid al bekend. De middeleeuwen beschikten over teksten van Griekse en Romeinse auteurs waarin die streken werden beschreven. Maar er waren ook rechtstreekse contacten: sommige Europeanen maakten lange reizen of ze dreven handel met verafgelegen landen. Slechts een klein groepje mensen had echt besef van de omvang van de oecumene. De wereld van veel gewone mensen beperkte zich tot hun eigen dorp en de onmiddellijke omgeving ervan.

Reizen zonder kaarten

De middeleeuwse reizigers verplaatsten zich te voet, te paard – al dan niet met een kar – ¹¹⁵ of per schip. ¹²⁰ Als alles meezat, haalde een voetganger vijf kilometer per uur, een paard in draf zes kilometer en in galop achttien. Te voet kon een reiziger op een dag dus ongeveer vijfendertig kilometer afleggen. Met een paard kwam hij hooguit zeventig kilometer ver, want paarden moesten voldoende rusten om hun topsnelheid te kunnen halen. Hoe snel een schip vorderde, hing af van de windsnelheid, de windrichting en de stroming.

Landkaarten om zich mee te oriënteren, waren er nauwelijks. Daarom deden reizigers een beroep op menselijke gidsen, bijvoorbeeld eigenaars van herbergen, monniken in abdijen of andere reizigers aan wie ze de weg vroegen. De kennis over de bekende wereld werd mondeling doorgegeven. Soms zette iemand weleens de beschrijving van een reisroute op papier, ⁶⁹ maar ze werd zelden uitgetekend op een kaart.

Beelden van de wereld

Toch waren er in de middeleeuwen kaarten. Maar de middeleeuwse kaartenmakers brachten niet het aardoppervlak in kaart, zoals hedendaagse cartografen dat doen. Hun kaarten dienden niet om mee te reizen, maar om de wereld en de geschiedenis begrijpelijk te maken. Ze gingen onder meer uit van wat ze hadden gelezen in de Bijbel en allerlei teksten over geschiedenis. (ill. 4) Die gegevens waren vaak erg vaag. Bovendien namen de kaartenmakers de aardrijkskundige informatie die ze in de Bijbel vonden letterlijk over. Zo stond in de Bijbel dat Jeruzalem ¹³³ het centrum van de wereld was. Op heel wat middeleeuwse kaarten staat die stad daarom pal in het midden. ¹² In het Bijbelboek Genesis is sprake van 'het water onder de hemel'. (ill. 3) Daarom stelden de kaartenmakers de aardbol voor te midden van water. (ill. 4)

1. Een klimaatkaart met vijf horizontale zones. Van boven naar beneden: een koude zone ('frigida') in het noorden; een gematigde zone met Europa, Noord-Afrika en Indië; een tropische zone ('perusta') aan beide kanten van de oceaan; een gematigde zone in het land van 'de tegenvoeters die ons onbekend zijn' ('te[m]perata antipodum nobis incognita'); een koude zone in het zuiden. Volgens de maker van deze kaart bestond er dus naast de drie bekende werelddelen – Europa, Afrika en Azië – nog een vierde continent. Anonieme miniatuur in Macrobius, Somnium Scipionis, vijftiende eeuw. Parijs, Bibliothèque nationale.

2. Jezus zit op een troon. In zijn hand houdt hij een wereldbol. Die heeft de vorm van een TO-kaart. Azië neemt de bovenste helft in; Europa en Afrika staan onderaan. Anonieme miniatuur in Lambertus van Sint-Omaars, Liber Floridus, omstreeks 1120. Gent, Universiteitsbibliotheek, hs. 18, fol. 138v.

3. De schepping

Het scheppingsverhaal in het Bijbelboek Genesis was een belangrijke bron voor de middeleeuwse kaartenmakers.

'God zei: "Er moet midden in het water een gewelf komen dat de watermassa's van elkaar scheidt." En zo gebeurde het. God maakte het gewelf en scheidde het water onder het gewelf van het water erboven. Hij noemde het gewelf hemel. Het werd avond en het werd morgen. De tweede dag.

God zei: "Het water onder de hemel moet naar één plaats stromen, zodat er droog land verschijnt." En zo gebeurde het. Het droge noemde hij aarde, het samengestroomde water noemde hij zee. En God zag dat het goed was.'

Genesis 1, 6-10, in: Bijbel. Het Oude Testament in De Nieuwe Bijbelvertaling, Amsterdam, 2004, p. 9.

4. Een wereldkaart in TO-vorm. Bovenaan op de kaart staat Azië, links beneden Europa, rechts daarvan ligt Afrika. De aarde wordt omgeven door water. De middeleeuwen geloofden dat in Azië het aards paradijs lag. Het Bijbelboek Genesis vertelt dat daar de eerste mensen Adam en Eva woonden. Maar omdat ze ongehoorzaam waren, werden ze door God als straf uit het paradijs verjaagd. Sindsdien is het omgeven door een muur van vuur en het wordt bewaakt door engelen, zodat de mensen er niet naar kunnen terugkeren. Op de berg Ararat ligt de ark van Noach. In het Bijbelboek Genesis staat ook dat God aan Noach de opdracht gaf een schip te bouwen. Toen het af was, deed God het veertig dagen en veertig nachten stortregenen. Alle levende wezens op aarde kwamen om, behalve Noach en zijn familie, en de dieren die bij hen in de ark waren. De middeleeuwen geloofden dat de mensen die in Europa, Azië en Afrika woonden, afstamden van de drie zonen van Noach: Sem, Jafet en Cham. Daarom heeft de kunstenaar op elk werelddeel een van de broers afgebeeld. Anonieme miniatuur in Jean Mansel, La Fleur des histoires, Valenciennes, 1459-1463. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 9231, fol. 281v.

5. Een lijstkaart in TO-vorm. Deze lijstkaart staat aan de keerzijde van een dertiende-eeuwse wereldkaart. ¹² Anonieme miniatuur in een psalmenboek, Engeland (Londen?), omstreeks 1265-1270. Londen, The British Library, Add. MS 28681, fol. 9v.

6. Dankzij de ontdekkingsreizen van de Portugese en de Spaanse zeevaarders werden de wereldkaarten vanaf 1480 steeds nauwkeuriger. Deze kaart werd omstreeks 1490 in de Italiaanse stad Firenze getekend door Henricus Martellus. Ze is vooral vernieuwend omdat ze een goed beeld geeft van de omtrekken van Afrika. Martellus hield ook rekening met de ontdekking van Kaap de Goede Hoop, de uiterste zuidelijke punt van Afrika. De Portugees Bartolomeu Dias was daar in 1487-1488 voor het eerst rondgevaaren. Londen, The British Library, Add. MS 15760, fol. 68v-69.

Iedere kaartenmaker had ten slotte zijn eigen inzichten. Zo komt het dat geen enkele middeleeuwse kaart er precies hetzelfde uitziet als een andere. Middeleeuwse kaarten tonen niet de wereld, ze tonen een bepaald beeld van de wereld.

Soorten kaarten

Er zijn geen twee identieke middeleeuwse kaarten te vinden, maar de kaarten van toen kunnen wel worden onderverdeeld in vier types. Het eenvoudigste en het oudste type is dat van de zogenoemde TO-kaarten. Daarop wordt de aarde voorgesteld als een cirkel – de O. Drie waters – in een T-vorm – vormen de grenzen tussen Azië, Europa en Afrika. Azië staat altijd in de bovenste helft van de cirkel; Europa en Afrika nemen elk een kwart in, in de onderste helft. (ill. 2 en 4) De T werd soms in verband gebracht met het kruis waaraan Jezus was gestorven. Een tweede type is de lijstkaart. Die heeft de vorm van een TO-kaart, maar elk continent is gevuld met tekst. Daarin worden doorgaans Bijbelse en wereldse plaatsen opgesomd die op dat continent liggen. (ill. 5)

Een derde type kaart bestaat uit een cirkel die in vijf horizontale zones is verdeeld. Dat zijn klimaatzones: twee koude zones aan de polen, een tropische zone in het midden en twee gematigde zones daartussenin. Zowat de hele oecumene ligt in de noordelijke gematigde zone. Op sommige klimaatkaarten wordt gesuggereerd dat er nog een vierde continent is, naast Azië, Europa en Afrika. Dat kreeg een plaats in de zuidelijke gematigde zone. (ill. 1) Op klimaatkaarten is doorgaans weinig Bijbelse informatie te vinden.

Ten slotte zijn er de wereldkaarten waarop de makers de bekende wereld zo gedetailleerd mogelijk hebben willen voorstellen. Die lijken het meest op hedendaagse kaarten; er zijn zeeën, eilanden, rivieren, bergketens en steden op te herkennen. Vaak wordt het aards paradijs afgebeeld op de kaart, helemaal in het oosten. (ill. 4) ¹² Het oosten staat trouwens stevast bovenaan; daar kwam de zon op. Vaak kregen de vreemde volkeren die God had geschapen ⁸⁸ een plaatsje in de rand. ¹² Sommige wereldkaarten waren heuse schilderijen. De wereldkaarten die in handschriften stonden, waren alleen toegankelijk voor een heel klein groepje mensen. Gewone mensen konden zulke kaarten alleen zien als ze werden tentoongesteld in het publiek, bijvoorbeeld in een kerk.

Naar moderne kaarten

Vanaf de dertiende eeuw werden de wereldkaarten steeds nauwkeuriger. Dat kwam onder meer doordat het kompas in de loop van de twaalfde eeuw vanuit de Arabische wereld was doorgedrongen tot het Westen. ⁸⁴ Dat instrument had de zeevaart flink vooruitgeholpen. Zo konden de kusten van Europa en Noord- en West-Afrika nauwgezet in kaart worden gebracht. Vaarroutes konden met het kompas veel preciezer worden uitgetekend. Dat gebeurde op zogenoemde portolaankaarten. De kaartenmakers verwekten de informatie van die portolaankaarten in hun wereldkaarten. Na verloop van tijd gebruikten ze kompasmetingen om landen in kaart te brengen. Ze baseerden zich daarvoor ook op Arabische kaarten, die al vroeger erg gedetailleerd waren. ⁸³ Aan het einde van de middeleeuwen kregen de westerse kaarten daardoor een hedendaagser uitzicht. (ill. 6) En ze waren nog op een andere manier moderner: deze kaarten hadden tot doel reizigers precieze aardrijkskundige informatie te verschaffen.

7. De aarde is een bol waar de mens omheen kan lopen. Als twee mensen vanuit een bepaald punt in een verschillende richting op reis vertrekken, bestaat er een kans dat ze elkaar ontmoeten aan de andere kant van de wereld.

Miniatuur van de Meester van Fauvel, in Goswin van Metz, *L'Image du monde*, omstreeks 1315-1320. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 574, fol. 42.

Plat of bol?

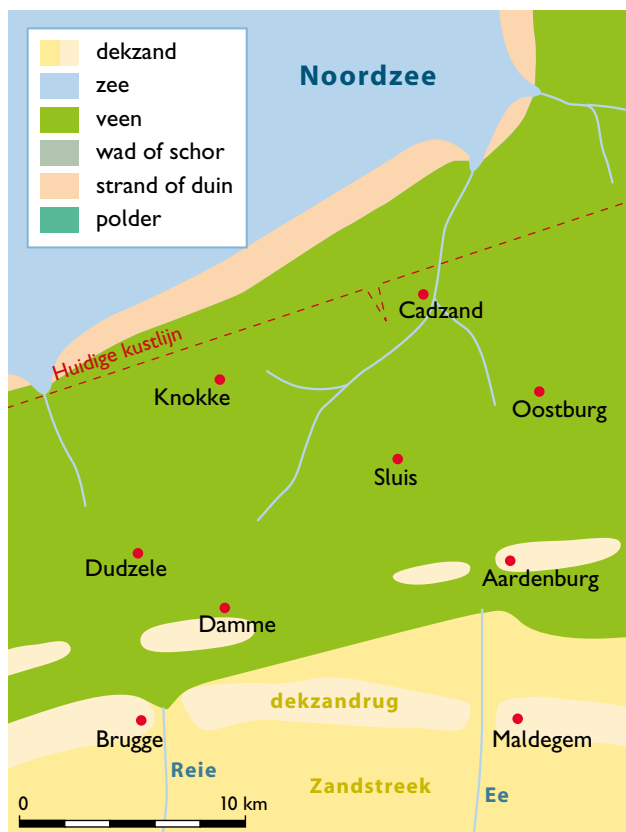
Er wordt weleens gezegd dat de middeleeuwers geloofden dat de wereld plat was en dat mensen van de wereld konden afvallen. Maar die bewering klopt niet. In middeleeuwse teksten wordt de aarde beschreven als een globe of bol. (ill. 7) Ook op de wereldkaarten werd de aarde voorgesteld als een cirkel. Maar dat is wellicht eerder een verwijzing naar de Bijbel: een cirkel toonde de perfectie van de schepping.

De middeleeuwers beschouwden de aarde wel als het – onbeweeglijke – centrum van het heelal. ²⁰ In de zestiende eeuw ontdekte Nikolaas Copernicus dat de zon het middelpunt van het zonnestelsel was. Hij bewees dat de aarde een van de hemellichamen is die rond haar draaien. ⁸⁵

4. Landschapsreconstructie: het Zwin

1. De Zwinstreek tussen 1000 en 300 voor Christus.
Naar: Willy Wintein, 'Ontstaan en evolutie van het landschap in de Zwinstreek', p. 15 (www.vliz.be).

Het Zwin is een natuurreservaat met slikken, schorren, strand en duinen op de grens tussen de Belgische en de Nederlandse kust, tussen Knokke en Cadzand. Bij vloed stroomt langs een geul zeewater het gebied binnen. Het verspreidt zich over kreken en plassen. Bij eb vloeit het meeste water weer weg. De invloed van de getijden heeft geleid tot een heel bijzondere plantengroei en de aanwezigheid van vele soorten schelpdieren en wormen. Die trekken op hun beurt heel wat vogelsoorten aan.

Het Zwin is een voorbeeld van een landschap dat in de loop van de eeuwen – en vooral in de middeleeuwen – sterk is veranderd. **8** De mens ging er de strijd aan tegen de natuur, om het water te bedwingen. De naam 'Zwin' is trouwens ontstaan in de middeleeuwen. In dit hoofdstuk kun je het verloop van dat gevecht volgen en je verneemt wie die strijd heeft gewonnen. Tegelijk kun je ontdekken hoe wetenschappers oude, verdwenen landschappen kunnen reconstrueren.

1000 voor Christus

1. Oude kaarten die het landschap van het Zwin tonen in 1000 voor Christus bestaan niet. Toch weten wetenschappers hoe het er toen moet hebben uitgezien. Daar zijn ze achter gekomen door bijvoorbeeld boringen in de ondergrond te doen. Met de resultaten van hun onderzoek hebben ze kaarten van het gebied gemaakt.

Bekijk de kaart en de legende. (ill. 1) De Reie en de Ee zijn rivieren. Dekzand is zand dat werd afgezet door de wind tijdens de ijstijden. Veen of turf is rottend plantenmateriaal dat zich heeft opgestapeld in zoetwatermoerassen. Die ontstonden doordat er weinig water van het binnenland kon worden afgevoerd naar de zee. Wadden of schorren zijn gebieden die regelmatig worden overstroomd door het zoute zeewater. De stroompjes die je in het veen ziet, zijn geen rivieren die uit het binnenland komen; het is zeewater dat naar het binnenland stroomt. De duinen waren ontstaan

2. De Zwinstreek tussen 250 en 350 na Christus.
 Naar: Willy Wintein, 'Ontstaan en evolutie van het landschap in de Zwinstreek', p. 17 (www.vliz.be).

3. De Zwinstreek tussen 600 en 700.
 Naar: Willy Wintein, 'Ontstaan en evolutie van het landschap in de Zwinstreek', p. 19 (www.vliz.be).

omstreeks 3000 voor Christus. Dat kwam doordat de zeespiegel minder snel begon te stijgen vanaf 4000 voor Christus.

1.1. Welke landschappen die in de legende worden vermeld, kwamen in 1000 voor Christus niet voor in de Zwinstreek?

1.2. Duid op de kaart de plaatsen aan waar de zee het land probeerde binnen te dringen.

250 na Christus

2. 250 na Christus viel in de Romeinse tijd. De Romeinen wonnen zout in het veen en ze deden een beetje aan landbouw. Omdat de veengrond erg vochtig was, groeven ze afwateringskanalen. Daardoor kon de zee het land gemakkelijk veroveren.

Sinds 1000 voor Christus was er aan het landschap van het Zwin heel wat veranderd. De belangrijkste bronnen

voor de kaart zijn opnieuw grondboringen. Bekijk de kaart. (ill. 2)

2. Wat is er veranderd tegenover 1000 voor Christus

- a) aan de zee en de kustlijn;
- b) aan de duinen;
- c) aan het veen;
- d) aan de wadden;
- e) aan de rivieren de Reie en de Ee?

600

3. In de vroege middeleeuwen was de Zwinstreek nauwelijks nog bewoonbaar. (ill. 3)

3.1. Kun je dat verklaren als je de kaart van de toenmalige toestand bekijkt? Geef ten minste twee oorzaken.

3.2. Heeft de zee de overmacht sinds 1000 voor Christus? Of de mens? Verklaar je antwoord.

4. De Zwinstreek omstreeks 1100.

Naar: Willy Wintein, 'Ontstaan en evolutie van het landschap in de Zwinstreek', p. 21 (www.vliz.be).

1100

4. In de volle middeleeuwen veranderde de Zwinstreek weer sterk. Bekijk de kaart. (ill. 4)

- 4.1. Welke menselijke bouwwerken doken voor het eerst op?
- 4.2. Wat was het belangrijkste gevolg van die bouwwerken voor het landschap?
- 4.3. Had de zee sinds 600 terrein gewonnen of verloren?

1250

5. Plots ging het snel. In honderdvijftig jaar tijd – van 1100 tot 1250 – waren veel wadden ingepolderd geraakt. Ze waren droog gepompt met molens. Maar er was nog meer veranderd. Bekijk de kaart. (ill. 5)

- 5.1. Welke twee steden konden zich vanaf de dertiende eeuw ontwikkelen tot zeehavens?
- 5.2. Welke andere stad, die door een kanaal met een van die havens was verbonden, kon vanaf dat ogen-

5. De Zwinstreek omstreeks 1250.

Naar: Willy Wintein, 'Ontstaan en evolutie van het landschap in de Zwinstreek', p. 23 (www.vliz.be).

blik uitgroeien tot een belangrijk handelscentrum?

6. De oudste kaarten van de Zwinstreek dateren uit de dertiende eeuw. Of juist: de kaarten zelf zijn recenter, maar ze beweren dat ze de dertiende-eeuwse situatie weergeven. Lieven van Thuyne tekende in 1617 bijvoorbeeld een kaart van hoe de Zwinstreek er in 1288 zou hebben uitgezien. (ill. 6) De wetenschappers hebben die kaart bestudeerd, maar ze zijn voor de reconstructie toch vooral afgegaan op – alweer – grondboringen.

6. Bekijk de kaart van Van Thuyne. Vergelijk ze met de gereconstrueerde kaart. Zijn de verschillen groot? Som er enkele op.

1565

7. Driehonderd jaar later is er weer een andere Zwinstreek. (ill. 7)

7.1. De hoogdagen van Brugge waren voorbij. Kun je verklaren waarom?

6. De Zwinstreek omstreeks 1288. Kaart van Lieven Van Thuyne, gebaseerd op een of meer dertiende-eeuwse kaarten. Gent, Rijksarchief, Verzameling Kaarten en Plannen, nr. 13.

7.2. Antwerpen, dat aan de Schelde lag, werd voortaan de belangrijkste handelsstad. Ook voor die ontwikkeling kun je op de kaart – in het noorden – een kleine aanwijzing vinden. Maak de vergelijking met de kaart die de toestand in 1250 toont. (ill. 5)

8. Eind zestiende eeuw en in de eerste helft van de zeventiende eeuw waren de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden in oorlog met elkaar. Die werd deels uitgevochten in de Zwinstreek. Beide partijen probeerden de dijken van de tegenstander te doorbreken, zodat de zee het vijandige gebied zou overstromen. Af en toe lukte dat en liepen de polders onder water. In 1604 veroverden de Noordelijke Nederlanden Sluis. Ze sloten de waterweg die van Sluis naar Brugge liep – deels een natuurlijke geul, deels een kanaal – af.

8. Het was niet alleen de mens die af en toe de dijken deed breken. Ook de zee kon dat: bij storm of bij een erg hoge vloed. 17 ➤ **Vergelijk nog even de kaarten van 1250 en 1565. Kijk daarbij vooral naar de zestiende-eeuwse kustlijn en de huidige kustlijn. Stond de mens het sterkst, of de zee? Verklaar je antwoord.**

7. De Zwinstreek omstreeks 1565. Naar: Willy Wintein, 'Ontstaan en evolutie van het landschap in de Zwinstreek', p. 26 (www.vliz.be).

Van 1700 tot 2000

9. Vanaf 1700 werd in de Zwinstreek opnieuw veel grond ingepolderd. Dat waren deels stukken gronden die al ooit ingepolderd waren geweest, maar die in de oorlog verloren waren gegaan. Maar er waren ook nieuwe gronden bij. De mens beperkte de ruimte voor het zeewater en hij bouwde vanaf de achttiende eeuw steeds sterkere dijken. Daarnaast groef hij in de achttiende en de negentiende eeuw kanalen in de Zwinstreek, vooral voor de binnenscheepvaart.

In de twintigste eeuw veranderde de Zwinstreek voorlopig voor het laatst van uitzicht. Dat kwam door de verdere uitbouw van de haven van Zeebrugge.

Conclusie

10. Je kon in de proloog al lezen over de verhouding tussen de mens en het landschap. 8 ➤ Hoe verhielden de mens en het landschap zich tegenover elkaar in het geval van het Zwin?

5. Allemaal mensen

Het bevolkingscijfer in Europa schommelde in de loop van de middeleeuwen. Tussen de vierde en de zevende eeuw woonden er minder mensen op het continent dan in de periode daarvoor. In de achtste eeuw kwam er vermoedelijk een kentering. Historici denken dat de bevolking vanaf die tijd jaarlijks groeide met ongeveer 0,25 procent. Dat cijfer is een gemiddelde; bovendien waren er verschillen van streek tot streek. Rond het jaar 1000 woonden in Europa ongeveer dertig à veertig miljoen mensen. Ter vergelijking: de totale wereldbevolking op dat moment wordt geschat op driehonderd miljoen.

Tegen begin veertiende eeuw was de Europese bevolking ongeveer verdubbeld: toen waren er wellicht zeventig à tachtig miljoen mensen. Hongersnoden en vooral een zware pestepidemie in de eerste helft van de veertiende eeuw veroorzaakten een sterke terugval. In Italië en Engeland stierf ruim een derde van de bevolking aan die ziekte. ¹⁴⁶ Pas aan het einde van de zestiende eeuw was de totale Europese bevolking opnieuw even talrijk als rond 1300. In sommige landen werd dat aantal al vroeger gehaald. Hoe komen historici aan die cijfers? En welke andere oorzaken dan epidemieën waren er voor de schommelingen?

Bronnen en schattingen

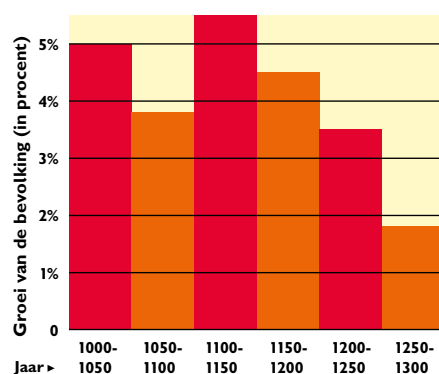
De cijfers hierboven zijn schattingen. Ook vandaag zijn bevolkingscijfers nooit helemaal precies; het bevolkingsaantal verandert immers voortdurend. Maar voor de laatste eeuwen hebben onderzoekers hulpmiddelen die zo'n raming behoorlijk precies maken. In Europa houden de gemeenten sinds het einde van de achttiende eeuw bevolkingsregisters bij, waarin alle geboortes en overlijdens worden genoteerd. In de middeleeuwen bestonden zulke registers of andere systematische bronnen niet. Historici die onderzoek doen naar het bevolkingscijfer in die tijd moeten daarom gebruik maken van andere bronnen.

Grootgrondbezitters ⁴⁷ lieten soms lijsten van al hun bezittingen maken in een zogenoemde polyptiek of domeinbeschrijving. Doordat ook mensen eigendom konden zijn van een heer, ⁹⁴ bevatten die lijsten aanwijzingen over de bevolking in een bepaald gebied. Zo beval de Engelse koning Willem de Veroveraar in 1085 dat er een lijst moest worden opgesteld van alle land in zijn rijk, de eigenaars ervan en hun bezittingen. Het resultaat daarvan is het Domesday Book, dat gegevens bevat over 13 418 dorpen en steden in het huidige Engeland en Wales. (ill. 4) ⁵¹ Een andere bron zijn de zogenoemde haardtellingen. Dat zijn lijsten die vorsten lieten opmaken van alle haarden in hun rijk. Per haard moest een belasting worden betaald. Daarom was het belangrijk dat precies bekend was hoeveel haarden er waren. (ill. 3)

Precies zijn die bronnen niet, maar met de informatie die onderzoekers erin vinden, kunnen ze wel voorzichtig aan de slag. (ill. 1) Schattingen over een streek

1. De geschatte gemiddelde groei van de bevolking in West-Europa, per vijftig jaar (1000-1300).

Naar: Jean-Pierre Bardet en Jacques Dupâquier, *Histoire des populations de l'Europe. 1. Des origines aux prémices de la révolution démographique*, Parijs, 1997, p. 171.

2. Een koppel heeft zojuist een kind verwekt. De Heilige Drievuldigheid – God, Jezus en de Heilige Geest, die de gedaante van een duif heeft – zorgt er meteen na de bevruchting voor dat het kind een ziel krijgt. **68**

Miniatuur van de Meester van Edward IV, in een verzameling theologische teksten van Jean Miélot, Brugge, 1486-1493. Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 5206, fol. 174.

kunnen ze met bepaalde rekenregels veralgemenen. Maar voor de vroege middeleeuwen durven historici nauwelijks ramingen over het bevolkingsaantal te maken.

Een andere belangrijke informatiebron voor historici zijn archeologische vondsten. Vooral oude begraafplaatsen en kerkhoven vinden ze erg interessant. Ze kunnen er bijvoorbeeld nagaan hoeveel kinderen een gezin gemiddeld had, hoeveel kinderen er stierven of hoe oud de mannen en vrouwen gemiddeld werden. Die inzichten verbinden ze met de informatie uit geschreven bronnen.

Oorzaken

Dat het bevolkingscijfer steeg en daalde tijdens de middeleeuwen, had allerlei oorzaken. De daling vanaf de vierde eeuw was het gevolg van het koude klimaat, en de misoogsten en ziektes die daarmee gepaard gingen.

15 Een andere factor waren de massale migraties. **36** De veroveringen maakten slachtoffers en verstoorden de landbouw. Het warmere klimaat vanaf de achtste eeuw maakte het leven van de mensen gemakkelijker. Ook de rust en de organisatie die er intussen in de Europese rijken waren gekomen, deden de bevolking groeien. **40**

Vanaf het jaar 1000 kwam er een sneeuwbaaleffect op gang. De bevolkingsgroei bevorderde de landbouw. Er waren meer arbeidskrachten ter beschikking en de vraag naar landbouwproducten steeg. Boeren namen meer grond in gebruik en ze zochten naar manieren om de opbrengst van hun land te verhogen. **94** Dat lukte en daardoor bleef de bevolking groeien. Door de hoge pro-

3. De haardtelling in Ramskapelle

In 1469 werd een haardtelling gehouden in Veurne-Ambacht, in het noordwesten van de huidige provincie West-Vlaanderen. Dit zijn de resultaten voor de parochie van Ramskapelle.

‘In de parochie van Ramskapelle heb ik zevenenzeventig haarden gevonden, waarvan er twee behoren aan erfachtigen [een soort van eigenaars] die wonen op hun eigen eigendom. Ook dertien haarden waarvan de bewoners pachters van geestelijken zijn. Ook zesentwintig haarden waarvan de bewoners grond van vreemden in pacht houden. Ook veertien haarden waar de bewoners leven op kosten van de armentafels [een kerkelijke instelling die zich bezighield met de zorg voor de plaatselijke armen]. Ook tweeëntwintig haarden waarvan de bewoners geen gronden hebben. En laten we zeggen dat er achtien à twintig haarden zijn vervallen tot ruïnes.’

Uit: Antoine Zoete, ‘De haardtelling van 1469 in Veurne-Ambacht’, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 156, 1990, p. 120.

4. Het Domesday Book

‘De koning [...] zond zijn mannen uit over heel Engeland, naar elk graafschap, met de opdracht uit te zoeken uit hoeveel hiden [een oude oppervlaktemaat, 1 hide is 50 hectare] het graafschap bestond, hoeveel land hij in bezit had, welk vee er was en welke inkomsten hij het volgende jaar zou krijgen van het graafschap. Hij vroeg hen ook om te noteren hoeveel land zijn aartsbisschoppen, bisschoppen, abten en graven en – hoewel dat te uitvoerig en eentonig zal klinken – wat, of hoeveel, iedere man had aan gronden of aan vee, en hoeveel geld die waard waren. Hij gaf hen dus de opdracht dat alles nauwgezet uit te zoeken, zodat er geen enkele hide, geen enkele yard, zelfs geen os, koe of varken was – ik schaam me om het te vertellen, maar hij schaamde zich niet het op te dragen – dat niet werd vermeld. En het resultaat van dat onderzoek werd hem later bezorgd.’

Naar: James Ingram (red.), *The Anglo-Saxon Chronicle*, Londen, 1912, p. 107-108.

5. In 1484 maakte de Brugse schilder Hans Memling dit drieluik in opdracht van Willem Moreel. ⁸⁹ Moreel was een vooraanstaand bankier. Op het middenluik stelde Memling de heiligen Maurus, Christoffel en Egidius voor. Op de zijluiken schilderde hij de portretten van Willem Moreel, zijn vrouw Barbara van Vlaenderberch en hun gezin. Op het rechterluik heeft Memling elf dochters afgebeeld. Vijf meisjes zitten verstopt achter hun zussen op de voorgrond, zodat hun gezichten nauwelijks zichtbaar zijn. Historici gaan ervan uit dat Memling hun portretten niet kon schilderen, omdat ze overleden waren toen hij aan zijn drieluik werkte. Dat betekent dat er in 1484 van de elf dochters in dit rijke gezin nog maar zes overbleven.

Naast de ouders heeft Memling hun beschermheilige afgebeeld. Naast Willem Moreel staat de heilige Willem van Maleval, naast Barbara van Vlaenderberch de heilige Barbara. De middeleeuwers geloofden dat zo'n heilige – doorgaans de heilige naar wie ze waren vernoemd – ⁷⁸ hen een speciale bescherming gaf. ⁶⁶ Brugge, Stedelijke Musea, Groeningemuseum.

6. De dood verschijnt naast een kindervieg.

Anonieme miniatuur in een verzameling literaire en historische teksten van Jean Miélot, Vlaanderen, vijftiende eeuw. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 17001, fol. 110v.

ductie ontstonden overschotten, waarmee werd handelgedreven. ⁹⁴ Vanaf de twaalfde eeuw concentreerde die handel zich in de steden. ¹⁰⁵ Ook die ontwikkeling deed de bevolking toenemen. Er kwamen dan wel voortdurend mensen bij, maar dat gebeurde vrij traag. Dat had het voordeel dat de landbouw de tijd had om zich aan te passen aan de nieuwe behoeften.

Een trage groei

Dat de bevolking slechts geleidelijk groeide, kwam deels door het hoge sterftecijfer. Bevallingen waren bijvoorbeeld gevaarlijk. ⁷⁸ Gemiddeld één op de zeven vrouwen stierf in het kraambed. En zelfs in voorspoedige tijden zonder epidemieën en hongersnoden haalde meer dan één op de vijf kinderen in Europa zijn vijfde verjaardag niet. (ill. 5 en 6) ⁶⁷ In de steden lag het sterftecijfer gemiddeld hoger dan op het platteland. Het leven was er ongezond. ¹⁰⁸

Dat de bevolking traag groeide, kwam ook door toedoen van de mens. In de late middeleeuwen trouwden vrouwen gemiddeld later dan in de eeuwen daarvoor, tussen hun twintigste en hun vijfentwintigste. Heel wat vrouwen bleven ongehuwd: die kregen gemiddeld minder kinderen dan getrouwde vrouwen. De laatmiddeleeuwse huwelijksgewoontes waren een uitvloeisel van de christelijke visie op het huwelijk. Dat moest gebaseerd zijn op de wederzijdse instemming van de partners. Als een van de twee partners die voor de priester verschenen, het huwelijk niet zag zitten, werd er niet gehuwd. ⁷⁵ Maar ook het erfrecht speelde een rol: dat bepaalde dat een erfenis werd ver-

deeld tussen alle kinderen. Hoe minder kinderen een koppel had, hoe groter het deel van de erfenis was dat ieder kind later kreeg.

Echte anticonceptie was er niet. Vrouwen gebruikten onder meer katoenen tampons, die ze in azijn drenkten. Het zuur had een zaaddodend effect. Zulke mideltjes waren natuurlijk niet even betrouwbaar als de pil vandaag. De middeleeuwers hadden er trouwens geen idee van hoe de vrouwelijke cyclus ineenzat. Die werd doorgrond in de jaren dertig van de twintigste eeuw.

Begin veertiende eeuw bereikte de bevolkingsgroei in Europa een gevaarlijk punt. De landbouwproductie kon de bevolkingsgroei niet meer zo goed volgen als tevoren. Het klimaat koelde af, waardoor de oogsten geregeld mislukten. ¹⁷ Er was een overaanbod aan arbeidskrachten. Dat deed de lonen dalen. En doordat er weinig voedsel was, stegen de voedselprijzen. Heel wat Europeanen zagen hun dieet beperkt tot brood, pap en bier. Door de hongersnood en de pest in de eerste helft van de veertiende eeuw daalde de bevolking fors. Daarna volgde een ommekeer. Voedsel werd opnieuw minder schaars en de arbeiders kregen weer betere lonen. De druk op de landbouw nam weer wat af.

De angst voor de ander

Vandaag valt geregeld te horen dat de aarde vol is. Die klacht is niet nieuw. Ook toen de bevolking van West-Europa begin veertiende eeuw een piek bereikte – zeventig à tachtig miljoen mensen – vonden veel mensen al dat de wereld vol was. Dat idee was ingegeven door angst. Om te beginnen was men bang voor de Arabische rijken ⁶⁰ en voor het Mongoolse Rijk, dat zich op het toppunt van zijn macht uitstrekte van China tot Polen en Hongarije. Men vreesde dat die rijken het christelijke West-Europa onder de voet zouden lopen.

Bovendien werd eind dertiende eeuw een belangrijk boek van de Griekse filosoof Aristoteles in het Latijn vertaald.

⁸³ Daarin stond dat het ideale bevolkingsaantal was bereikt als de gemiddelde rijkdom per persoon niet meer kon stijgen. Het ging West-Europa vanaf de twaalfde eeuw economisch erg voor de wind. Daardoor groeide de overtuiging dat het leven niet beter meer kon worden, en dat de wereld dus vol genoeg was. Filosofen bedachten allerlei plannen om het aantal mensen gelijk te houden. Zwangere meisjes onder een bepaalde leeftijdsgrens zouden verplicht een abortus moeten ondergaan bijvoorbeeld. Gehandicapten zouden minder voedsel krijgen. Maar die plannen werden nooit in praktijk gebracht.

Sic ego sui cesar maximus orbis hennis.

volk en macht

Proloog

De Europese Unie telt bijna dertig lidstaten, die op heel wat gebieden met elkaar samenwerken. De meeste zijn ontstaan in de negentiende eeuw; andere – zoals Slovenië – werden onafhankelijk in de twintigste eeuw. Veel lidstaten – Frankrijk en Engeland bijvoorbeeld – hebben duidelijke middeleeuwse wortels. In de middeleeuwen bestonden er verschillende rijken op het Europese grondgebied. Die begonnen zich te ontwikkelen vanaf de Germaanse migraties in de vierde eeuw. Ze hadden heel wisselende grenzen. Nadat een vorst was overleden, werd zijn rijk soms opgedeeld onder al zijn erfgenamen. Ook door oorlogen konden de grenzen veranderen. In de vroege middeleeuwen was in West-Europa het Frankische Rijk het belangrijkste, in Oost-Europa het Byzantijnse Rijk. En gebieden in het huidige Italië, Spanje en Portugal maakten deel uit van de islamwereld.

In de vroege middeleeuwen merkten de meeste inwoners van het Frankische Rijk weinig van wie hen precies bestuurde. De koning was veraf, al reisde hij vaak rond in zijn land om zich te tonen aan zijn onderdanen. Hij had ook leenmannen. Dat waren mannen die hem trouw hadden gezworen in ruil voor een stuk grond of een ambt. Maar ook die stonden vaak ver van de gewone mensen af. Vanaf de tiende eeuw begon dat te veranderen. Dat kwam vooral doordat de koning steeds meer leenmannen kreeg, die steeds meer macht naar zich toe trokken. Zij kregen bovendien zelf leenmannen, die ook macht kregen. De koninklijke macht verbrokkelde. Ook heren die dicht bij de gewone mensen stonden, hadden voortaan macht.

Vanaf de twaalfde eeuw slaagden de koningen er steeds beter in om hun macht te herwinnen. Met belastinggeld richtten ze centrale instellingen op, zoals koninklijke rechtbanken en rekenkamers voor de boekhouding. De belastingen werden betaald door de inwoners. Die vroegen inspraak in ruil voor hun financiële bijdrage. Nog in de twaalfde eeuw maakten de vorsten en de pausen afspraken over grenzen tussen de wereldlijke en de geestelijke macht. Naarmate de middeleeuwen vorderden, groeiden er structuren, zowel voor de koningen als voor de onderdanen.

Keizer Maximiliaan van Habsburg op zijn troon. Dat hij een machtig man was, blijkt uit het baldakijn waaronder hij zit, zijn harnas, zijn zwaard, de wereldbol in zijn hand, zijn kroon en zijn keizerlijke mantel. Miniatuur van de Meester van Maximiliaan (of Gerard David?), in Johannes Michael Nagonius, Lofdicht op Maximiliaan als toekomstige keizer, Vlaanderen (Brugge?), omstreeks 1500. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 12750, fol. 4v.

1. De grote migraties (300 - 1100)

Heel wat hedendaagse plaatsnamen stammen uit de tijd van de Germaanse migraties – denk maar aan Frankrijk, Engeland, Normandië, Andalusië of Friesland. Van de Germaanse migraties, die begonnen omstreeks 300, heeft lang een erg duister beeld bestaan. Dat kwam door wat Romeinse auteurs daarover hadden geschreven. Zij hadden het over ‘woeste golven’ die het Romeinse Rijk in het oosten en het westen overspoelden. Dat beeld werd in de eeuwen daarna overgenomen. Historici uit de achttiende en de negentiende eeuw beschreven hoe de Germaanse volkeren in het Oosten de hoogstaande Romeinse cultuur ernstige schade toebrechten. In het Westen werd die cultuur volgens hen zelfs helemaal vernietigd. Hedendaagse historici denken genuanceerder over de Germaanse en de latere migraties. Hoe dan?

1. Dit ruitergevecht is een illustratie in een bijbel. De tekening werd gemaakt in de abdij van Sankt-Gallen, in het huidige Zwitserland, aan het begin van de tiende eeuw. Historici denken dat ze een goed beeld geeft van de invallen van de Slaven in Zwitserland en Zuid-Duitsland. Anonieme miniatuur in Flavius Vegetius Renuus, Liber I Machabaeorum, Sankt-Gallen, omstreeks 925. Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod. Perizoni F.17, fol. 15v.

De eerste golf: de barbaren

De Romeinen gebruikten het woord ‘barbaren’ om de vreemde volkeren aan te duiden die ten noorden, ten oosten en ten zuiden van hun rijk woonden. Ze hadden er een dubbelzinnige verhouding mee. Aan de ene kant keken ze op hen neer. De Romeinen waren ervan overtuigd dat hun cultuur ver verheven was boven die van de barbaren. ⁴³ Maar ze bewonderden hen ook, omdat de mannen doorgaans goed getrainde strijders waren. De bewondering haalde het vaak van de minachting. De Romeinen waren verheugd als ze barbaarse legioenen bij hun legers konden inlijven en Romeinse veldheren voelden zich het veiligst met een barbaarse lijfwacht aan hun zijde.

De Romeinen verdeelden de barbaren in groepen op grond van de taal die ze spraken. Ten noorden van het rijk woonden de Germanen en in het noordoosten de Slaven. Zij waren sedentair: ze hadden zich op één plaats gevestigd en deden aan landbouw. In het gebied ten oosten en ten zuiden van het Romeinse Rijk hielden onder meer de Hunnen en de Arabieren zich op. Die volkeren waren nomaden. De Hunnen trokken door de Centraal-Aziatische steppe, de Arabieren door de Arabische en de Noord-Afrikaanse woestijnen. Voor hun voedsel waren ze afhankelijk van veeteelt of de jacht, ze deden aan ruilhandel of ze organiseerden plundertochten tegen de sedentaire volkeren.

De Romeinen hadden het meeste contact met de Germanen. Ze maakten een onderscheid tussen verschillende groepen: Goten, Vandalen, Sueven, Franken, Alemannen, Angelen, Saksen, Friezen, Bourgondiërs en Longobarden. Het is niet duidelijk waar die indeling op was gebaseerd en wie ze als eerste maakte. Maar het staat wel vast dat het geen ‘volkeren’ waren in de hedendaagse betekenis van dat woord. Het waren geen grote groepen die een sterk gemeenschapsgevoel hadden. Integendeel: vaak waren het kleine gemeenschappen die bestonden uit een chef, enkele strijders en hun familie. De samenstelling van zo’n groep kon wisselen, bijvoorbeeld als de populariteit van een chef afnam.

De Romeinen kenden de Germanen al lang. Al voor 395, toen het Romeinse Rijk uiteenviel in een oostelijk en een westelijk deel, versterkten Germanen het Romeinse leger. De Romeinen dreven ook handel met hen. Sommige Germanen hadden zich in het Romeinse Rijk gevestigd. De Romeinen en de Germanen namen allerlei dingen van elkaar over. De Romeinen imiteerden bijvoorbeeld Germaanse militaire technieken. De Germaanse natuurgodsdiens en het Romeinse christendom, dat in 380 tot staatsgodsdienst was gemaakt, **40** vermengden zich geleidelijk aan. **66** Er groeide een Germaans-Romeinse cultuur; zo namen de Germanen bijvoorbeeld de Latijnse schrijffletters over. Vanaf het midden van de vierde eeuw werden de contacten tussen Romeinen en Germanen intenser, omdat de Germanen uit hun oorspronkelijke woonplaatsen werden verjaagd door de Hunnen.

Gedwongen migraties

De migraties in de vroege middeleeuwen kwamen niet zomaar op gang: de migranten vertrokken omdat ze niet anders konden. Ze gingen bijvoorbeeld op de vlucht voor invallers – bijvoorbeeld voor de Hunnen, zoals in het geval van de Germanen. Ook een bevolkingsgroei kon een reden zijn: als er meer mensen waren, groeide de behoefte aan meer land en meer voedsel. Ook de Hunnen migreerden noodgedwongen. Zij waren afkomstig uit China; mogelijk leden ze voedselgebrek in hun oorspronkelijke woongebied. Tijdens hun migratie ontpopten ze zich tot beruchte rovers. Attila, hun leider in het midden van de vijfde eeuw, geldt als een van de meest gevreesde veroveraars uit de geschiedenis. (ill. 2)

Het was geen toeval dat de Germanen vooral naar het West-Romeinse Rijk trokken. Ze kenden het gebied en er woonden al groepen Germanen. Doordat het rijk sinds de splitsing in verval was, stuitten de mi-

2. De gesel van alle landen

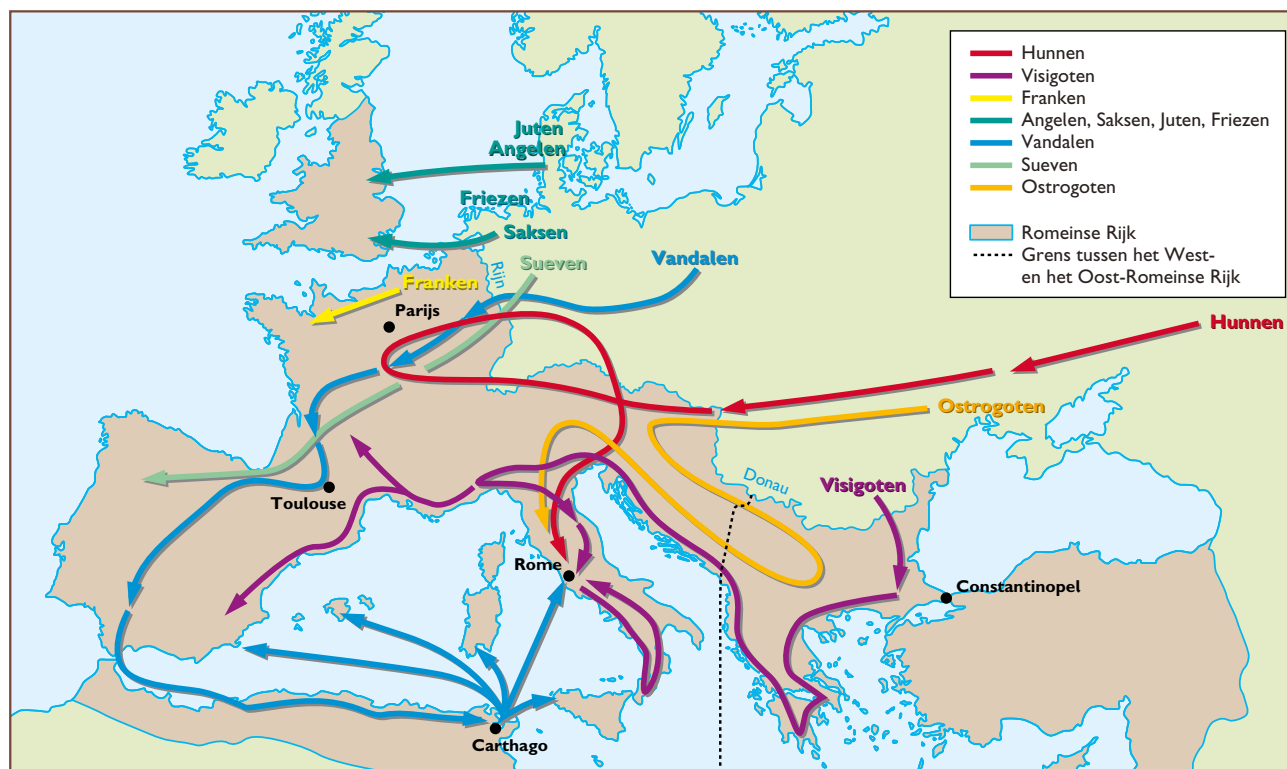
Jordanes, een Oost-Romeinse auteur uit de zesde eeuw, beschreef Attila in zijn *Getica*, een geschiedenis van de Goten. Hij was geen ooggetuige. Als bron gebruikte hij het werk van de geschiedschrijver Priscus, die een eeuw vroeger had geleefd.

'Nadat hij zijn broer Bleda had vermoord, verenigde Attila de Hunnen onder zijn leiding. Hij verenigde ook allerlei andere stammen en kon zo het Romeinse en het Visigotische rijk bedwingen. Zijn leger zou hebben bestaan uit vijfhonderdduizend mannen. Hij was geboren om de wereld te doen sidderen. Hij was de gesel van alle landen, die de hele mensheid bang maakte door de vele geruchten die over hem de ronde deden.

Zijn tred was hooghartig, hij rolde met zijn ogen: de kracht van zijn geest bleek uit de bewegingen van zijn lichaam. Hij hield van oorlog voeren. Hij was machtig als hij overlegde met mensen, minzaam tegen wie smeekte en mild tegenover wie ooit zijn bescherming had genoten. Hij was klein van gestalte, hij had een brede borst en een groot hoofd. Zijn ogen waren klein, zijn baard dun en grijzend. Hij had een platte neus en een getaande huidskleur die zijn afkomst verried.'

Naar: William Davis (red.), *Readings in Ancient History. Illustrative extracts from the sources*, Boston, 1912-1913, p. 322.

3. De grote migraties tot begin zesde eeuw.

granten op weinig tegenstand. Het Oost-Romeinse Rijk was veel terughoudender om Germaanse stammen op te nemen. De Goten bijvoorbeeld kregen eerst een woonplaats in het Oost-Romeinse Rijk, in het huidige Servië. Maar vandaar trokken ze verder naar Italië. Een deel van de Goten bleef daar achter, een ander deel trok naar Gallië – het huidige Frankrijk, België en Nederland – in het West-Romeinse Rijk. Toen ze er begin vijfde eeuw aankwamen, hadden ook de Vandalen en de Sueven uit het noorden zich daar al gevestigd.

Maar uiteindelijk bleef niemand. De Goten zakten af naar de streek van Toulouse. Zij werden later ‘West-Goten’ of ‘Visigoten’ genoemd, omdat ze zich westelijker vestigden dan de Goten die in Italië waren gebleven – de ‘Oost-Goten’ of ‘Ostrogoten’. De Vandalen trokken naar het huidige Spanje en staken over naar Noord-Afrika. De Sueven vestigden zich in het noordwesten van Spanje. Gallië werd ingenomen door de Franken. (ill. 3)

Nieuwe koninkrijken

Ook in hun nieuwe woonplaatsen ontsnapten de Germaanse volkeren niet aan de Hunnen. Kort na 450 viel Attila Gallië en Italië binnen. Maar de macht van de Hunnen verbrokkelde nadat Attila in 456 was overleden. De Germanen konden zich vanaf toen rustig verder vestigen. Odoaker, een legeraanvoerder van Germaanse afkomst, zette in 476 de West-Romeinse keizer af. Er kwam geen nieuwe keizer op de troon. Daarmee kwam eigenlijk een einde aan het West-Romeinse Rijk. Maar in de praktijk veranderde er weinig. De Germaanse legerleiders hadden al langer de touwtjes in handen, en dat bleef zo. Wel riepen sommige

4. De nieuwe koninkrijken in West-Europa, omstreeks 525.

leiders nu hun eigen koninkrijken uit. 40 Het Frankische en het Visigotische rijk werden het grootst. (ill. 4)

De droom van één groot Romeins rijk bleef wel bestaan.

43 De Oost-Romeinse keizers probeerden de Germaanse gebieden in te lijven bij hun rijk. In de zesde eeuw slaagde keizer Justinianus 61 daar behoorlijk in. Hij wist Italië te heroveren op de Ostrogoten, Noord-Afrika op de Vandalen en Zuid-Spanje op de Visigoten. Maar zijn rijk hield niet lang stand. Eind zesde eeuw veroverden de Longobarden het grootste deel van Italië. In dezelfde periode begonnen Slaven op de Balkan rijken te stichten in het Oost-Romeinse gebied.

Met de komst van de migranten verdwenen de oorspronkelijke bewoners van een grondgebied uiteraard niet. De nieuwe en de oude bewoners vermengden zich met elkaar. Dat gebeurde doorgaans zonder veel problemen. Talen en godsdiensten smolten samen. In het noorden van het Frankische Rijk bleef een Germaanse taal bestaan, in het zuiden een Romaanse. In haast alle koninkrijken werd een variant van het christendom de officiële godsdienst. De bekeringen begonnen bij de Germaanse koningen en de vooraanstaande figuren van het rijk, daarna volgde het gewone volk. 66

De tweede golf: Arabieren en Vikingen

De migraties van de Slaven naar het Oost-Romeinse Rijk aan het einde van de zesde eeuw waren het begin van een tweede migratiegolf in West-Europa. (ill. 1) Daarnaast staken Arabieren vanuit Noord-Afrika de Middellandse Zee over naar het Visigotische Spanje. 60 Begin achtste eeuw palmde ze zelfs het hele rijk in. Tot 1492, het einde van de reconquista of de katholieke herovering van Spanje, drukten ze een belangrijke stempel op de geschiedenis van Europa. 83

De Vikingen zakten per schip uit Scandinavië af naar de westelijke kusten van het Frankische en de oostelijke van het Britse rijk. Zij zochten nieuwe gebieden voor hun groeiende bevolking. Het waren vooral Denen, maar ook Zweden en Noren. In de achtste eeuw vestigden ze zich alleen in het Britse rijk. Op het Europese vasteland voerden ze plundertochten uit. Met hun snelle schepen – ‘drakars’ – kwamen ze als dieven in de nacht. (ill. 5) Ze vielen niet alleen kustplaatsen aan, maar ook welvarende handelsnederzettingen aan rivieren in het binnenland. 55 Zo werden onder meer Leuven, Antwerpen, Gent en Doornik geplunderd. Sneller dan koningen of plaatselijke heersers konden reageren, verdwenen de Vikingen weer.

De plundertochten van de Vikingen boezemden afschuw in. Maar hun snelheid en hun zin voor avontuur wekten ook bewondering. De Vikingen ondernamen ontdekkingsstochten naar weinig bekende gebieden in het noorden en het westen. Zo verkenden ze Amerika lang voor Christoffel Columbus. ¹⁶ In 911 werd het even rustig, nadat ze Normandië – in het noorden van het huidige Frankrijk – hadden gekregen van de Frankische koning. Dat gebied dankt zijn naam aan een andere woord voor Vikingen: ‘Noormannen’. (ill. 6) In de elfde eeuw stichtten ze ook een koninkrijk in Sicilië en in Zuid-Italië.

De twee grote migratiegolven hebben West-Europa sterk bepaald. Op politiek gebied deden ze staatsgrenzen ontstaan. Ze hadden ook een invloed op de cultuur, zoals talen en religies. Die verandering voltrok zich langzaam, zonder de oudere sporen helemaal weg te vagen.

5. Vikingen landen met hun schepen op de kust van Engeland. Anonieme miniatuur in *Vita Sancti Aedmundi*, Engeland, omstreeks 1130. New York, The Pierpont Morgan Library, M.736, fol. 9v.

6. Rollo krijgt Normandië

In 911 werd de Viking Rollo de eerste hertog van Normandië. In de Latijnse kronieken die vanaf de dertiende eeuw in de abdij van Saint-Denis bij Parijs ¹¹¹ op basis van oudere bronnen werden geschreven, staat daarover:

‘De koning wilde Rollo eerst Vlaanderen schenken, maar de Noorman wees dat af, omdat dat gebied te moerassig was. Toen hij in plaats daarvan Normandië kreeg, weigerde Rollo de voet van koning Karel [de Eenvoudige] te kussen. “Wie zo’n geschenk ontvangt, moet de voet van de koning kussen”, zeiden de bisschoppen hem. “Nooit zal ik knielen voor iemand of iemands voet kussen”, antwoordde Rollo. Toen de Franken bleven smeken, droeg hij een van zijn strijders op om dat in zijn plaats te doen. Die tilde de voet van de koning op, bracht hem naar zijn lippen, kuste hem zonder te knielen en deed zo de koning achterovervallen. Er barstte gelach los en er ontstond grote opschudding onder de omstanders. Koning Karel en hertog Robert, de graven, de bisschoppen en de abten verbonden zichzelf met een katholieke eed aan Rollo. Ze zwoeren bij leven en lichaam en bij de eer van het hele koninkrijk dat hij het land kreeg en het mocht doorgeven aan zijn erfgenamen van generatie op generatie.’

Naar: Frederic Augustin Ogg (red.), *A source book of medieval history*, New York, 1907, p. 171.

2. Koning, keizer, paus (500 - 1200)

De Belgen zijn vandaag vrij om het geloof aan te hangen dat ze willen. De grondwet verbiedt dat de overheid zich bemoeit met de benoeming van priesters of bisschoppen. De macht van de kerk en die van de staat zijn gescheiden van elkaar. Of toch grotendeels, want de overheid betaalt bijvoorbeeld wel het katholieke, het joodse en het islamitische onderwijs. In Frankrijk zijn de kerk en de staat helemaal gescheiden. Maar in Groot-Brittannië is de koning of de koningin ook het hoofd van de anglicaanse kerk. Daar heeft de staat dus macht in de kerk. Het kan ook omgekeerd. In sommige islamitische landen hebben religieuze leiders veel invloed in de staat – denk maar aan de ayatollahs in Iran. En in Vaticaanstad is de paus tegelijk het staatshoofd. Ook in de middeleeuwen bemoeide de kerk zich met de staat, en omgekeerd. Was die bemoeienis er altijd? En was er discussie over?

1. Keizer Constantijn zit het concilie van Nicea voor. Die kerkvergadering veroordeelde in 325 de opvattingen van de arianen. Op de voorgrond worden de geschriften van de 'ketterse arianen' ('heretici ariani') verbrand. Constantijn zit op zijn troon; zijn soldaten staan achter hem. Naast hem zetelen de geestelijken. Anonieme miniatuur in een verhandeling over kerkelijk recht, Noord-Italië, eerste helft negende eeuw. Vercelli, Archivio e Biblioteca Capitolare, hs. CLXV.

Koning en priester

In 476 werd de laatste West-Romeinse keizer afgezet. De Germaanse rijken die in de plaats van het West-Romeinse Rijk kwamen, ³⁶ hadden meestal een koning aan het hoofd. Die koningen heersten over een kleiner rijk dan de keizers, maar ze dachten wel op dezelfde manier over macht. De Romeinse keizers hadden zich vanaf de vierde eeuw niet alleen beschouwd als wereldlijke, maar ook als religieuze leiders. Ze hadden de christelijke kerk beschermd en ze hadden zich ook beziggehouden met de inhoud van het geloof. Zo zaten ze bijvoorbeeld kerkvergaderingen voor. (ill. 1) ⁴⁶

Eind vierde eeuw was het christendom staatsgodsdienst geworden. Daarmee werd dat geloof de officiële godsdienst van het Romeinse Rijk. De kerk had weinig problemen met de religieuze macht van de keizers. Ze beschouwde de keizer als de best mogelijke verdediger van het geloof. De paus speelde in de vroege middeleeuwen nog geen belangrijke rol. 'Paus' was vooral een eretitel voor de bisschop van Rome. Omdat hij zich beschouwde als de rechtstreekse opvolger van de apostel Petrus, vond hij zichzelf de belangrijkste bisschop van allemaal. Maar die mening werd toen niet gedeeld door alle bisschoppen in de christelijke wereld.

Ook de Germaanse vorsten waren zowel koningen als priesters. Ze hingen alleen niet hetzelfde christelijke geloof aan als de Romeinse keizers. De meeste van hen waren arianen. Dat was een variant van het christendom die de Romeinen in de vierde eeuw hadden afgekeurd. (ill. 1) De Romeinen in de nieuwe Germaanse rijken probeerden de Germaanse machthebbers op het juiste pad te brengen. ⁶⁶ De Franken waren bij de laatste volkeren die zich tot het christendom bekeerden, maar zij kozen wel voor de Romeinse variant. Omstreeks 496 liet Clovis, die toen koning was, zich dopen in Reims. (ill. 2) De vooraanstaande mensen in zijn rijk volgden zijn voorbeeld.

Clovis en de Merovingers

Clovis was de troon beklommen in 481, op zijn zestiende. Hij was niet meteen de koning van alle Franken. Er waren veel leiders in het Frankische Rijk. Maar Clovis had steeds meer gebied veroverd op de anderen. Zijn bekering tot het christendom versterkte zijn macht nog meer. Hij werd daarmee een soort opvolger van de Romeinse keizer. Om dat helemaal duidelijk te maken, organiseerde Clovis in 508 in Tours een grootse plechtigheid waarop hij zich tot koning van alle Franken liet uitroepen. Hij zou toen een purperen tuniek en een gouden diadeem hebben gedragen. Ook de Romeinse keizers hadden zich daarmee getooid.

Clovis behoorde tot het Frankische geslacht van de Merovingers. Net zoals de Romeinse keizers beschouwden die het koningschap als iets erfelijks. Maar er was een belangrijk verschil. Het Romeinse keizerschap ging over op de oudste zoon, het Merovingische koningschap op alle zonen. Die regeling was niet bevorderlijk voor de eenheid in het rijk. Na de dood van Clovis in 511 was

2. Clovis en zijn gevolg laten zich dopen door de heilige Remigius in Reims. Wanneer die doop plaatsvond, is niet helemaal zeker. Wellicht gebeurde het omstreeks 496. Anonieme miniatuur (Willem Vrelant?), in Jacques de Guise, *Chroniques de Hainaut*, vertaald door Jean Wauquelin, Vlaanderen, 1448-1453. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 9243, fol. 72.

er zelden maar één koning; vaak waren er twee, drie of vier.

Vrouwen konden het koningschap niet erven, maar dat betekende niet dat ze geen macht hadden. Ze konden invloed uitoefenen op hun echtgenoten. Zo heeft Clothilde, de echtgenote van Clovis, haar man er mee van overtuigd om zich te laten dopen. Als ze weduwe werden, namen koninginnen weleens de macht over, tot hun zonen oud genoeg waren om de troon te beklimmen. Toen Sigebert I omstreeks 575 stierf, werd zijn echtgenote Brunhilde bijvoorbeeld regentes tot hun zoon meerderjarig was. In 595 overleed haar zoon. Omdat haar kleinzonen nog minderjarig waren, nam ze opnieuw de macht in handen.

3. Dit ivoren paneel diende als boekband van een evangelieboek. Het werd gemaakt door een anonieme kunstenaar aan het hof van Karel de Grote. In het midden staat Maria, die het kind Jezus op haar schoot houdt. Links van haar staat de heilige Johannes de Doper, rechts Zacharias, de vader van Johannes. Beneden zijn taferelen uit het kerstverhaal afgebeeld. Bovenaan verschijnen twee engelen die een afbeelding van een baardloze Jezus tonen. De invloed van het veel oudere Barberinipaneel is duidelijk; let bijvoorbeeld op de paneeltjes boven en beneden. (ill. 4) De kunst van de Romeinse tijd herleefde ook in de Karolingische kunst. Boekband van het *Evangelarium* van Lorsch, Aken, omstreeks 810. Londen, Victoria and Albert Museum.

De Merovingische koningen regeerden vooral met de hulp van bisschoppen. Die benoemden ze zelf. Ze maakten hun kandidaat bisschop door hem tijdens een plechtigheid de tekenen van dat ambt – een ring en een staf – te overhandigen. Die samenwerking leverde beide partijen voordeel op. De koning had medewerkers die konden lezen en schrijven, wat toen niet vanzelfsprekend was. **79** En de bisschoppen konden het christelijke geloof gemakkelijker verspreiden met de steun van de koning. Door de samenwerking met de bisschoppen werd het Latijn, de taal van de kerk, **80** de bestuurstaal in het Frankische Rijk.

Karel de Grote

De hofhouding van de Merovingische koningen werd

geleid door een hofmeier. Dat was geen geestelijke, maar iemand uit de adel. In de achtste eeuw wilden enkele van die hofmeiers zelf koning worden. Ze vonden dat ze eigenlijk al koning waren, omdat ze zo veel taken vervulden in het rijk. Een van die hofmeiers, Pepijn de Korte, vroeg omstreeks 750 aan de paus wie de macht moest hebben: degene die de titel van koning droeg, of degene die de macht echt uitoefende.

Doordat hij die vraag aan de paus stelde, erkende Pepijn dat de paus meer gezag had dan de andere bisschoppen. De paus antwoordde meteen dat de macht toekwam aan wie haar echt uitoefende. Pepijn zette daarop de Merovingische koning af en hij werd zelf koning. Naar zijn vader, Karel Martel, werd het nieuwe koninklijke geslacht de 'Karolingers' genoemd. Als dank voor zijn antwoord kreeg de paus gebieden in Italië van Pepijn.

4. Vermoedelijk ontstond dit ivoren paneel, de zogenoemde Barberinidiptiek, eind vijfde eeuw of begin zesde eeuw. Het toont een Romeinse keizer te paard. Hij wordt voorgesteld als een overwinnaar. Mogelijk houdt het paneel verband met de strijd die de Romeinse keizers voerden tegen de Germanen.

38 Achter de keizer staat een overwonnen barbaar. Ook beneden worden barbaren voorgesteld, die de keizer geschenken overhandigen. Een soldaat reikt hem een symbool van de overwinning aan. Boven houden twee engelen een afbeelding van Jezus – zonder baard – vast.

Anoniem ivoren paneel, einde vijfde eeuw of begin zesde eeuw. Parijs, Louvre.

5. Van dit bronzen ruitersandbeeld werd lange tijd gedacht dat het Karel de Grote voorstelde. Wellicht klopt dat niet en is het de uitbeelding van een van zijn opvolgers. Zo'n ruitersandbeeld was een belangrijk symbool: in de tijd van de Romeinen werden alleen keizers te paard afgebeeld. Parijs, Louvre.

Een nieuwe Romeinse keizer

Karel de Grote deed heel wat inspanningen om te tonen dat hij de opvolger van de laatste Romeinse keizer was. Hij streefde in zijn grote rijk naar dezelfde eenheid die had bestaan in het Romeinse Rijk. Zo liet hij munten slaan die in het hele rijk dezelfde waarde hadden. **119** Daarop liet hij zich afbeelden als een Romeinse keizer, met een laurierkrans. In Aken, waar hij vaak verbleef, liet hij een kapel bouwen naar een Romeins grondplan, met zuilen en mozaïeken die hij liet overbrengen uit Italië. En net zoals de oude Romeinse keizers kreeg hij een eigen biografie of levensverhaal. Die werd geschreven door Einhard. **77**

Karel hechtte veel belang aan de studie van de Bijbel. Daardoor nam de aandacht voor het Latijn onder zijn bewind nog toe. De geestelijkheid kreeg taalonderwijs in scholen die speciaal daarvoor werden opgericht. **79** Alleen als ze perfect Latijn kenden, konden de geestelijken het geloof goed uitdragen, vond Karel. Het intellectuele leven bloeide in zijn rijk. Het leek alsof de Romeinse cultuur herleefde. Daarom spreken historici van de Karolingische renaissance of wedergeboorte. (ill. 3 en 4) **86**

Karel was niet de enige keizer die zich beschouwde als opvolger van de Romeinse keizers. (ill. 5) Het idee van de 'translatio imperii' – Latijn voor de 'overdracht van het keizerrijk' – zou nog lang voortleven. Ook de Duitse koning Otto in de tiende eeuw, Karel V in de zestiende eeuw en Napoleon aan het einde van de achttiende eeuw beschouwden zich als erfgenamen van het Romeinse keizerrijk.

En hij beloofde de paus dat hij zou helpen die pauselijke gebieden te beschermen tegen de invallen van de Longobarden. **38**

Er groeide een nauwe band tussen de kerk en het Franse Rijk. Die band werd nog nauwer nadat paus Leo III Pepijns zoon, Karel de Grote, in 800 tot keizer had gekroond. Dat deed de paus als dank voor de bescherming die ook Karel bood aan de pauselijke gebieden. De keizerskroning had een grote symbolische betekenis: Karel de Grote werd daarmee de opvolger van de laatste West-Romeinse keizer. (ill. 5)

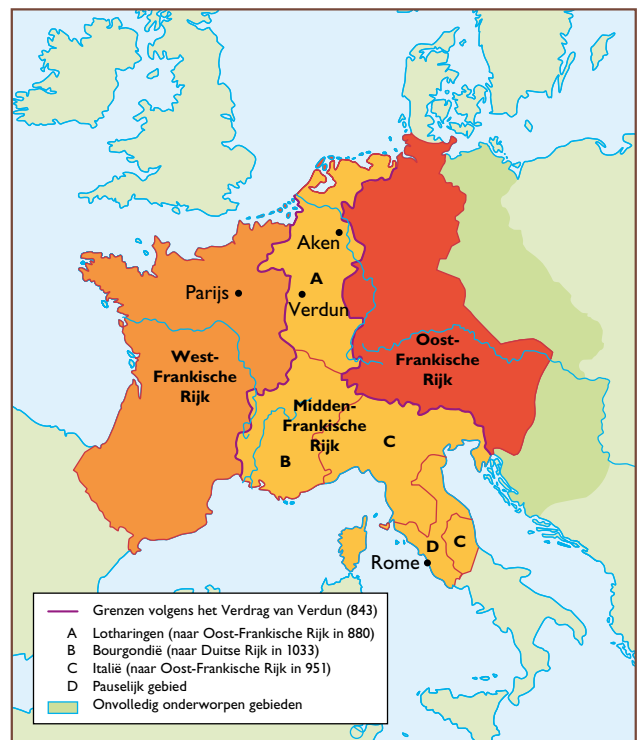

6. Het rijk van Karel de Grote.

Karel veroverde heel wat gebied. (ill. 6) Het Frankische Rijk werd groter dan ooit. Toen hij in 814 stierf, was dat uitgestrekte rijk voor zijn enige nog overlevende zoon, Lodewijk de Vrome. In 843, drie jaar na de dood van Lodewijk, werd het volgens het Verdrag van Verdun verdeeld tussen zijn drie zonen: Karel de Kale kreeg het West-Frankische Rijk, Lotharius het Midden-Frankische Rijk en Lodewijk de Duitser het Oost-Frankische Rijk. Alleen de keizerstitel werd niet opgesplitst: die was voor Lotharius, de oudste zoon. Het Midden-Frankische Rijk bestond maar heel kort. Na de dood van Lotharius in 855 werd het van noord naar zuid opgesplitst tussen zijn drie zonen. Het noordelijke deel werd Lotharingen genoemd. (ill. 7)

De Investituurstrijd

Midden tiende eeuw werd Otto koning in het Oost-Frankische Rijk. Dat heette intussen het Duitse Rijk. Otto nam de macht steviger in handen dan zijn voorgangers. Hij veroverde gebieden van het oude Midden-Frankische Rijk. (ill. 7) Hij eigende zich ook meer religieuze macht toe. De Frankische koningen hadden altijd al de bisschoppen benoemd, maar Otto ging nog een stap verder. Hij gaf aan sommige bisschoppen echte macht in een deel van zijn rijk. Zij kregen niet alleen grond, maar ze werden ook graaf of hertog.

7. De verdeling van het Frankische Rijk na het Verdrag van Verdun (843).

Daardoor werd de kerk in het Duitse Rijk een 'rijkskerk': de koning steunde op de bisschoppen om wereldlijke macht uit te oefenen. Hij deed daarvoor liever een beroep op bisschoppen dan op edelen. Aangezien bisschoppen niet mochten trouwen, konden ze hun grond en hun macht niet doorgeven aan hun erfgenamen. Zo hield Otto de touwtjes zelf stevig in handen. De paus wilde dat zo'n sterke koning zijn gebieden in Italië beschermde. Daarom kroonde hij Otto in 962 tot keizer. Zo werd voor het eerst sinds het einde van de negende eeuw een Frankische koning tot keizer gekroond. De keizerstitel werd sindsdien verbonden aan het Duitse Rijk: alleen de Duitse koningen konden keizer worden. (ill. 8)

Maar al gauw na de keizerskroning begon de paus deals te maken met vijanden van Otto. Om te tonen wie de baas was, zette Otto de paus af. Hij verkondigde dat nieuwe pausen voortaan alleen konden worden benoemd met toestemming van de keizer. De paus aanvaardde dat niet. Daardoor brak rond het midden van de elfde eeuw een felle machtsstrijd uit tussen de geestelijke en de wereldlijke macht. De inzet van die strijd werd de investituur – de benoeming van de bisschoppen en andere hooggeplaatste geestelijken. Eeuwenlang hadden wereldlijke machthebbers bepaald wie zulke functies kreeg; daaraan wilden de pausen nu een einde maken. Engeland en het West-Frankische Rijk – dat intussen

8. Jezus kroont de Duitse keizer Hendrik II en zijn echtgenote Cunegonde. Ze worden bijgestaan door hun beschermheiligen. Onderaan bieden vrouwenfiguren geschenken aan de keizer aan. Anonieme miniatuur in het Evangelarium van Bamberg, Bamberg, 1007 (of 1014?). München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. lat. 4452, fol. 2.

‘Frankrijk’ werd genoemd – kwamen veel minder in conflict met de paus. Daar bestond de rijkskerk niet.

Het verlangen van de kerk om zelf de hoge geestelijkheid te benoemen, maakte deel uit van een brede beweging om de kerk te hervormen. Vanaf de elfde eeuw vonden sommige geestelijken dat de kerk was bezoedeld ‘door vrouwen, geld en leken’. ¹⁴² Ze moest van die drie kwalen worden gezuiverd. De kerk nam allerlei maatregelen om dat in praktijk te brengen. De hoge geestelijkheid mocht al langer niet trouwen, dat gold voortaan ook voor gewone priesters. ⁷⁵ Er werd een strikt onderscheid gemaakt tussen leken en geestelijken. En er werd duidelijk bepaald hoe bisschoppen, abten en pausen werden benoemd. De koningen mochten zich daar niet meer mee bemoeien.

De gang naar Canossa

Het hoogtepunt van de Investituurstrijd voltrok zich in 1075. Milaan, dat deel uitmaakte van het Duitse Rijk, moest dat jaar een nieuwe aartsbisschop krijgen. De Duitse koning Hendrik IV duidde iemand aan, maar dat kon niet meer volgens de nieuwe regels. De paus zette de koning daarop uit de kerk. Zo’n excommunicatie had ingrijpende gevolgen. Ze maakte van de vorst een buitenstaander: gelovigen mochten geen contact onderhouden met iemand die was geëxcommuniceerd. De paus riep de onderdanen van Hendrik bovendien op om hem niet langer te gehoorzamen. Met die oproep maakte de paus duidelijk dat hij vond dat hij niet alleen het hoogste gezag had in de kerk, maar ook in de wereld. Ten slotte kondigde hij af dat de investituur

en de opperste macht in de kerk en de wereld aan hem toekwamen. (ill. 9 en 10)

Hendrik moest wel vergeving vragen aan de paus. Anders zou hij zijn macht verliezen aan graven, hertogen en andere hooggeplaatste heren in zijn rijk. Die roken nu hun kans om hem van de troon te stoten. In 1077 trok Hendrik daarom naar een burch in Canossa in Italië, waar de paus toen verbleef. Drie opeenvolgende dagen wachtte hij blootsvoets en in een boetekleed aan de poort. De paus had geen andere keuze dan hem vergeving te schenken. In de Bijbel stond immers dat wie spijt toonde, vergiffenis moest krijgen. Hij nam Hendrik opnieuw op in de kerk.

Toch was de Investituurstrijd niet voorbij na de boetedoening van Hendrik IV. In 1122 sloten de paus en de keizer het Concordaat van Worms. (ill. 11) Daarin spraken ze af dat de keizer zich niet meer zou inlaten met de verkiezing van hoge geestelijken. Maar ook die overeenkomst maakte geen einde aan de machtsstrijd tussen de paus en de vorsten. De paus had in de loop van de Investituurstrijd wel aan invloed gewonnen, maar koningen en keizers bleven zich mengen in de kerkelijke benoemingen.

9. De macht van de paus (boven) is belangrijker dan die van de koning (beneden). De paus vaardigt de wetten uit die de koning moet naleven.

Anonieme miniatuur in Gratianus, *Concordia discordantium canonum*, Frankrijk, eind twaalfde eeuw. Troyes, Bibliothèque municipale, ms. 103, fol. 11.

10. Boven de keizer

Paus Gregorius VII kondigde in 1075 af dat de investituur en de opperste macht in de kerk en de wereld aan hem toekwamen.

'Dat hij [de paus] de enige is wiens voeten alle vorsten moeten kussen.

Dat alleen zijn naam mag worden genoemd in de kerken. [...]

Dat hij keizers kan afzetten.

Dat hij de enige is die een bisschop mag afzetten of vergiffenis schenken.

Dat hij door niemand kan worden geoordeeld.

Dat hij zonder twijfel als heilig mag worden beschouwd door de verdiensten van de heilige Petrus.'

Naar: Ernest F. Henderson, *Select historical documents of the Middle Ages*, Londen, 1910, p. 366-367.

11. Het Concordaat van Worms

'In naam van de heilige en ondeelbare Drieuldigheid, ³¹ geef ik, Hendrik V, keizer van het Roomse Rijk bij de gratie van God, uit liefde voor God en de heilige Roomse kerk en onze paus Calixtus, en voor het welzijn van mijn ziel, ⁶⁸ alle investituur in de vorm van een ring en een staf ⁴² terug aan God, zijn heilige apostelen Petrus en Paulus en de heilige katholieke kerk.

En ik beloof dat in alle kerken in mijn koninkrijk en mijn rijk de verkiezingen [van hoge geestelijken] vrij zullen zijn. [...] Ik beloof de ware vrede aan paus Calixtus en de heilige Roomse kerk en al degenen die ertoe behoren. En als de kerk hulp zal vragen, zal ik helpen. Als ze bij mij zal klagen, zal ik zorgen voor rechtvaardigheid.'

Naar: Ernest F. Henderson, *Select historical documents of the Middle Ages*, Londen, 1910, p. 408-409.

Valse macht

In de tweede helft van de achtste eeuw dook een document op waaruit bleek dat keizer Constantijn (ill. 1) de bisschop van Rome in de vierde eeuw had uitgeroepen tot de belangrijkste bisschop. Hij zou de paus ook grond en keizerlijke eretekens hebben geschonken, als bewijs van zijn grote macht.

De pausen bleven het document gebruiken om hun bijzondere plaats boven de keizer op te eisen. Maar in de vijftiende eeuw werd aangetoond dat het document vals was.

3. Leenheren en leenmannen

In veel boeken en films die zich afspelen in de middeleeuwen, zweren ridders trouw aan hun koning. Zulke eden van trouw werden ook in het echt gezworen. Ze maakten deel uit van uitgebreide plechtigheden waarop een koning iemand tot zijn 'leenman' maakte. De koning werd daardoor een 'leenheer'. In ruil voor hun trouw kregen de leenmannen een stuk grond of een ambt. De leenheer beloofde ook dat hij zijn leenmannen zou beschermen.

Na de Karolingische periode – en vooral vanaf de tiende eeuw – gingen de leenmannen hun leen meer en meer beschouwen als een privébezit, dat ze konden doorgeven aan hun kinderen. En ze benoemden op hun beurt leenmannen, die ze een deel van hun leen schonken. De koning kreeg zo achterleenmannen en zelfs achterachterleenmannen.

De middeleeuwse samenleving werd daardoor 'feodaal', zeggen historici. Dat begrip is afgeleid van het Latijnse woord 'feodum', wat 'leen' betekent. In de middeleeuwen werd de term 'feodaliteit' trouwens niet gebruikt; die dateert van later. De feodale samenleving bleef bestaan tot het einde van de achttiende eeuw. Ze werd afgeschaft na de Franse Revolutie van 1789. De revolutionairen schakelden de feodaliteit gelijk met onvrijheid en ongelijkheid, en daar wilden ze een einde aan maken. Hoe zag de middeleeuwse feodale samenleving eruit? En wat was er tevoren?

Vazallen

Ook al voor de tiende eeuw werden eden van trouw gezworen. In de tijd van de grote migraties ³⁶ verzamelden de Germaanse chefs getrouwen rond zich die ze bescherming boden en die samen met hen vochten. Na de strijd kregen die medestanders een deel van de buit. Later omringden ook de Merovingische en de Karolingische koningen ⁴² zich met zulke getrouwen. Ze werden 'vassi' of 'vazallen' genoemd. Aanvankelijk waren dat vooral de beste krijgers van de koning. Maar gaandeweg werden ook graven, hertogen, bisschoppen en abten vazallen van de vorst. Al die 'kroonvazallen' beloofden de koning trouw en militaire hulp in tijden van oorlog. In ruil daarvoor beschermde de koning hen en hij beloofde hen met een gunst, bijvoorbeeld een stuk land of een ambt. Die beloning heette het 'leen', want ze werd beschouwd als een tijdelijk bezit. De koning werd de 'leenheer' en de vazal werd de 'leenman'.

De verhouding tussen een leenheer en zijn leenmannen was gebaseerd op wederkerigheid: zowel de leenheer als de leenman hadden rechten en plichten. Vanaf de Karolingische tijd werden de plichten van de leenman preciezer omschreven. (ill. 3) Hij moest uiteraard militaire dienst verrichten in tijden van oorlog. Als de leenheer werd gevangengenomen, moesten de leenmannen het losgeld betalen. ¹²⁸ En als de zoon van de leenheer tot ridder werd geslagen of zijn dochter trouwde, moest de leenman aan zijn heer een som geld betalen.

1. Een koning en zijn nieuwe vazal bezegelen hun verbintenis met een kus. Anonieme miniatuur in Gaius, *Institutiones Justiniani. Liber feudorum*, Frankrijk, veertiende eeuw. Arras, Médiathèque Palais Saint-Vaast.

Piramide

Vanaf de twaalfde eeuw had de feodale samenleving de vorm van een piramide. Bovenaan zetelde de paus, als plaatsvervanger van God op aarde. Meteen onder hem kwam de keizer of de koning. Daaronder waaierde de piramide ver uit. De leenmannen benoemden op hun beurt leenmannen. De koning kreeg zo achterleenmannen en zelfs achterachterleenmannen.

2. Trouw zweren

'Als een vrije man hulde brengt aan zijn heer, van wie hij een leen krijgt, vouwt hij zijn handen samen en hij legt ze in de handen van zijn heer. Hij zegt: "Ik word uw man vanaf vandaag, voor het leven. Ik ben u vertrouwen verschuldigd voor de gronden die ik van u in leen krijg. Ik blijf trouw verschuldigd aan onze heer de koning en mijn andere heren."

Als een vrije man de eed zweert aan zijn heer, zal hij zijn rechterhand op een boek houden en zeggen: "Hoor, mijn heer, dat ik u trouw zal zijn en al mijn trouw aan u verschuldigd ben, voor de grond die ik van u in leen heb gekregen. Ik zal alle diensten verrichten die ik aan u verplicht ben. Zo help me God en al zijn heiligen."

Naar: *Modus faciendi homagium et fidelitatem, omstreeks 1275* (geciteerd in: Alfred Luders (red.), *The Statutes of the Realm*, 1, Londen, 1810, I, p. 227-228.

3. 'Tot niets verplicht'

Galbert van Brugge was de secretaris van de Vlaamse graaf Karel de Goede, die in 1127 werd vermoord. In een dagboek schreef hij over de opvolging van de graaf. Het graafschap Vlaanderen vond niet dat het daarbij rekening hoefde te houden met de Franse koning.

'Wij laten iedereen weten, zowel de koning van Frankrijk als zijn baronnen, zowel de tijdgenoten als degenen die na ons komen, dat de verkiezing en de aanstelling van de graaf van Vlaanderen de koning van Frankrijk niet aangaan, ook niet als de graaf zonder erfgenaam is overleden. De pairs [de edelen] en de burgers zijn bevoegd om een naaste erfgenaam van de graaf te verkiezen en ze hebben de vrijheid om hem tot de grafelijke waardigheid te verheffen.

Volgens het recht dat rust op de landen die de graaf in leen hield van de koning, moet een nieuwe graaf voor dat leen alleen maar een wapenrusting leveren aan de koning. Verder is de graaf van Vlaanderen aan de koning van Frankrijk niets verplicht en de koning kan zich niet op enige redelijke grond beroepen om eigenmachtig tegen een koopsom of prijs een graaf over ons aan te stellen, of iemand naar voren te schuiven.'

Naar: Raoul Van Caenegem (red.), *De moord op Karel de Goede door Galbert van Brugge*, Leuven, 1999, p. 247.

Lenen waren eigenlijk niet erfelijk. Als de leenman stierf, ging het leen terug naar de leenheer. Alleen zo konden de leenheren er zeker van zijn dat hun leenmannen echte getrouwen waren. Toch werden lenen al vrij snel opgenomen in erfenissen. De nieuwe leenman moest de leenheer dan wel een bedrag betalen en opnieuw een eed van trouw zweren. Zo leerde de leenheer zijn nieuwe leenman persoonlijk kennen.

Ook vrouwen konden een grond of een ambt in leen geven of krijgen. Als er oorlog uitbrak, hoefden die leenvrouwen niet zelf te dienen in het leger van hun heer. Maar ze moesten wel een plaatsvervanger sturen. Dat was doorgaans hun echtgenoot. Daarom vonden leenheren het belangrijk dat hun vrouwelijke vazallen trouwden met een man die hen in zulke omstandigheden goede diensten kon bewijzen.

De leencereemonie

Een vazal legde zijn eed van trouw af op een publieke plechtigheid. Het publiek deed daarbij dienst als getuige. De inzweering verliep volgens een vast scenario. Ze begon met de zogenoemde leenhulde. Eerst verklaarden de leenheer en de leenman dat ze een overeenkomst wilden sluiten. Daarna legde de leenman zijn handen in die van de leenheer. Vaak knielde hij daarbij. De leenman toonde zo dat hij zich zou wijden aan de leenheer en dat hij zich als een ondergeschikte beschouwde; de leenheer toonde dat hij de leenman aanvaardde. Nadien kon nog een kus volgen. (ill. 1) Voor die kus ging de leenman staan. Dat gebaar maakte duidelijk dat er een soort van gelijkheid was tussen de leenheer en de leenman. Beiden konden bijvoorbeeld het contract opzeggen.

Na de hulde volgde de eigenlijke eed van trouw. (ill. 2) De leenman beloofde aan de leenheer dat hij zijn plichten zou vervullen. Die eed sprak hij rechtopstaand uit, terwijl hij zijn hand op een bijbel of een ander heilig voorwerp legde. Na de eed kwam de investituur. ⁴⁴ De leenheer schonk de leenman het leen door hem een symbolisch voorwerp te overhandigen. Was het leen een stuk landbouwgrond, dan kreeg de leenman een kluit aarde. Was het een ambt, dan ontving hij een teken dat bij dat ambt hoorde – bijvoorbeeld een zwaard of een handschoen voor een politiek ambt. En was het leen een kasteel, dan kreeg de leenman een sleutel.

Feodale chaos?

In de negende en vooral de tiende eeuw verloren de koningen stilaan hun greep op hun leenmannen. Die werden op hun beurt leenheren. De koningen kregen achterleenmannen. En ook die kregen leenmannen. Haast alle leenman-

4. De kroning van de Franse koning Karel V in 1364. Karel zit op een troon en hij draagt een mantel met gouden Franse lelies – het symbool van de Franse koningen. De twaalf ‘pairs de France’ – ‘pairs’ is afgeleid van het Latijnse woord ‘pares’, dat ‘gelijken’ betekent – houden de kroon boven het hoofd van de koning. Die groep van belangrijke koninklijke vazallen bestond toen uit zes geestelijken en zes leken, onder wie de graaf van Vlaanderen. ⁵⁵

Anonieme miniatuur in *Grandes chroniques de France*, Parijs, omstreeks 1375-1380. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 2813, fol. 3v.

nen werden vanaf de tiende eeuw ook leenheren. Die leenheren ‘vergeten’ vervolgens dat ze eigenlijk zelf leenmannen waren. Elke leenman beschouwde zich een beetje als een koning in zijn eigen leen. Daarnaast waren er meer en meer lokale heren die vaak niet eens leenman waren, maar die vanuit een mottekasteel ¹²⁹ of een grote hoeve met een paar strijders te paard de boeren in de omgeving terroriseerden. Leenman of niet, iedereen beschouwde zich als een heer in zijn eigen gebied. De koninklijke macht versnipperde daardoor helemaal. Heel wat historici stellen dat er rond het jaar 1000 een ‘feodale chaos’ heerste in Europa. Het was een samenleving zonder leiding, waarin veel geweld en willekeur heerste.

Die ontwikkeling had grote gevolgen voor de gewone mensen. Tot de tiende eeuw waren die nauwelijks in aanraking gekomen met macht. De koning en zijn leenmannen waren veraf. Maar dat veranderde. De he-

ren gingen de plak zwaaien over iedereen die op hun ‘heerlijkheid’ woonde – niet alleen de onvrije, maar ook de vrije mensen. ¹²³ Die vrije mensen hadden aan niemand trouw gezworen, maar ook zij moesten voortaan gehoorzamen aan hun heer. De heren hadden bijvoorbeeld het recht om belastingen te heffen en recht te spreken. Maar ook om bomen te planten, te vissen, te jagen en graan te malen. Boeren die hun graan wilden malen, moesten in ruil daarvoor een deel van hun oogst afstaan aan de heer. ⁹⁴

Het graafschap Vlaanderen

Het graafschap Vlaanderen, dat in de negende eeuw werd gesticht, is een mooi voorbeeld van hoe leenmannen heel onafhankelijk van de koning konden worden. Het graafschap groeide uit de Vlaanderengouw, een tamelijk klein gebied tussen de IJzer en de Schelde op Karolingisch grondgebied. Vanaf de negende eeuw breidden de graven beetje bij beetje hun grondgebied uit. Dat deden ze door gebied te veroveren of het zich te laten schenken bij huwelijken. Daarvan verklaarden ze zich vervolgens leenheer en ze vergaten dat het eigenlijk grond was die toebehoorde aan de Franse of de Duitse koning. Ze organiseerden het graafschap steeds meer als een echt rijk. (ill. 3) In de twaalfde eeuw waren de Vlaamse graven machtiger dan de Franse koning. Die besloot vervolgens in te grijpen. ⁵⁶

Verval

De feodale samenleving bleef in theorie bestaan tot het einde van de achttiende eeuw, maar vanaf de twaalfde eeuw waren er steeds meer tekenen van verval te bespeuren. Daarvoor waren twee oorzaken. Met de opkomst van de steden en de handel werd geld steeds belangrijker in de middeleeuwse samenleving. ¹¹⁵ Dat werd niet alleen gebruikt om handel te drijven, maar ook om diensten te kopen. Sommige boeren moesten voortaan betalen om hun graan te laten malen. Ze hadden dan geen verdere verplichtingen meer aan de heer. Of ze betaalden voor bescherming in moeilijke tijden. En heren konden soldaten betalen, in plaats van een beroep te doen op getrouwen, die niet altijd even trouw waren.

Daarnaast vonden koningen het steeds belangrijker om hun macht te centraliseren. ⁵⁰ Ze hadden genoeg van de verbrokkeling die was gegroeid in de feodale samenleving. Ze zochten nieuwe medewerkers. Die bonden ze niet aan zich met een leen, maar wel met een loon. Het waren ambtenaren, niet langer vazallen.

4. Staten in wording (1000 - 1500)

Een moderne staat heeft centrale instellingen die het bestuur van die staat organiseren. Zo'n overheidsapparaat heft bijvoorbeeld belastingen, zodat de staat inkomsten heeft. Het vaardigt wetten uit en het controleert of die worden nageleefd. Het staat in voor de bescherming van de onderdanen – denk bijvoorbeeld aan het leger. En de onderdanen zijn in een moderne staat op de een of andere manier vertegenwoordigd: ze kunnen hun stem laten horen via verkozen of aangestelde afgevaardigden. De middeleeuwse rijken en vorstendommen waren geen staten in de huidige betekenis van het woord. Was dat helemaal niet het geval? Of werd er een begin gemaakt? Waar, wanneer en waarom?

Het verlangen naar controle

De vroegmiddeleeuwse koningen waren in de eerste plaats militaire leiders. Ze wilden hun grondgebied voortdurend uitbreiden. Daarvoor konden ze een beroep doen op hun kroonvazallen. ⁴⁷ Als dat nodig was, vormden die een sterk leger. ¹²⁸ Veel vorsten die al heel wat land hadden ingepalmd, gingen nog meer oorlog voeren, om hun gebied nog te vergroten of het bij elkaar te kunnen houden. Dat kostte handenvol geld. De vorsten hieven doorgaans belastingen, maar de inning ervan was niet goed georganiseerd, zodat ze veel belastinggeld misliepen. Vanaf de volle middeleeuwen paktten ze het anders aan. Ze stuurden belastingontvangers op pad en er kwamen lijsten van wie welke belastingen moest betalen. ³⁰ Het aantal ambtenaren dat in dienst van de koning werkte, werd fors uitgebreid. Engeland liep op dat gebied voorop in West-Europa.

De behoefte aan inkomsten was niet de enige reden waarom de vorsten werk maakten van een staatsapparaat. Vanaf de tiende eeuw verloren ze steeds meer greep op hun vazallen. ⁴⁸ Dat zinde hen niet. Ze hoopten dat ze met centrale instellingen de controle zouden kunnen terugwinnen. Maar ook die kosten geld. De efficiëntere inning van belastingen bleef lang hun eerste zorg. Vanaf de twaalfde eeuw, met de opkomst van de steden en de handel, kwam er meer geld in omloop – ook voor de koningen. ¹¹⁵ Met dat geld betaalden ze de centrale instellingen die ze zo graag wilden, zoals koninklijke rechtbanken en rekenkamers die de boekhouding van het rijk bijhielden.

Vanaf die periode moesten de koningen tegelijk ook macht afstaan. In de steden hadden handelaars en ambachtslui zich verenigd in gilden en ambachten, om hun beroepsbelangen te verdedigen. ¹⁰⁶ Ze wilden dat er bij het bestuur van het land ook rekening werd gehouden met hun wensen. De koningen zagen zich verplicht hen een zekere vorm van inspraak toe te staan, in ruil voor de belastingen die ze nodig hadden. Aan de adel en de geestelijkheid hadden ze soms al vroeger inspraak moeten verlenen.

Net zoals er in de feodale samenleving overeenkomsten waren gesloten tussen leenheren en leenmannen, sloten de koningen vanaf de twaalfde eeuw een soort van contract af met hun onderdanen. Koning zijn werd een kwestie van geven en nemen: ze verleenden rechten en in ruil eisten ze belastingen. Het idee van het koningschap als contract was nieuw. Het werd verder uitgewerkt in de nieuwe tijd.

Engeland

De Engelse koning Willem de Veroveraar maakte in de tweede helft van de elfde eeuw voor het eerst echt werk van een georganiseerd bestuur. Hij had daar goede redenen voor. Willem was oorspronkelijk hertog van Normandië. Maar omdat hij verre familie was van de Engelse koning Edward, die in 1066 was gestorven, meende hij aanspraak te kunnen maken op de Engelse troon. (ill. 1) Met een groot leger stak hij vanuit Normandië het kanaal over en hij versloeg Edwards opvolger Harold II in de slag bij Hastings. Hij werd uiteindelijk erkend als Engelse koning. Om zijn macht te kunnen behouden, wilde hij een sterke greep hebben op het bestuur van zijn land.

1. De Engelse koning Harold II ziet een komeet aan de hemel. Hij ziet er een teken in dat er een groot ongeluk op komst is. ¹⁸ Harold was op 6 januari 1066 koning Edward opgevolgd, die kinderloos was gestorven. Maar Willem, de hertog van Normandië, vond dat hij koning van Engeland had moeten zijn. Op 14 oktober versloeg zijn leger de troepen van Harold tijdens de slag bij Hastings. Het verhaal van de voorbereiding van de veldtocht wordt voorgesteld op het zogenoemde Tapijt van Bayeux. Eigenlijk is het geen tapijt, maar een strook linnen van achtenzestig meter lang, waarop figuren zijn geborduurd. Het dateert van kort na de veldslag. Het Tapijt van Bayeux biedt een unieke kijk op hoe in de middeleeuwen oorlog werd gevoerd. ¹²⁹ Anoniem, omstreeks 1070-1100. Bayeux, Musée de la Tapisserie.

Willem hoefde niet van nul af aan te beginnen. In de negende eeuw had de Angelsaksische koning Alfred de Grote het rijk onderverdeeld in graafschappen, met kroonvazallen aan het hoofd: de 'earls'. Willem wilde geen risico's nemen. Hij verving de Angelsaksische earls door Normandische. Daarna stelde hij een aantal koninklijke ambtenaren aan, die een lijst van alle grondbezitters in zijn rijk moesten opmaken. Wie grond bezat, moest immers belastingen betalen en Willem wilde geen inkomsten door zijn vingers laten glippen. Het Domesday Book was klaar in 1086. ³⁰ Bij conflicten over belastingen werd er later steeds naar teruggegrepen.

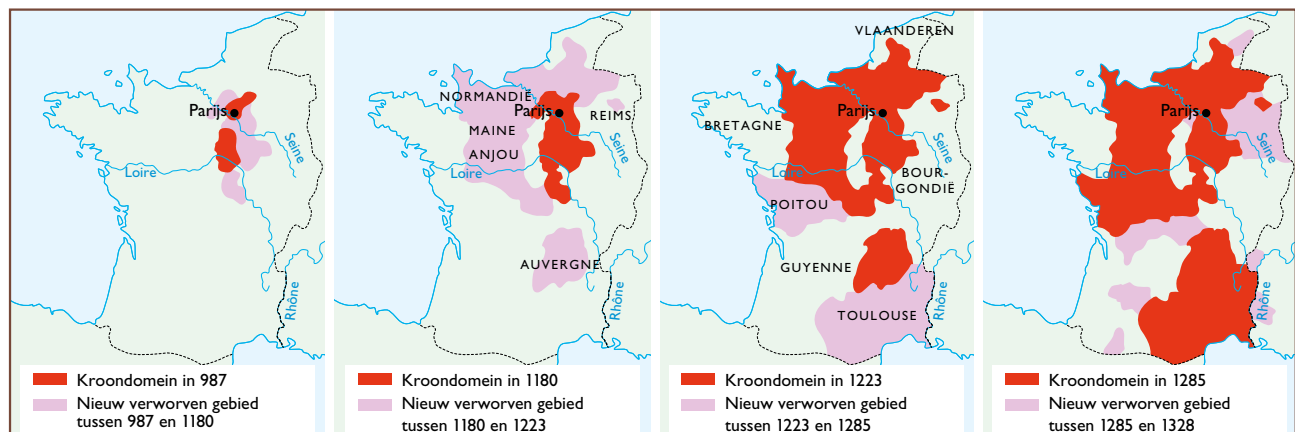
Onder de opvolgers van Willem ging de modernisering van Engeland verder. In de twaalfde eeuw kwam er een algemeen geldende rechtspraak voor vrije mannen, ¹²³ de Common Law. Die rechtspraak was niet gebaseerd op geschreven rechtsregels, maar op gewoontes en gebruiken. Er kwam ook een koninklijke rechtbank en een centrale schatkist waarin alle koninklijke inkomsten terecht kwamen. De kroonvazallen waren niet blij met die maatregelen, die het centrale gezag van de koning versterkten ten koste van hun eigen macht. In 1215 moest de Engelse koning Jan onder druk rechten toestaan aan zijn kroonvazallen. Dat deed hij in de Magna Charta of het 'groot charter' – een charter is een geschreven document dat bepaalde rechten verleent. ¹⁰⁵ De koninklijke rechtspraak werd bijvoorbeeld minder willekeurig, omdat de rechtsregels op papier werden gezet. (ill. 3) Ook de inning van belastingen werd aan nauwgezette regels onderworpen.

Aan het einde van de dertiende eeuw kwam er een parlement. Daarin konden de onderdanen via afgevaardigden spreken – in het Frans: 'parler' – tot de koning. Alleen de vrije mannen waren vertegenwoordigd: de geestelijkheid, de adel en de burgers. (ill. 2) Ook het parlement was geen idee van de koning. Hij had het liever niet opgericht. Maar de vraag erom klonk zo luid dat hij niet langer durfde te weigeren, uit angst voor opstanden.

Frankrijk en het Duitse Rijk

Het Engelse voorbeeld werd nagevolgd in andere Europese rijken. Frederik II, die in 1220 keizer van het Duitse of Heilig Roomse Rijk ⁴⁴ en koning van Sicilië was geworden, had al voordat hij keizer werd centrale instellingen in het leven geroepen en belastingen geïnd in zijn hele rijk. In 1232 moest hij, net als de Engelse koning Jan, vrijheden toekennen aan de adel. Zijn macht raakte daardoor ingeperkt.

4. De uitbreiding van het Franse kroondomein (987 - 1328).

2. Het Engelse parlement roept de hertog van Lancaster uit tot de nieuwe koning Hendrik IV. De geestelijken zitten links.

Miniatuur van de Vergiliusmeester, in Jean Creton, *Histoire du Roy d'Angleterre Richard II*, Parijs, 1401-1405. Londen, The British Library, Harley MS 1319, fol. 57.

3. De Magna Charta

'Ten eerste hebben wij erkend ten overstaan van God dat de Engelse kerk vrij zal zijn, en haar rechten niet zullen worden verminderd of haar vrijheden beperkt.

Ten overstaan van alle vrije mannen van ons koninkrijk hebben wij bovendien alle onderstaande vrijheden erkend:

30. Geen koninklijke vertegenwoordiger of iemand anders zal nog een paard van een vrije man in beslag nemen, tenzij die daarmee instemt.

31. Wij zullen geen hout meer in beslag nemen voor onze kastelen of voor een ander doel, tenzij de eigenaar daarmee instemt.

38. In de toekomst zal geen officiële persoon nog iemand voor de rechtbank dagen als er geen getuigen zijn van de misdaad waarvoor hij wordt aangeklaagd.

39. Geen enkele vrije man zal worden aangehouden, gevangengenomen, van zijn bezittingen beroofd, verbannen of op welke manier dan ook benadeeld. Wij zullen ook niemand anders dwingen dat te doen, tenzij zijn gelijken het rechtvaardig oordelen of de wet van het rijk dat voorschrijft.

45. Wij zullen alleen koninklijke vertegenwoordigers of andere personen met rechterlijke macht benoemen die de wet behoort te kennen.

54. Niemand kan worden aangehouden op beschuldiging van doodslag alleen omdat het door een vrouw wordt beweerd, tenzij het gaat om haar man.'

Naar: Charles Bémont, *Chartes des libertés anglaises*. 1100-1305, Parijs, 1892, p. 26-39.

In Frankrijk gingen de ontwikkelingen trager. De kroonvazallen hadden er echte vorstendommen gesticht, waar de koning maar moeilijk vat op kreeg. ⁵⁵ Het kroondomein – het gebied dat direct onder het gezag van de Franse koning viel – beperkte zich lange tijd vooral tot Parijs en omstreken. (ill. 4) Vanaf eind twaalfde eeuw ging het plots snel. Enkele vorstendommen gingen op in het koninklijke gebied. ¹⁴³ Filips II lijfde zelfs Normandië in, dat tot die tijd Engels bezit was geweest. De koningen verhoogden de belastingen. Al die inkomsten werden nauwkeurig bijgehouden door de rekenkamer, want ook de Franse koning wilde niets mislopen. (ill. 5) Ook in Frankrijk was het verlangen naar geld de belangrijkste drijfveer om het bestuur strakker te organiseren. Anders dan in Engeland, waar een gewoonterecht bestond, grepen de Franse koningen terug naar het oude Romeinse recht, zoals dat was opgetekend door de Oost-Romeinse keizer Justinianus. ³⁸ Dat recht gaf koningen een bijzondere plaats in een rijk. Het legde bij-

voorbeeld zware straffen op aan wie zich schuldig maakte aan majesteitsschennis – de belediging van de vorst. Ook in Frankrijk eisten de adel, de geestelijkheid en de burgers meer rechten en inspraak. De Franse koningen slaagden er lang in om die eisen te negeren. Begin veertiende eeuw moest de Franse koning voor het eerst de Staten-Generaal samenroepen. Dat was een vergadering waarop de drie standen hun mening konden uiten over het bestuur, ⁵⁹ zoals het Engelse parlement deed. Anders dan in Engeland, waar het parlement op geregelde tijdstippen samenkwam, vergaderden de Staten-Generaal alleen als de koning dat nodig vond.

5. Onderdanen betalen hun belastingen aan een vertegenwoordiger van de Franse koning. Op de achtergrond tellen ambtenaren het geld. Ze noteren de bedragen in een boek. *Miniatuur van de Meester van het Kleine Getijdenboek van Anne de Bretagne, in Le Livre de la richesse, Parijs, omstreeks 1490. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 9608, fol. 11v.*

6. Franse troepen onder leiding van Jeanne d'Arc belegeren Parijs in september 1429. Miniatuur van Martial d'Auvergne, in *Vigiles de Charles VII*, Parijs, 1484(?). Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 5054, fol. 66v.

De Honderdjarige Oorlog

De Franse koningen hoefden minder rekening te houden met hun onderdanen dan de Engelse. Maar ze hadden een ander groot probleem. De Engelse koning was nog altijd hun vazal. Hij was niet langer de hertog van Normandië, maar wel nog die van Guyenne, een gebied in het zuidwesten van Frankrijk. In 1337 protesteerden de inwoners van Guyenne tegen een belastingverhoging die de Engelse koning Edward III hen had opgelegd. De Franse koning Filips VI greep dat verzet aan om Edward af te zetten als hertog.

Dat was het begin van een lange reeks conflicten tussen Frankrijk en Engeland, die later de Honderdjarige Oorlog werden genoemd. Die oorlog duurde niet honderd jaar aan een stuk. Er waren periodes dat er niet werd gevochten, maar het definitieve einde kwam er pas in 1453. Lange tijd leek het erop dat Engeland de overhand zou halen. Met het Verdrag van Brétigny in 1360 kwam een derde van Frankrijk onder Engels gezag. 149

In 1422 overleed de Franse koning Karel VI. Zijn opvolger Karel VII kon zich niet tot koning laten kronen. De Franse koningen moesten volgens de traditie worden gekroond in Reims, 41 maar die stad was in Engelse handen. En ook de Engelse koning Hendrik VI maakte aanspraak op de Franse troon. Jeanne d'Arc, een eenvoudig boerenmeisje, slaagde erin om Karel VII te bepraten. Ze beweerde dat goddelijke stemmen haar hadden opgeroepen om naar Karel te gaan en te vechten tegen de Engelsen. Ze wilde dat de koning het plan opvatte om Orléans – ook een stad die door de Engelsen werd bezet – te bevrijden.

Jeanne d'Arc kreeg een leger ter beschikking en ze slaagde in haar opdracht. De Franse onderdanen, die de vele oorlo-

gen meer dan beu waren, vatten weer moed door dat succes. (ill. 6) In 1453 werden de Engelsen definitief verslagen. Maar dat maakte Jeanne d'Arc niet meer mee. Ze werd in 1430 gevangengenomen door de Engelsen en een jaar later in Rouen in het openbaar als ketter verbrand. 142

Napoleon was eind achttiende eeuw een van de eersten die van Jeanne d'Arc een symbool voor heel Frankrijk maakten. Hij beweerde dat zij als eerste een soort van gemeenschapsgevoel onder alle Fransen had doen groeien. Daarmee had ze Frankrijk volgens hem moderner gemaakt, want in een moderne staat voelden de inwoners zich met elkaar verbonden. In 1920 werd ze heilig verklaard. In haast alle Franse kerken is een beeld van haar te vinden.

Andere staatsvormen

Koninkrijken zoals Engeland en Frankrijk waren niet de enige staatsvormen die bestonden in de volle en de late middeleeuwen. Venetië bijvoorbeeld was sinds de negende eeuw een stadstaat onder leiding van een doge. Strikt genomen maakte het gebied deel uit van het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk, maar in werkelijkheid was het een stad die zichzelf bestuurde.

Elders werden gebieden bestuurd zonder staats-hoofd. In West-Friesland bestond een boerenrijkstaat. De vrije boeren bestuurden zichzelf, onder leiding van een raad van oudsten. Eind dertiende eeuw sloten drie gebieden in Zwitserland een eedgenootschap. Ze zwoeren dat ze elkaar zouden helpen, bijvoorbeeld in tijden van oorlog, zonder dat ze hun zelfstandigheid opgaven. 59

5. Middeleeuws België?

1. Gwijde van Dampierre, de graaf van Vlaanderen, verschijnt in 1294 voor zijn heer, de Franse koning Filips IV de Schone. De graaf kwam er uitleggen waarom hij zijn dochter Filippina had uitgehuwelijkt aan de Engelse kroonprins Edward. Zo'n huwelijk was tegen de zin van Filips. Gwijde had steun gezocht bij het Engelse vorstenhuis, onder meer omdat de invoer van Engelse wol belangrijk was voor de economie van zijn graafschap. Het huwelijk met Edward ging uiteindelijk niet door. Filips liet Filippina gevangenzetten. Ze overleed in 1306. Miniatuur van David Aubert, in *Chroniques de France, d'Angleterre, de Flandre et d'autres contrées*, 1459. Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 6328, fol. II.

Op de lijst voor de verkiezing van de Grootste Belg in 2005 stonden enkele beroemde mannen die in de middeleeuwen hebben geleefd. Godfried van Bouillon bijvoorbeeld, de hertog van Neder-Lotharingen, die in 1096 mee op kruistocht ging en Jeruzalem veroverde. ¹³⁵ En Filips de Goede, een van de Bourgondische hertogen. Bouillon, waar Godfried vermoedelijk werd geboren, ligt in het huidige België. Het grondgebied van België maakte ook een tijdlang deel uit van het Bourgondische Rijk waarover Filips de Goede heerste. Maar Filips en Godfried van Bouillon waren geen Belgen, want in de middeleeuwen bestond België uiteraard nog niet. Toch werd weleens beweerd dat de wortels van ons land in de middeleeuwen zouden liggen. Vooral in de negentiende eeuw, toen België nog niet zo lang onafhankelijk was, was dat een populair idee. (ill. 3) ¹³⁷

De gebieden die vandaag België en Nederland vormen, behoorden vanaf de volle middeleeuwen tot de rijkste van Europa. Dat was vooral te danken aan enkele welvarende steden, zoals Brugge en Gent. Vanwege die rijkdom waren de Lage Landen vaak de inzet van oorlogen. En geregeld maakten ze deel uit van erfenissen en bruidsschatten. In de ontstaansgeschiedenis van België hebben dus heel wat toevallige omstandigheden een rol gespeeld. Het land had ook heel andere grenzen kunnen hebben, of het had er niet kunnen zijn. Maar toch is België niet uitsluitend ontstaan door toeval. Zijn er dan toch Belgische wortels in de middeleeuwen te vinden?

De negende en de tiende eeuw

Na de Germaanse migraties ³⁶ werd het grondgebied van het huidige België een deel van het Frankische Rijk. ⁴¹ Onder de Merovingische en de Karolingische koningen werd het verdeeld in graafschappen, hertogdommen en prinsbisdommen. De graven, hertogen en prinsbisschoppen – bisschoppen met wereldlijke macht – waren vazallen van de Frankische koningen. ⁴⁷ In 843 splitste het Verdrag van Verdun het Karolingische Rijk in drieën. Het latere België kwam grotendeels terecht in het Midden-Frankische Rijk, dat zich uitstrekte van Friesland tot Midden-Italië. Het huidige Oost- en West-Vlaanderen lag in het West-Frankische Rijk. De Schelde vormde de grens tussen beide rijken. In de tweede helft van de negende eeuw verdween het Midden-Frankische Rijk. ⁴⁴ De Schelde vormde voortaan de grens tussen het West- en het Oost-Frankische Rijk. (ill. 6)

Vanaf de tweede helft van de negende eeuw werden sommige graafschappen, hertogdommen en prinsbisdommen steeds zelfstandiger. Dat kon doordat de koningen geen raad wisten met de invallen van de Vikingen. ³⁸ De graven, hertogen en prinsbisschoppen die wel krachtadig optraden, wonnen aan gezag. Vooral de graven van Vlaanderen slaagden daarin. In de tiende eeuw konden ze hun grondgebied verder uitbreiden. Doordat de Franse koning wei-

nig centraal gezag had, konden de Vlaamse graven hun bestuur geleidelijk nog krachtiger maken. 48

De elfde en de twaalfde eeuw

Vanaf de elfde eeuw ontwikkelden zich steeds meer zogenoemde territoriale vorstendommen zoals Vlaanderen. De graven van Leuven, Namen, Henegouwen en Loon – ongeveer de huidige provincie Limburg – ‘vergeaten’ dat ze leenmannen van de koningen waren. Ze gedroegen zich als koningen op hun eigen grondgebied en ze ondernamen pogingen om hun bestuur te centraliseren, net zoals de koningen dat probeerden. 50 Het besef groeide dat grote gebieden meer macht hadden. Zo raakten Henegouwen en Vlaanderen eind twaalfde eeuw door een huwelijk met elkaar verbonden.

Toch behield het graafschap Vlaanderen een voorsprong op de andere vorstendommen. In de elfde eeuw slaagden de Vlaamse graven erin gebied van de Duitse keizer te veroveren, ten oosten van de Schelde. Het graafschap bestond voortaan uit Kroon-Vlaanderen – ten westen van de Schelde, met de Franse kroon als leenheer – en Rijksvlaanderen, dat de Duitse koning of keizer als leenheer had.

In de twaalfde eeuw bezorgden de graven Diederik en Filips van den Elzas Vlaanderen zelfs internationaal aanzien. Ze speelden een belangrijke rol in de kruistochten. 133 Ze zetten Vlaanderen ook economisch op de kaart, onder meer door havens aan te leggen, zoals die van Nieuwpoort en Damme. 26 **Brugge werd een draaischijf van de handel.** In Gent, Ieper en Rijsel ontwikkel-

de zich een bloeiende lakennijverheid. Ook Atrecht en Dowaii werden belangrijke steden. Ten slotte maakten de graven een begin van de centralisatie van de rechtspraak en de vorstelijke boekhouding. Ze stelden baljuws aan als ambtenaren.

De dertiende eeuw

Het bleef Vlaanderen niet voor de wind gaan. De Franse koning Filips II 53 wilde opnieuw meer zeggenschap hebben over het graafschap, dat zich gedroeg alsof het helemaal onafhankelijk was. De graaf van Vlaanderen, Ferrand van Portugal, nam een doortastende beslissing. Hij zocht militaire steun bij de Duitse keizer, de Engelse koning, de hertog van Brabant en de graaf van Holland, en hij brak met zijn Franse leenheer. Ferrand dacht dat hij onoverwinnelijk was. In 1214 viel hij zijn leenheer aan bij Bouvines – toen een plaats in Vlaanderen, nu Noord-Frankrijk. Anders dan hij had verwacht, werd hij verslagen. Door die nederlaag kreeg de Franse koning een sterkere greep op het graafschap Vlaanderen.

Toch bleef Vlaanderen proberen om een zelfstandige koers te varen. De Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre zocht eind dertiende eeuw toenadering tot Engeland. Dat was niet naar de zin van de Franse koning Filips IV de Schone. (ill. 1) Het werd ook onrustig in de Vlaamse steden. Handelaars en ambachtsslui wilden meer inspraak in de stadsbesturen. In 1299 werd Vlaanderen bezet door Franse troepen. Het hield op te bestaan als graafschap. De Vlaamse graaf werd de gevangene van de Franse koning.

2. De Guldensporenslag in 1302. De aanval van de Franse ridders blijft steken in de zompige oevers van de Groeninge. Ze zijn een gemakkelijke prooi voor het Vlaamse voetvolk, dat hen opwacht aan de overkant. Anonieme miniatuur in Anciennes chroniques de Flandre, omstreeks 1460-1470. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 2799, fol. 129

De Guldensporenslag

Nadat de Franse koning Vlaanderen had bezet, verlaagde hij sommige belastingen. De rijke burgers konden daar het meest van profiteren; daardoor waren vooral zij gewonnen voor Filips. Voor de ambachtshuizen en de boeren veranderde er nauwelijks iets. In Brugge en Gent verenigden die gewone mensen zich in milities – kleine legertjes. Ze noemden zich ‘kluwaards’, naar de kluwende leeuw in het Vlaamse wapenschild. De Fransen en de aanhangers van Filips werden ‘leliaards’ genoemd, omdat de Franse koningen een lelie in hun wapenschild voerden. (ill. 1) 49

In de nacht van 18 mei 1302, rond het tijdstip van de metten, 71 vermoordden de kluwaards onder leiding van Jan Breydel en Pieter de Coninck manschappen van het Franse leger in Brugge. Dat waren de ‘Brugse Metten’. De Franse koning was uit op wraak en zond een leger naar Vlaanderen. Op 11 juli stond het Franse ridderleger – met daarin ook Fransgezinde Vlamingen – op de Groeningekouter in Kortrijk tegenover de veel minder georganiseerde Vlaamse troepen. Toch konden de kluwaards de leliaards verslaan in de Guldensporenslag. De Franse paarden raakten vast in de modder. De Vlaamse soldaten waren te voet en konden zich daardoor veel gemakkelijker bewegen. (ill. 2) De Guldensporenslag was niet alleen een politieke strijd om de zelfstandigheid van het graafschap Vlaanderen. Het was ook een sociale strijd.

De slag heeft zijn naam gekregen, omdat er na het gevecht in de modder veel gouden sporen – waarmee de ruiters hun paarden aanspoorden – zouden zijn gevonden. Sinds 1973 wordt op 11 juli de Vlaamse feestdag gevierd, al kwam het grondgebied van het toenmalige graafschap Vlaanderen helemaal niet overeen met dat van het huidige Vlaanderen. (ill. 3)

De veertiende eeuw

Na de Guldensporenslag werd Vlaanderen opnieuw een graafschap. De conflicten in de steden namen niet af. Alleen de rijke burgers en de adel hadden zeggenschap in het bestuur van de steden. Ook de ambachtshuizen wilden dat er rekening werd gehouden met hun wensen. 106 Net zoals de koningen, 50 zagen de vorsten zich verplicht hen een zekere vorm van inspraak toe te staan. Die rechten werden genoteerd in charters. (ill. 4)

De vorstendommen bleven niet gespaard van de hongersnood, de epidemieën en de economische achteruitgang die Europa troffen in de veertiende eeuw. Bovendien raakten Frankrijk en Engeland vanaf 1337 verwickeld in een langdurig conflict. 54 De Honderdjarige Oorlog had gevolgen voor alle vorstendommen, maar het meest voor het graafschap Vlaanderen. Dat bleef een leen van de Franse koning, ook na de Guldensporenslag. 125 Maar het had wel veel handels-

3. Na 1830, toen België was ontstaan, werd de Guldensporenslag gezien als een eerste succes in de strijd voor de Belgische onafhankelijkheid. Men geloofde dat België in de middeleeuwen eigenlijk al had bestaan. Nicaise de Keyser, De Slag der Gulden Sporen, schilderij, 1836. Kortrijk, Stedelijke Musea.

4. Het Charter van Kortenberg

De vorsten moesten vanaf de twaalfde eeuw af en toe toegevingen doen aan hun onderdanen. In 1312 werd het Charter van Kortenberg uitgevaardigd. Dat was een soort van grondwet voor het hertogdom Brabant.

'Wij, hertog Jan II van Brabant, gaan akkoord om geen andere belastingen te heffen dan die welke bekend zijn als de "drie feodale gevallen": bij het ridderschap van mijn zoon, bij het huwelijk van mijn dochter en in het geval dat ik word gevangengenomen. 47 Die belastingen zullen redelijk zijn. Wij gaan akkoord om een eerlijke rechtspraak te geven aan rijk en arm.

Om de vrijheden van onze goede steden te erkennen.

Om een raad op te richten die zal bestaan uit vier ridders of edellieden en uit tien afgevaardigden van de vijf steden. Die worden als volgt verdeeld: drie uit Leuven, drie uit Brussel, één uit Antwerpen, één uit 's-Hertogenbosch, één uit Tienen en één uit Zoutleuw.

Om die raad te laten vergaderen in de abdij van Kortenberg. Dat zal gebeuren om de drie weken, om na te gaan of de financiële, rechterlijke en stedelijke voorrechten werden nageleefd.

Om in de toekomst met de raad het bestuur van het land te verbeteren.

Om als leden van de raad van Kortenberg zouden overlijden, nieuwe leden aan te duiden.

Wij gaan ermee akkoord dat de leden van de raad de eed afleggen op het evangelie en dat ze het algemeen welzijn nastreven.

Dat het volk het recht heeft om zich te verzetten, als de hertog of zijn nakomelingen weigeren het Charter van Kortenberg na te leven.

Naar: www.erfgoedhuis-kortenberg.be.

5. Het Groot Privilegie

'Wij willen de hogergenoemde landen beschermen voor schade. De vertegenwoordigers hebben immers veel goede wil getoond tegenover ons. Zij hebben ons macht en bijstand verleend en daarvoor zijn wij hen bijzonder dankbaar. De landen hebben ons ook doen verstaan dat ze veel schade hebben geleden in de oorlogen die onze lieve heer en vader [Karel de Stoute] tot het einde van zijn leven heeft gevoerd. Ze zijn armer geworden en hun rechten en privileges zijn op verschillende manieren geschonden.

De vertegenwoordigers hebben ons een geschrift overhandigd met verschillende punten die, als ze zouden worden erkend, voor iedereen goed zouden zijn. Wij erkennen dat die punten noodzakelijk zijn voor ons, voor de landen en hun inwoners. Daarom hebben wij ze, na advies te hebben ingewonnen, goedgekeurd om ze voor altijd te doen gelden.'

Uit: Anne Siberdinus de Blécourt en Nicolaas Japikse (red.), *Klein plakkaatboek van Nederland*, 2, Groningen-Den Haag, 1919, p. 3-7.

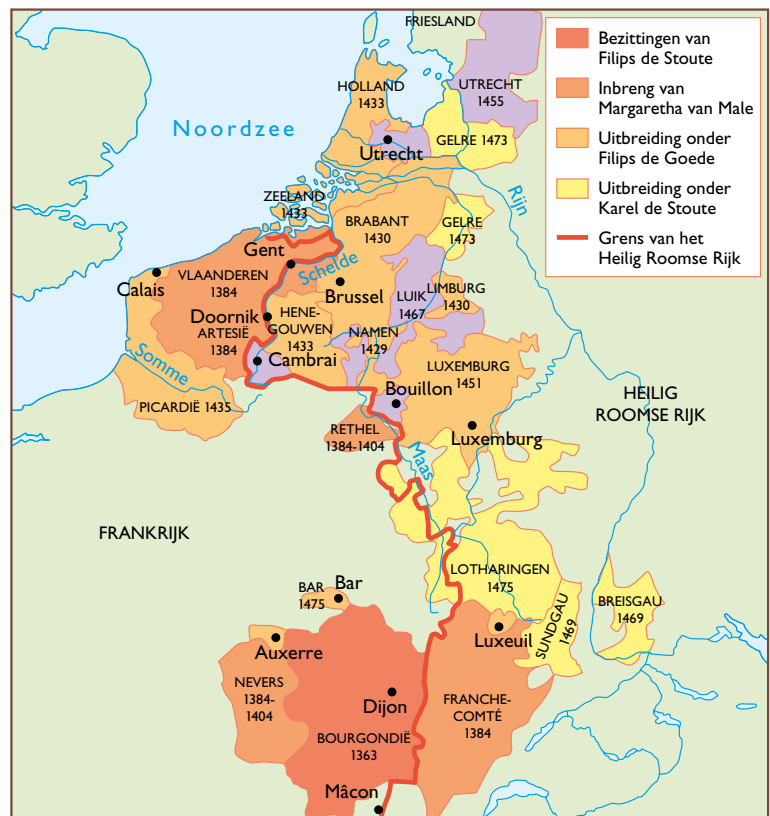
relaties met Engeland: de wol die nodig was voor de lakennijverheid kwam daarvandaan. Vlaanderen moest voortdurend partij kiezen. Iedere keuze werd op de een of andere manier afgestraft.

De vijftiende eeuw

Naarmate de Honderdjarige Oorlog aanhield, verloor de Franse koning Jan II steeds meer controle over zijn rijk. Daarom besliste hij in 1363 om het hertogdom Bourgondië toe te vertrouwen aan zijn jongste zoon, Filips de Stoute. Filips trouwde met Margareta van Male, de dochter van de Vlaamse graaf Lodewijk van Male. Toen Lodewijk in 1384 overleed, kreeg Filips onder meer ook Vlaanderen, Artesië en Franche-Comté in zijn bezit. Langzaam groeide het idee om het oude Midden-Frankische Rijk in ere te herstellen.

Filips' zoon, Jan zonder Vrees, en zijn kleinzoon, Filips de Goede, breidden het Bourgondische Rijk verder uit. Dat deden ze door gebieden te erven, te veroveren of te kopen. Nog voor het einde van de veertiende eeuw waren de Bourgondische hertogen ook de graven van Vlaanderen en Artesië, de heren van Antwerpen en Mechelen, de graven van Namen, Henegouwen, Holland en Zeeland en de hertogen van Luxemburg, Brabant en Lotharingen. Het Bourgondische Rijk omvatte daardoor bijna het hele grondgebied van het huidige België en Nederland. (ill. 6) Die gebieden waren met elkaar verbonden door een personele unie: één vorst bekleedde verschillende functies en verenigde zo de verschillende gebieden.

6. De uitbreiding van de Bourgondische Nederlanden.

De Bourgondische hertogen probeerden een zekere eenheid te brengen in hun rijk, dat toch vooral was ontstaan door toeval. Dat deden ze om te beginnen door een bewuste centralisatiepolitiek te voeren, net zoals de Franse en de Engelse koningen deden. Er waren centrale ambtenaren en er kwam een rekenkamer voor de boekhouding. Er was één Bourgondische munt en voor de rechtspraak werd een Grote Raad opgericht. Vanaf 1463 riep de hertog af en toe een Staten-Generaal samen: een vergadering waarop de drie standen waren vertegenwoordigd. ⁵³ De hertogen hadden ook aandacht voor de culturele eenheid van hun rijk. In 1430 stichtte Filips de Goede de Orde van het Gulden Vlies. Dat was een vereniging van dertig 'ridders' – de dertig beste en geleerdste medewerkers van de hertog. De hertogen gaven opdrachten aan schilders zoals Jan van Eyck en Rogier van der Weyden, miniaturisten, beeldhouwers, edelsmeden en geschiedschrijvers, die hun rijkdom en hun roem extra deden uitkomen. (ill. 7) ⁸⁹

Maar vooral het economische succes van het Bourgondische Rijk deed een eenheidsgevoel ontstaan. De handelscontacten tussen de steden overstegen de grenzen en de verschillen tussen de diverse gebieden van het rijk. Maar die verschillen bleven bestaan. De provincies – zoals de afzonderlijke gebieden gingen heten – verloren hun politieke eigenbelang niet uit het oog. En er bleven twee leenheren: nog altijd de Franse koning en de Duitse keizer. Toch is het

7. Jean Wauquelin overhandigt zijn vertaling van de geschiedenis van Henegouwen plechtig aan de Bourgondische hertog Filips de Goede. De hertog wordt omringd door zijn raadslieden. Links van hem staat zijn zoon, de latere hertog Karel de Stoute.

Anonieme miniatuur (Rogier van der Weyden?), in Jacques de Guise, *Chroniques de Hainaut*, vertaald door Jean Wauquelin, 1448-1453. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 9242, fol. 1.

eenheidsgevoel dat in die periode groeide, belangrijk geweest voor de verdere geschiedenis van de Lage Landen.

Karel de Stoute, de zoon van Filips de Goede, sneuvelde in 1477, toen hij probeerde gebied te veroveren op het Zwitserse Eedgenootschap. ⁵⁴ Zijn dochter Maria van Bourgondië erfde zijn rijk. Met het Groot Privilegie van 1477 moest ze wel de rechten van de verschillende provincies erkennen. (ill. 5) Korte tijd later trouwde ze met Maximiliaan van Habsburg. ³⁴ De Franse koning wilde verhinderen dat het Bourgondische Rijk zou opgaan in het Habsburgse Rijk. Hij wilde dat rijk voor zichzelf. Daar slaagde hij gedeeltelijk in, maar de Bourgondische Nederlanden werden wel een deel van het Habsburgse Rijk. Ze bleven een geheel vormen. In de ogen van hun onderdanen bleven Maria's zoon Filips de Schone en haar kleinzoon Karel V 'natuurlijke vorsten': de rechtmatige erfgenamen van de vroegere graven en hertogen.

6. De islamwereld

Eind zesde eeuw – wellicht omstreeks 570 – werd Mohammed in Mekka geboren. In Europa heersten toen de Merovingische koningen over het Franke Rijk. ⁴¹ Over het leven van Mohammed is niet zo veel bekend, en dat weinige is alleen afkomstig uit islamitische bronnen. Die vertellen dat hij, toen hij al niet zo jong meer was, een boodschap van God kreeg – ‘Allah’ in het Arabisch. God had hem uitverkoren om zijn profeet te zijn. Hij moest de boodschap van God verspreiden en die neerschrijven in een boek. (ill. 1) Dat werd de Koran.

In zijn geboortestad werd de prediking van Mohammed niet in dank afgenomen. Mekka was een grote handelsstad in de woestijn. Ze was zo belangrijk geworden omdat ze ook heel wat bedevaarders aantrok. Die kwamen voor de Ka’aba, een heiligdom dat was gewijd aan de vele goden die de Arabieren toen vereerden. De inwoners van Mekka vreesden dat de bedevaarders zouden wegblijven als het nieuwe geloof dat Mohammed verkondigde, de oude goden zou verdringen. Daarom werd Mohammed in 622 verjaagd uit de stad. Hij vluchtte naar Medina, een concurrerende handelsstad. Het jaar van zijn vertrek, de ‘hedjra’, geldt als het begin van de islamitische tijdrekening. ⁷¹

Vanaf 622 ging het snel. Mohammed noemde het nieuwe geloof de ‘islam’ – dat betekende: overgave aan God. Voor dat geloof wilde hij een nieuw rijk stichten. Bij zijn dood in 632 was bijna het hele Arabisch schiereiland in islamitische handen. Een eeuw later strekte de islamitische wereld zich uit van Spanje in het westen tot de Indusrivier in het oosten. (ill. 2) Waardoor ging het zo snel? Wat bracht eenheid in het rijk? En hield die eenheid stand?

Geloven in één god

Mohammed kwam op het juiste moment op de juiste plaats. Zijn geloof in één god verscheen niet uit het niets op het Arabisch schiereiland, waar de mensen tot dan hadden geloofd in meerdere goden. Ondanks het woestijnklimaat was dat schiereiland een welvarend gebied. Het had die rijkdom te danken aan de handel met karavanen – groepen kooplieden die met kamelen lange afstanden aflegden om hun waar aan de man te brengen. (ill. 4) Daardoor kwamen de Arabieren onder meer in contact met het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk, dat een monotheïstische godsdienst ⁷⁰ aanhing: het christendom. De vooraanstaande Arabieren stonden wel open voor het idee om één god te vereren. Bovendien roken de inwoners van Medina hun kans om hun concurrent Mekka uit te schakelen. In 629 kon Mohammed Mekka overnemen met een leger van enkele duizenden soldaten uit Medina.

Mekka bleef grote betekenis hebben voor Mohammed. Daar had hij de boodschap van God gekregen en daar stond ook de Ka’aba. Mohammed beschouw-

1. Mohammed predikt in Medina – tenminste, zo stelde een vijftiende-eeuwse Vlaamse kunstenaar het zich voor. Het gebeuren lijkt zich niet af te spelen in een Arabische, maar in een vijftiende-eeuwse Vlaamse stad. Anonieme miniatuur (Willem Vrelant?), in Jacques de Guise, *Chroniques de Hainaut*, vertaald door Jean Wauquelin, 1448-1453. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 9243, fol. 93.

2. De verspreiding van de islam tussen 622 en 750.

de dat heiligdom als het huis van Adam, 23 dat was heropgebouwd door de profeten Abraham en zijn zoon Ismaël. Om die twee redenen speelt Mekka tot vandaag een grote rol in de islam. Moslims moeten vijf keer per dag bidden in de richting van Mekka. (De gelovigen in Mekka bidden in de richting van de Ka'aba.) En als ze dat kunnen, hebben moslims de plicht één keer in hun leven op bedevaart gaan naar die heilige stad.

Het dagelijkse gebed – de 'salat' – en de pelgrimstocht naar Mekka – de 'hadj' – zijn twee van de vijf geloofspijlers van de islam. Daarnaast moeten moslims elke dag hun geloof in Allah bevestigen. Tijdens de ramadan moeten ze vasten van zonsopgang tot zonsondergang. En ze moeten geld schenken aan de armen.

Op veroveringstocht

Het islamitische rijk breidde zich snel uit. De omstandigheden zaten mee. De buurlanden van het Arabisch schiereiland – het Byzantijnse Rijk in het westen en het Perzische Rijk in het oosten – waren met elkaar in oorlog. Daardoor hadden ze eerst weinig aandacht voor de veroveringen van Mohammed op het schiereiland.

Mohammed overleed in 632. Zijn schoonvader Aboe Bakr volgde hem op. Hij werd, net als alle latere opvolgers, 'kalief' genoemd. Een kalief was tegelijk een staatshoofd en een religieuze leider. In het Arabische Rijk was

er dus geen strijd tussen kerk en staat zoals in het christelijke West-Europa. 40

Aboe Bakr versloeg en bekeerde de laatste Arabische stammen op het schiereiland. Na zijn dood veroverden de volgende kaliefen in twintig jaar tijd Palestina, 133 Syrië, het Perzische Rijk en Egypte. In de daaropvolgende eeuw volgden de rest van Noord-Afrika, het Iberisch schiereiland – het huidige Spanje en Portugal – en Centraal-Azië tot aan de Indus. (ill. 2) In de eerste helft van de achtste eeuw rukten de Arabieren op naar West-Europa. In de buurt van Poitiers werd ze gestopt door de Karolingers. 42 Bij Constantinopel werden ze tot staan gebracht door het leger van de Byzantijnse keizer.

Verdeeldheid

Het Arabische Rijk bleef niet lang één. Er werd al ruzie gemaakt over de aanstelling van de eerste kalief. Niet iedereen was het ermee eens dat Mohammeds schoonvader kalief zou worden. Enkele volgelingen van Mohammed wilden diens schoonzoon Ali benoemd zien. Door die verdeeldheid vielen de islamitische gelovigen uiteen in twee groepen: de 'sjiieten', de volgelingen van Ali, en de 'soennieten', de volgelingen van Aboe. Het belangrijkste verschil tussen beide is dat de soennieten de 'soenna' strikt naleven en de sjiieten niet. De 'soenna' is een geheel van islamitische leefregels, naast die van de 'sharia' – de ongeschreven islamitische wetten – en de Koran.

Heilige oorlog

Wie zich bekeerde tot de islam, moest zich niet alleen houden aan de vijf geloofspijlers. Een moslim had ook de plicht zijn geloof uit te dragen en te proberen anderen te bekeren. Dat was de zogenoemde 'jihad'. Dat begrip betekent letterlijk 'inspanning', maar het wordt vandaag meestal vertaald als 'heilige oorlog'. Mohammed doelde met dat woord niet op een gewapende strijd. Niemand kon worden gedwongen om zich te bekeren tot de islam. Wie zich niet wilde bekeren, werd gedoogd, op voorwaarde dat hij het islamitische geloof niet bestreed. Hij moest Mohammed en zijn opvolgers, de kaliefen, ook erkennen als politieke machthebbers.

Joden en christenen mochten uitdrukkelijk hun geloof behouden. Hun geloof was immers ook monotheïstisch. Een van de plekken waar joden, christenen en moslims samenleefden, was Al-Andalus op het Iberisch schiereiland. ⁸⁷ Er waren nog meer overeenkomsten met de islam. De islam erkent bijvoorbeeld ook Jezus, Mozes en Abraham als profeten. (ill. 3) Maar omdat de openbaring aan Mohammed later gebeurde dan die aan de joden en de christenen, beschouwden de moslims die als de enige ware.

De verdraagzaamheid tegenover joden en christenen betekende niet dat ze als gelijken werden behandeld. Vaak moesten ze hogere belastingen betalen. En de moslims waren niet de hele tijd verdraagzaam. Diezelfde tolerantie gold niet voor andersdenkende moslims. Wie afweek van wat als de ware islamitische lijn werd beschouwd, werd vervolgd.

De splitsing tussen de sjiieten en de soennieten ging aanvankelijk niet ten koste van de eenheid van het islamitische rijk. De macht bleef in handen van één kalief. De kaliefen die begin achtste eeuw regeerden vanuit Damascus, waren afstammelingen van het geslacht van de Ommayaden. In 750 werden de Ommayaden van de troon gestoten door de Abbasieden. Om er zeker van te zijn dat de Ommayaden niet opnieuw aan de macht zouden komen, lieten de Abbasieden de hele koninklijke familie uitmoorden. Eén prins, Abd al-Rahman, kon toch ontsnappen. Hij zette het geslacht van de Ommayaden voort op het Iberisch schiereiland. Het kalifaat van Córdoba – genoemd naar de hoofdstad van het gebied – bleef bestaan tot begin elfde eeuw.

De Abbasieden maakten van het latere Bagdad de hoofdstad van hun rijk. In de tiende eeuw verloren ze Noord-Afrika en later Palestina en Syrië. Daar vestigden de Fatiemieden een kalifaat, met Caïro als hoofdstad. De Abbasieden bleven heersen over Iran – het voormalige Perzische Rijk – en Irak. Los van de drie grote kalifaten die vanaf het midden van de tiende eeuw bestonden, waren er nog kleinere koninkrijken, zoals dat van Granada, dat zich uitstrekte over een groot deel van het huidige Zuid-Spanje.

Eenheid

Het Arabische Rijk hield niet zo lang stand. Vanaf de achtste eeuw viel het uiteen in meerdere kalifaten. Toch bleef er een eenheid bestaan tussen de onderdanen van de verschillende islamitische gebieden. (ill. 5) Dat had verschillende oorzaken. Om te beginnen was er natuurlijk het geloof. Bovendien was het Arabisch overal in de islamwereld de officiële taal geworden. De Koran was geschreven in het Arabisch en mocht niet worden vertaald. Al wie de Koran wilde lezen, moest dus Arabisch leren. En er was ook één rechtspraak in de islamwereld. Die rechtspraak – de sharia – was gebaseerd op de Koran en omvatte alle regels die Allah oplegde aan de moslims.

Ten slotte zorgde ook de islamitische cultuur voor eenheid. Overal in de Arabische wereld verrezen moskeeën en badhuizen – 'hamams'. Het was heel belangrijk om de moskee rein te betreden. De eerste hamams waren daarom vaak in een moskee gevestigd. Later kregen ze

3. De profeet Mozes (links), de aartsengel Gabriël en de profeet Mohammed voeren een gesprek. Mohammed mocht volgens de regels van de islam niet worden voorgesteld. Daarom zijn zijn gelaatstreken niet ingevuld. Anonieme miniatuur op een los blad, zestiende eeuw. Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Islamische Kunst, Inv.-Nr. I.26/76.

4. Een Arabische karavaan met kamelen. De dieren zijn beladen met koopwaar. Miniatuur van Yahya ben Mahmud al-Wasiti, in al-Qasim ibn Ali al-Hariri al-Basri, Al-Maqamat (De samenkomsten), Bagdad, 1237. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. arabe 5847, fol. 31.

een apart onderkomen, dat vaak erg luxueus was. De hamams werden gezien als een eerbetoon aan Allah.

Toch was de islamwereld niet voor honderd procent een eenheid. Over de grote lijnen van het islamitische geloof waren alle moslims het eens, maar over de praktijk konden de meningen uiteenlopen. Naast het officiële Arabisch ontwikkelden zich ook allerlei Arabische dialecten. En de rechtsregels van de sharia werden niet overal op dezelfde manier geïnterpreteerd. Maar er was wel genoeg eenheid om te spreken van een islamitische wereld.

Wetenschappelijk onderzoek

Overal in de Arabische wereld – van Spanje tot Indië – hielden geleerden zich bezig met wetenschappelijk onderzoek.

83 Dat was voor die tijd bijzonder hoogstaand. Een groot deel van het Byzantijnse Rijk was ingelijfd bij het islamitische gebied. De wetenschappelijke kennis uit de oudheid die in Europa na de val van het West-Romeinse Rijk grotendeels verloren was gegaan, was in het Oosten blijven voortbestaan. Vanaf de Arabische verovering werd die kennis – zoals over wiskunde, geneeskunde en astronomie – verder uitgebreid.

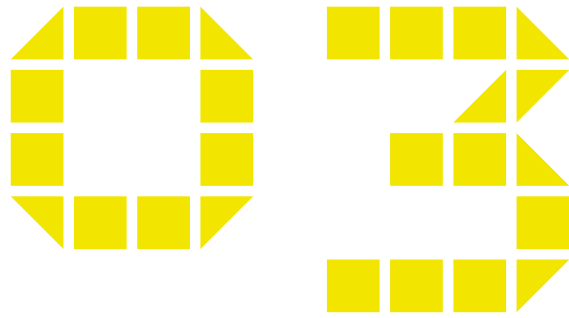
5. Een hartelijke ontvangst

Ibn Battoeta was een islamitische rechtsgeleerde. Hij reisde in de veertiende eeuw het hele islamitische rijk door. Hij voelde zich overal thuis: hij zag moskeeën en badhuizen en hij trof overal mensen aan met wie hij kon praten. Hij kon zelfs recht spreken buiten zijn geboortestad Tanger, in het huidige Marokko. In augustus 1326 bezocht hij Damascus.

‘De mensen van Damascus wedijveren met elkaar in het bouwen van moskeeën, religieuze huizen en mausolea [graven]. Ze lopen hoog op met Noord-Afrikanen en ze vertrouwen hen de zorg over hun geld en hun vrouwen en kinderen toe. De Noord-Afrikanen worden goed behandeld en er wordt voor gezorgd dat hun zelfrespect niet wordt aangetast. Toen ik in Damascus aankwam, sloot ik een intense vriendschap met professor Nur ad-Din Sakhawi. Hij nodigde me uit voor het ontbijt in zijn huis. Ik mocht vier nachten bij hem logeren. Toen kreeg ik een koortsaanval en ik vertrok. Hij liet me zoeken en deed me terugkeren naar zijn woonst. Toen ik de volgende ochtend wilde vertrekken, stond hij dat niet toe. “Beschouw mijn huis als het jouwe, of als dat van je vader of je broer”, zei hij. Hij liet een arts komen en zorgde voor alle nodige geneesmiddelen. Hij vergoedde alle kosten en zorgde voor kamelen en proviand voor het vervolg van mijn reis. Moge God hem belonen!’

Naar: Ibn Battoeta, *Travels in Asia and Africa*, 1325-1354, Londen, 1929, p. 70.

individu

en gemeenschap

Proloog

Het individu in de betekenis die we er vandaag aan geven – iemand die baas is over zijn leven, met eigen rechten, plichten en keuzemogelijkheden, en met plannen, overtuigingen en bezittingen – bestond in de middeleeuwen niet. Toen had de gemeenschap het belang dat het individu vandaag heeft. Mensen maakten deel uit van verschillende gemeenschappen. De familie en de geloofsgemeenschap waren de belangrijkste. Maar er was ook de gemeenschap van het dorp, of in de stad de gemeenschap van de beroepsgenoten.

Ook kunst had een gemeenschappelijk karakter. Kunstenaars beschouwden zichzelf als ambachtslieden. Ze legden geen persoonlijke boodschap in hun werk, zoals kunstenaars vandaag doen. Kunst had een publiek doel. Schilderijen hingen in kerken, waar iedereen ze kon bekijken; veel beeldhouwwerk prijkte aan de buitengevels van kerken. Woordkunstenaars droegen verhalen voor voor een publiek van hovelingen en marktgangers. Kunst diende niet om van te genieten, maar om er iets van te leren. Zelfs tijd was niet iets individueels. Mensen hadden geen horloges om hun pols of kalenders in hun keuken. Als ze wilden weten hoe laat het was, moesten ze naar de kerkklokken luisteren. Die luidden voor iedereen. En als ze wilden weten welke feestdag het was, moesten ze kijken op de kalender die in de kerk hing.

De gemeenschap was dan wel belangrijk in de middeleeuwen, maar dat betekende niet dat mensen helemaal geen persoonlijke keuzes konden maken. Ze waren bijvoorbeeld veel vrijer om een huwelijkspartner te kiezen dan doorgaans wordt gedacht. Ze trokken zich soms ook terug in eenzaamheid om te bidden. In de late middeleeuwen groeide de ruimte voor het individu. Dat had te maken met de bloei van de steden en de opkomst van het geld. Geld maakte mensen onafhankelijker. Het liet mensen toe zich te onderscheiden van anderen. Maar het groeiende belang van het individu had ook te maken met de nieuwe wetenschappelijke inzichten. Via het Iberisch schiereiland kwam West-Europa in contact met de Arabische wetenschap. Dat zette mensen aan het denken. De gemeenschap bleef de toon aangeven, maar het individu trad meer op de voorgrond.

Zondaars storten in de hel. 68
Detail van het Laatste Oordeel van
Rogier van der Weyden, schilderij,
1449. Beaune, Hôtel-Dieu.

1. Christelijk geloven

In 380 had de Romeinse keizer het christendom tot staatsgodsdienst gemaakt. Daarmee werd het christendom de officiële godsdienst in zijn rijk. Europa werd vanaf dan langzaam christelijk. Maar de Germaanse migraties ³⁶ gooiden roet in het eten. Sommige Germaanse volkeren – zoals de Franken – waren geen christenen. Andere – zoals de Longobarden, de Ostrogoten en de Visigoten – beleden wel het christendom, maar een afwijkende vorm ervan.

In Rome werd daarom het plan opgevat om de Germaanse volkeren te bekeren. Er werden overal in West-Europa nieuwe bisdommen gesticht – kerkelijke gebieden met een bisschop aan het hoofd. Rondreizende missionarissen richtten abdijen op, ¹⁰⁰ van waaruit het christelijke geloof verder werd verspreid. Die aanpak werkte. Maar dat ging niet van de ene dag op de andere. Eerst werden de Germaanse koningen en de vooraanstaande figuren in hun rijken gewonnen voor de kerk. ³⁸ Daarna volgde het gewone volk hun voorbeeld. Hoe probeerde de kerk greep te krijgen op het dagelijkse leven van de gelovigen?

Een christelijk sausje

Het nieuwe christelijke geloof kwam al gauw in botsing met allerlei oude Germaanse religieuze gewoontes. Soms probeerde de kerk die te bestrijden. Heidense gebruiken zoals waarzeggerij, het offeren van voedsel of dieren, het maken van afgodsbeelden en de verering van stenen, bronnen en bomen werden verboden. Maar dat hielp weinig: de mensen waren niet snel bereid die praktijken op te geven.

Een andere aanpak werkte beter: de versmelting van het christendom en het heidendom. Daarbij werden de Germaanse gebruiken in stand gehouden, maar overgoten met een christelijk sausje. Kapellen en kerken bijvoorbeeld werden gebouwd op heidense heilige plaatsen. (ill. 3) Oude natuurfeesten kregen een christelijk karakter. Zo ontstond Pasen uit het vroegere lentefeest van de zon; Kerstmis kwam in de plaats van het Germaanse feest van het lengen van de dagen. ³⁸

De pas bekeerde christenen hadden heel wat moeite om zich de onzichtbare christelijke God voor te stellen. De christelijke heiligen brachten uitkomst. Zij maakten God tastbaar. Heiligen waren mensen die een heel voorbeeldig en gelovig leven hadden geleid. Ze lieten zien hoe de mens goed kon leven en ze waren een soort bemiddelaars tussen God en de mensen. De middeleeuwen geloofden dat heiligen de gelovigen konden beschermen. ³² Ze konden wonderen verrichten, het weer beïnvloeden, ¹⁷ voorspellingen doen en tegenstanders treffen met vervloeking. De verering richtte zich vooral op relieken – de stoffelijke resten van heiligen. Daarin zou de kracht van de heilige aanwezig zijn gebleven. De aanbidding van een heilige ontstond meestal spontaan onder de gelovigen. Pas vanaf de twaalfde eeuw ging de paus bepalen wie heilig was en wie niet.

1. Een priester draagt een mis op voor een altaar in een kerk. Miniatuur van Simon Bening in een getijdenboek, Brugge, omstreeks 1540. München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 23637, fol. 42v.

2. Een wanhopige moeder legt haar overleden baby op het altaar van een kerk. Het kind is gestorven voordat het was gedoopt. De middeleeuwers geloofden dat ongedoopte kinderen naar de hel gingen. Vaak brachten ouders een gestorven, niet-gedoopte baby naar de kerk, in de hoop dat het kind toch nog een teken van leven zou geven. Als dat gebeurde, mocht het alsnog worden gedoopt.

Miniatuur van Jan Tavernier, in Jean Miélot, *La Vie et miracles de Notre Dame*, Vlaanderen, 1465. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 9199, fol. 38v.

In de greep van de kerk

Na de bekering of kerstening probeerde de kerk verder greep te krijgen op het geloof van het volk. In elk dorp werd een parochie gesticht, onder toezicht van een priester. Elke parochie kreeg een kerk. (ill. 1 en 2) ⁹⁸ De parochianen moesten minstens één keer per jaar, met Pasen, de eucharistie bijwonen. Vaak deden ze dat ook op andere belangrijke christelijke feestdagen. ⁷¹ Elke zondag naar de kerk gaan werd pas in de late middeleeuwen gebruikelijk. In de loop van de middeleeuwen ontstonden de zeven sacramenten: het doopsel, de communie, ⁹⁰ het vormsel, het huwelijk, de biecht, de priesterwijding en het laatste oliesel, dat wordt toegediend aan de stervenden.

Het doopsel was het belangrijkste sacrament. ⁸⁸ Daarmee werd de gelovige opgenomen in de christelijke gemeenschap. Aanvankelijk werden christenen gedoopt als volwassenen; vanaf de vroege middeleeuwen kregen baby's het doopsel toegediend vlak na hun geboorte. (ill. 2) Tijdens de doopplechtigheid kreeg het kind een naam ⁷⁸ en peetouders.

Aanvankelijk bekenden de gelovigen hun zonden in het bijzijn van de hele geloofsgemeenschap. Vanaf de zevende eeuw biechtten ze hun zonden onder vier ogen op aan de priester. In de dertiende eeuw werd de persoonlijke biecht één keer per jaar verplicht. Zo kreeg de gees-

Een eeuwenoude behoefte

Geloven is een eeuwenoude behoefte van mensen. Voor veel middeleeuwers diende het geloof om het onbegrijpelijke te vatten. Angst voor de natuur ¹⁸ was een belangrijke reden om te geloven. Natuurrampen, de dood, ziektes en ander onheil konden ermee worden verklaard. Religie was – en is – een manier om het leven te sturen en er vat op te krijgen.

3. 'Vernietig de afgodstempels niet'

Gregorius de Grote, die paus was van 590 tot 604, was een groot voorstander van de versmelting van heidense en christelijke gebruiken.

'Vernietig de afgodstempels van het volk niet. Vernietig wel de afgodsbeelden die er zich in bevinden. Besprenkel de tempel met wijwater, richt er altaren in op en leg er relieken in. Want als de tempels goed gebouwd zijn, is het beter om ze aan de duivelsdienst te onttrekken en ze ten dienste te stellen van de ware God.'

Als de mensen zien dat wij hun tempels niet vernietigen, zullen ze gemakkelijker hun dwaling afzweren. Ze zullen met een gerust hart samenkomen op de plaatsen waar ze zich ook vroeger hadden verzameld, en ze zullen er nu de ware God aanbidden.'

Naar: John R.C. Martyn, *The Letters of Gregory the Great*, Toronto, 2004, p. 802-803.

telijkheid toegang tot de meest persoonlijke gedachten van de gelovigen. ¹⁴³ In de dertiende eeuw werd ook het huwelijk een sacrament. ⁷⁵ Op die manier had de kerk greep op de seksualiteit van de gelovigen en het voortbrengen van kinderen.

Tussen hemel en hel

Het leven hield niet op met de dood, daar waren alle middeleeuwen zeker van. Ze geloofden dat ze na hun dood terechtwamen in de hemel of de hel, afhankelijk van de manier waarop ze op aarde hadden geleefd. ⁶⁴ In de volle middeleeuwen groeide de overtuiging dat over elke mens meteen na zijn dood een oordeel werd geveld. God besloot meteen of de ziel van de overledene in de hel belandde, of dat ze werd toegelaten tot de hemel. (ill. 4) De invloed van God en de duivel was trouwens ook al tijdens het leven aanwezig. Een goede daad werd ingegeven door God en een slechte daad door de duivel. ²

Vanaf de late twaalfde eeuw vond het idee van het vagevuur algemeen ingang. Het vagevuur was een soort derde weg, tussen de hemel en de hel in. Daar kon de mens boeten voor de zonden die hij tijdens zijn leven had begaan. In het vagevuur stond de ziel angsten uit en leed

4. Een kloosterzuster is overleden. Hoewel ze een toegewijde kloosterlinge was, had ze haar maagdelijkheid verloren. Ze biechtte haar zonde op aan de abdis. Meteen na haar dood belandt haar ziel in het vagevuur. Miniatuur van Jan Tavernier, in Jean Miélot, *La Vie et miracles de Notre Dame*, Vlaanderen, 1465. Oxford, Bodleian Library, MS Douce 374, fol. 14v.

5. Een stem uit het vagevuur

Jacobus de Voragine, een geestelijke, schreef in de dertiende eeuw een uitgebreide verzameling heiligenlevens. ⁹¹ Hij spoorde de gelovigen ook aan om te bidden voor de zielen in het vagevuur.

‘Zielen kunnen aan de levenden hun ellende duidelijk maken en van hen offers verkrijgen die hun straf korter zullen maken. Zo lezen we dat de vissers van Saint-Thibault eens in de herfst aan het vissen waren. Maar in plaats van vis vingen ze in hun netten een reusachtig blok ijs. Dat behaagde hun meer dan als ze vissen hadden gevangen, omdat hun bisschop pijn had in zijn voeten: door hem dat ijs toe te dienen, zouden ze hem een frisse opkikker kunnen aanbieden. Maar op zeker ogenblik hoorde de bisschop een stem die uit het ijs kwam. Toen hij de stem vroeg zich bekend te maken, zei die: “Ik ben een ziel die wegens zijn zonden in dit ijs gevangen zit. Ik zal worden vrijgelaten als u dertig missen voor mij doet, op dertig opeenvolgende dagen, zonder onderbreking.”

Geciteerd in: Judith Herrin (red.), *Leven in de middeleeuwen*, Leuven-Abcoude, 2000, p. 100-101.

ze pijn. Maar het was tegelijk ook de toegangspoort naar het hemelse paradijs: er was alleen een uitgang naar de hemel. (ill. 5)

Boete doen

Er bestonden allerlei manieren om het verblijf in het vagevuur te vermijden of het te verkorten. Vroom en goed leven was natuurlijk de eerste voorwaarde. Daarnaast kon een zondaar vergeving krijgen door te biechten. Hij moest dan wel oprecht berouw tonen en de straffen uitvoeren die de priester hem oplegde: een aantal gebeden opzeggen, vasten of geld geven aan armenhuizen, ziekenhuizen of de kerk zelf. Tot dat laatste werden vooral rijke mensen aangespoord. Daarnaast probeerden de mensen die het konden betalen een begraafplaats te bemachtigen in een klooster ¹⁰⁰ of vlak bij een kerkaltaar. Want, zo geloofde men, hoe dicht een dode begraven lag bij de plaats van gebed, hoe gemakkelijker hij in de hemel zou komen. Als niet alle zonden tijdens het leven waren vergeven en een verblijf in het vagevuur dus onvermijdelijk was, kon het verblijf daarin worden verkort als de nabestaanden baden voor de dode. De kerk had duidelijk een stevige greep op het geweten van de mensen.

Boete doen kon ook door op bedevaart te gaan. Bedevaarten werden zelfs als straf door de rechtbank opgelegd. Het was een goed middel om misdadigers een tijdje te verbannen. Maar een bedevaart was lang niet altijd

een straf. Mensen uit alle rangen en standen gingen op bedevaart om heiligen en relikven te vereren. Ze hoopten op vergeving, genezing of andere bovennatuurlijke hulp. Zo vertrok Maria van Champagne, de vrouw van de graaf van Vlaanderen en Henegouwen, eind twaalfde eeuw naar Saint-Gilles-du-Gard in Zuid-Frankrijk in de hoop zwanger te worden.

Bedevoortsoorten waren er overal. (ill. 7) Jeruzalem, Rome en Santiago de Compostela waren de belangrijkste. (ill. 6) ¹³³ Maar ook dicht bij huis werd om vergiffenis of genezing gesmeekt. Halle, vlak bij Brussel, was

6. De gevaren van de pelgrim

De *Gids voor de pelgrim* uit de twaalfde eeuw beschrijft verscheidene routes waarlangs pelgrims naar Santiago de Compostella konden reizen. Onderweg lagen heel wat gevaren op de loer.

‘Bij het verlaten van die streek [Gascogne], op de weg naar Sint-Jacob, vloeien twee rivieren dicht bij het dorp Saint-Jean-de-Sorde, één links en één rechts; de ene wordt een beek genoemd, de andere een rivier. Zonder vlot raak je er niet over. Maar de veermannen wezen vervloekt! Hoewel beide stromen nogal smal zijn, vragen ze van elke passagier, arm of rijk, gewoonlijk een geldstuk; voor een paard eisen ze er – schandelijk! – wel vier. Hun boot is klein; hij is nauwelijks in staat paarden te vervoeren. Als je aan boord gaat, moet je voorzichtig zijn om niet in het water te vallen. Je doet er goed aan je paard bij de teugels achter je aan in het water te trekken, buiten de boot, en maar met enkele passagiers in te schepen. Want als hij overbelast is, dreigt er al gauw gevaar.’

Citeerd in: Judith Herrin (red.), *Leven in de middeleeuwen*, p. 94.

7. Pelgrims komen aan bij de Mont-Saint-Michel in Noord-Frankrijk. Dat rotsachtige schiereilandje, waar een benedictijnenklooster was gevestigd, was ook een populaire bestemming voor pelgrims uit Vlaanderen. Miniatuur van Jan Tavernier, in Jean Miélot, *La Vie et miracles de Notre Dame*, Vlaanderen, 1465. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 9199, fol. 37v.

een belangrijk pelgrimsoord voor de verering van Maria. In het West-Vlaamse Gistel zou het water uit de waterput van de heilige Godelieve allerlei ziekten genezen.

Geloof en gevoel

In de late middeleeuwen sprak het geloof sterker tot het gevoel van de mensen dan voordien. Zo ontstond bijvoorbeeld een levendige Mariacultus: de verering van Maria als moeder van Jezus. Ook Jezus zelf kwam dicht bij de mensen te staan. Hij werd vanaf de twaalfde eeuw vaak afgebeeld als een kind. ⁸⁸ De kruisiging was ook een populair onderwerp voor schilderijen en beeldhouwwerken. Het lijden van Jezus werd steeds realistischer afgebeeld. Zo wilde de kerk de gelovigen ertoe aanzetten om mee te leven met het passieverhaal.

Mensen gaven voortaan ook vaker uiting aan hun religieuze gevoelens in processies. (ill. 8) Die optochten

8. Een processie trekt door de straten van een Vlaamse stad op Sacramentsdag, het feest ter ere van het sacrament van de communie. Sacramentsdag was een van de belangrijkste feestdagen in de late middeleeuwen. ⁹⁰ Miniatuur van de Meester van het Getijdenboek van James IV van Schotland in het Spinolagetijdenboek, Vlaanderen (of Mechelen?), omstreeks 1510-1520. Malibu, The J. Paul Getty Museum, MS Ludwig IX 18, fol. 48v.

werden georganiseerd om een heilige te vereren of een ramp te vermijden. Ze trokken veel toeschouwers. In de periode van de Zwarte Dood bijvoorbeeld werden overal in Europa processies georganiseerd. ¹⁴⁸

De christenen in het oosten

De katholieken waren niet de enige christenen in het middeleeuwse Europa. Ook het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk was christelijk. Maar in de loop van de middeleeuwen groeiden de kerken van het Oosten en het Westen steeds verder uiteen. Met het Oosters Schisma in 1054 kwam het definitief tot een breuk. De katholieke en de orthodoxe kerk gingen daarna definitief hun eigen weg. De directe oorzaak was de weigering van de patriarch (bisschop) van Constantinopel om de oppermacht van de paus in Rome te erkennen. Maar er waren nog veel andere onoverbrugbare meningsverschillen. Zo dachten katholieken en orthodoxen heel anders over de rol van de Heilige Geest in de Drie-eenheid. ³¹ Er was ook een taalverschil. Het Latijn was de taal van de Roomse kerk, ⁴³ terwijl Constantinopel zich vooral bediende van het Grieks. ⁸³ Regelmatig werd onderhandeld over de hereniging van beide kerken. Maar dat bleef zonder resultaat.

Geloven in één god

Het christendom is een zogenaamde monotheïstische godsdienst: de christenen vereren één God. Dat doen ook de joden en de moslims. De drie monotheïstische godsdiensten worden ook wel de 'abrahamitische godsdiensten' genoemd, omdat Abraham voor alle drie een belangrijke figuur is. Er zijn nog meer gelijkenissen. Ze steunen alle drie op een boek: de Bijbel, de Tenach en de Koran.

In de middeleeuwen zagen de christenen niet zo zeer gelijkenissen, maar vooral verschillen met het jodendom en de islam. De joden erkenden Jezus niet als de zoon van God. Meer nog: zij waren volgens de christenen verantwoordelijk voor de kruisdood van Jezus. ¹⁴⁵ Voor de moslims was Jezus (Isa) gewoon een profeet. ⁶² De joden en de moslims geloofden ook niet in het vagevuur. Joden en moslims hielden er bovendien andere religieuze gebruiken op na. In het overwegend christelijke Westen waren die verschillen meer dan eens een reden om mensen die een ander geloof hadden, te vervolgen. ¹⁴²

2. Tijdbeleving en tijdberekening

Wij maken afspraken tot op de minuut nauwkeurig. En in sommige sporten kunnen seconden en zelfs honderdsten van een seconde het verschil maken. In de middeleeuwen gingen de mensen heel anders om met tijd. Om te omschrijven hoe lang iets duurde, gebruikte men uitdrukkingen zoals 'de tijd die het kost om een mijl te lopen', 'de tijd die nodig is om tien onzeveraders op te zeggen' of 'de tijd dat een kaars brandt'. Een tijdstip op de dag werd aangeduid met vage begrippen zoals 'in de volle ochtend' of 'tijdens de middag'. De middeleeuwers gingen voort op de zon om hun dag in te delen. Een dag duurde zolang het licht was. Hij begon als de zon opging en eindigde bij zonsondergang. In de winter waren de dagen dus letterlijk korter dan in de zomer. Ook de kerkklokken brachten structuur in de dag.

Dagen en weken

Om de dagen in te delen, ging de middeleeuwers af op de acht getijden. Dat waren de gebeden die kloosterlingen ¹⁰⁰ op vaste momenten van de dag uit spraken of zongen: de metten (om middernacht), de lauden (bij zonsopgang), de priemen (omstreeks 6 uur), de tertsen (omstreeks 9 uur), de sexten (omstreeks 12 uur), de nonen (omstreeks 15 uur), de vespers (omstreeks 18 uur) en de completen (voor bedtijd). Vanaf begin zevende eeuw werden de getijden aangekondigd door klokgelui. (ill. 1) Zo gaven de klokken structuur aan de dag.

De week begon altijd op zondag. Op die dag werd er niet gewerkt. In het Latijn werden de dagen genummerd: de zondag was de 'feria prima' (de eerste dag), maandag de 'feria secunda' (de tweede dag) enzovoort. In de taal van het gewone volk waren de namen van de dagen dezelfde als vandaag. Op vrijdag verbood de kerk dat de mensen vlees aten. Zo werd elke week de kruisdood van Jezus – op een vrijdag – herdacht. ⁷⁶ Soms waren er weken met drie of vier vleesloze dagen.

Dateren met heiligen

De feest- en heiligenkalender van de kerk deelde het jaar in. Die kalender richtte zich naar de seizoenen en het werk op het land. (ill. 2) ⁹⁴ De meeste feestdagen – zoals Kerstmis en Pasen – vielen tussen de advent (in december) en Pinksteren (in de lente). Dat was een periode waarin de mensen op het land veel tijd hadden. In de zomer waren er weinig feesten, want dan waren de boeren druk bezig met hooien en oogsten. Tijdens de kermis – afgeleid van 'kerkemis' – werd de stichting van de plaatselijke kerk herdacht. ⁶⁷ Vaak viel die dag samen met een jaarmarkt. ¹¹⁶ Daarnaast waren er heel wat heiligendagen – dagen die aan bepaalde heiligen ⁶⁶ waren gewijd. Sommige werden gevierd in de hele christelijke wereld, zoals de feesten van Barbara, Anna en Nicolaas. Andere heiligen werden alleen vereerd in bepaalde streken, zoals Bavo in de Zuidelijke Nederlanden.

1. Een reiziger krijgt een drankje aangeboden voor een kapel met een klok.

Anonieme miniatuur in *Tacuinum Sanitatis*, Italië, 1370-1400. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Vindobonensis series nova 2644, fol. 58v.

2. De twaalf maanden, met het werk dat op het platteland bij die maanden hoorde.

Van links naar rechts: januari: een boer verzamelt op zijn akker kluiten klei, om er zijn woning mee te herstellen; 98 februari: boeren strooien dierenmest op hun velden; maart: het snoeien van de wijnstokken; april: een herder scheert zijn schapen; mei: een edelman te paard gaat op jacht met een valk; juni: het maaien van het gras; juli: boeren oogsten het graan met een sikkel; augustus: het graan wordt gedorst en in schoven gebonden; september: het zaaien van het wintergraan; oktober: een boer plet druiven in een vat om wijn te maken; november: een boer slaat met een stok eikels uit een eik om zijn varkens te voeren; december: het slachten van een varken.

Miniatuur van de Meester van de Geneefse Boccaccio (Colin d'Amiens), in Pietro de' Crescenzi, *Livre des proffitz champestres et ruraulx*, Parijs, omstreeks 1459-1470. Chantilly, Musée Condé, ms. 340, fol. 303v.

De middeleeuwers gebruikten de heiligendagen om de datum aan te duiden. Iets gebeurde 'op de dag van Sint-Gregorius', 'de dinsdag voor de geboorte van Sint-Jan de Doper' of 'daags na de bekering van Sint-Paulus de apostel'. Een heel nauwkeurige manier van dateren was dat niet. De heiligendagen werden niet overal op hetzelfde moment gevierd. Soms werden ze verschoven als dat de plaatselijke gemeenschap beter uitkwam, bijvoorbeeld als er twee feesten op één dag vielen. Dat is lastig voor historici. Zo twijfelen ze bijvoorbeeld aan de datum waarop de beruchte Sint-Elisabethsvloed zich in 1421 heeft voorgedaan. 17 Een storm veroorzaakte toen in Zeeland en Holland dijkbreuken en zware overstromingen. Volgens bronnen uit die tijd vond de ramp plaats op de feestdag van de heilige Elisabeth. Normaal gezien werd dat feest op 19 november gevierd. Maar de historici zijn er niet zeker van of echt wel die datum werd bedoeld.

De tijdrekenkunde

Er bestonden veranderlijke en onveranderlijke feestdagen. Kerstmis bijvoorbeeld was een onveranderlijke feestdag: de geboorte van Jezus werd altijd gevierd op 25 december. 66 De belangrijkste feestdag van allemaal was

veranderlijk. Pasen – de viering van de verrijzenis van Jezus – viel elk jaar op een andere dag. Op het concilie van Nicea in 325 was beslist dat Pasen zou worden gevierd op ‘de zondag na de volle maan na 21 maart’. Een hele reeks andere feesten – carnaval, de vastentijd, Hemelvaart en Pinksteren – waren aan dat tijdstip gekoppeld. Hemelvaartsdag werd bijvoorbeeld gevierd veertig dagen na Pasen. Het berekenen van de paasdatum was een ingewikkelde opgave. De wetenschap die zich met de feestkalender bezighield, was de ‘ars computus’ of tijdrekenkunde. Ze was een onderdeel van de astronomie. ⁸⁴ Geleerden stelden paastabellen op, waarvan de paasdatum kon worden afgeleid.

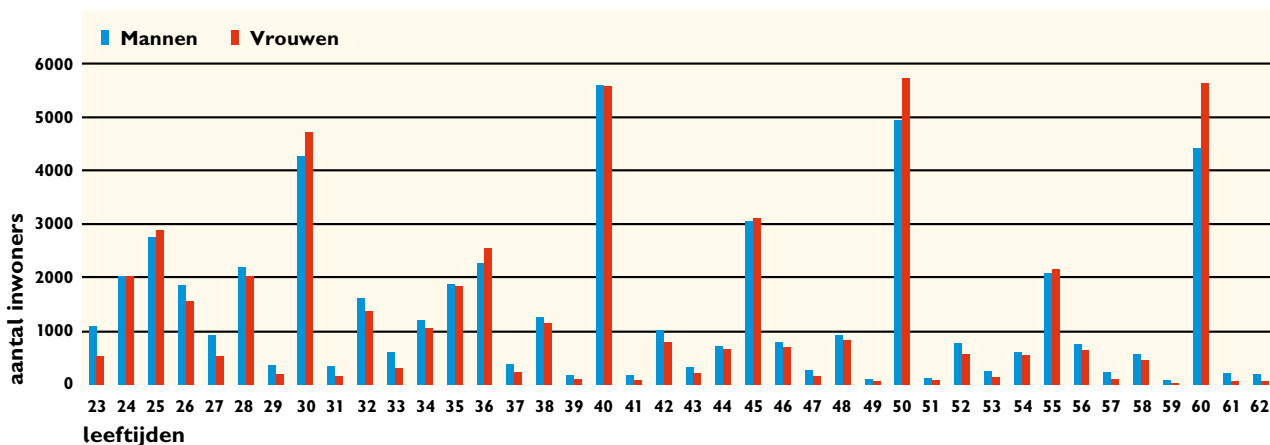
Voor gewone mensen waren er kalenders. (ill. 3) Die hingen bijvoorbeeld in kerken of ze stonden in getijdenboeken – gebedenboeken voor leken. ¹²⁰ Vandaag verschijnt elk jaar een nieuwe kalender, maar in de middeleeuwen konden kalenders elk jaar opnieuw worden gebruikt. Ze bevatten lijsten van de maanden en de dagen. De vaste feestdagen waren erop aangeduid; de weekdays en de veranderlijke feesten, die elk jaar anders waren, werden niet vermeld. De kalenders boden wel hulpmiddelen om die veranderlijke dagen te vinden. Maar dat was erg ingewikkeld. Vandaar dat de meeste mensen gewoon afwachten tot de pastoor een feestdag aankondigde.

Jaren tellen

Nieuwjaar werd gevierd op 1 januari, net zoals vandaag. Vandaag verandert op Nieuwjaar ook het jaarcijfer. Dat lijkt vanzelfspre-

3. Op deze veertiende-eeuwse kalender staan de maanden november en december. De feestdagen dienen als houvast om de dagen bij te houden. Die worden zowel aangeduid met woorden als met een tekeningetje. Op 1 en 2 november is het bijvoorbeeld Allerheiligen (‘heylige’) en Allerzielen (‘ziele’). 1 december is de feestdag van de heilige Eligius of Elooï (‘loy’), de beschermheilige van de smeden; daarom wordt die dag aangeduid met een hamertje. Op 25 december is het Kerstmis (‘kst’), er staat een tekeningetje bij met het kindje Jezus. ⁷⁰ De dagen van de week worden aangeduid met de eerste zeven letters van het alfabet. Zelfs wie nauwelijks kon lezen, kon deze kalender gebruiken. Anonieme miniatuur, Noordelijke Nederlanden, eind veertiende eeuw(?). Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, hs. 130 E 26.

4. In Toscane, een streek in Italië, werden in 1427 alle inwoners geteld. Daarbij werd ook hun leeftijd opgeschreven. Daaruit blijkt dat de meeste mensen niet juist wisten hoe oud ze waren. In plaats van een precieze leeftijd op te geven, maakten ze een schatting. Heel wat keren gaven ze als leeftijd getallen op die eindigden op nul of vijf – zoals dertig, vijfendertig, veertig en vijfenveertig. Vrouwen rondde hun leeftijd ietsje vaker af dan mannen. Welgestelde mensen waren nauwkeuriger over hun leeftijd dan het armere deel van de bevolking, en stedelingen waren nauwkeuriger dan plattelandsbewoners. Naar: Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden, “Every woman counts.” A gender analysis of numeracy in the Low Countries during the Early Modern Period”, in: *Journal of Interdisciplinary History*, XLI, 2010, p. 185.

5. De eerste mechanische uurwerken, die werden aangedreven met gewichten, dateren uit de veertiende eeuw. Links staat een uurwerk dat is verbonden met een kerkklok. In het midden staat een groot uurwerk met vijf bellen. Op de tafel rechts staan vier kleinere klokken. Miniatuur van de Meester van Jean Rolin, in Heinrich Suso, *L'Horloge de sapience*, Parijs, 1455-1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. IV 111, fol. 13v.

kend, maar in de middeleeuwen gebeurde dat vaak op een ander moment: met Kerstmis, Pasen of Maria-Boodschap. In de Lage Landen werd vanaf de dertiende eeuw vooral de paasstijl gebruikt. Die stijl, waarbij een nieuw jaar begon met Pasen, was het ingewikkeldst, doordat Pasen niet elk jaar op dezelfde dag valt. Daardoor verschilden de jaren in lengte. In de jaren 1348, 1349, 1350 en 1351 bijvoorbeeld viel Pasen achtereenvolgens op 20 april, 12 april, 28 maart en 17 april. Het paasjaar 1348 – dat liep van 20 april tot 11 april het jaar erop – telde daardoor 357 dagen, 1349 duurde 349 dagen en 1350 zelfs 385 dagen. Bij dat lange paasjaar deed zich een extra moeilijkheid voor: de periode van 28 maart tot 16 april viel twee keer in hetzelfde jaar. Om vergissingen te voorkomen, kregen die data vaak de toevoeging ‘voor Pasen’ of ‘na Pasen’.

Middeleeuwse auteurs gebruikten niet altijd de christelijke jaartelling. Dat is de jaartelling die vandaag nog altijd wordt gebruikt en begint vanaf het geboortjaar van Jezus. Ze werd rond 500 door een geleerde bedacht, maar het duurde enkele eeuwen voordat ze echt overal werd gebruikt. Heel vaak werden de regeringsjaren van een vorst als uitgangspunt genomen om de jaren te tellen. Een Engelse oorkonde is bijvoorbeeld gedateerd ‘in het zevende jaar van de regering van koning Edward I’. Dat komt overeen met het jaar 1279.

Soorten tijden

Door de groei van de steden **105** ontstond in de late

middeleeuwen de behoefte aan een preciezer tijdmeting. Tijd werd geld. Kooplui wilden duidelijke afspraken kunnen maken. Zonnewijzers en wateruurwerken konden toen al vrij exact de tijd aangeven. In de veertiende eeuw werd het mechanische uurwerk uitgevonden. (ill. 5) Belforten – torens die in de steden op of naast het stadhuis werden gebouwd – kregen een openbaar uurwerk. **107** Dat gaf wel de plaatselijke tijd aan. In Brugge was het immers niet even laat als in Luik. Pas in de negentiende eeuw – met de komst van de trein – werden er afspraken gemaakt over één landelijke standaardtijd.

Sommige historici beweren dat met de uitvinding van het mechanische uurwerk een lineaire tijdbeleving begon. Er ontstond een besef van één voortschrijdende tijd: minuten stapelen zich op tot uren, uren worden dagen en vervolgens weken, maanden, jaren en eeuwen. Maar andere historici stellen dat de meeste middeleeuwen niet één, maar meerdere tijden kenden. Er was een tijd van het land, van de kerk, van de heer en van de stad.

De tijd van het land werd bepaald door de wisselende jaargetijden. De tijd van de heer door het oorlogsseizoen **128** en de inning van belastingen. **50** De kerkelijke tijd werd geregeld door de feest- en heiligenkalender. En de klok regelde de tijd van de stad. Geen van die tijden stond los van het ritme van de natuur. De afwisseling van dag en nacht en van zomer en winter was allesbepalend. De middeleeuwse tijd was dus cyclisch: een zich steeds weer herhalende kringloop.

3. Familieleven en liefde

1. Een echtpaar staat aan de voet van hun stamboom; hun kinderen zitten in de kruin. De takken splitsen zich nog verder: de jongen beneden links en het meisje beneden rechts zijn kleinkinderen. Twee andere kleinkinderen liggen nog in de wieg. De miniatuur toont aan hoe belangrijk het voor rijke burgers en edellieden was om veel nakomelingen te hebben.

Miniatuur van Loyset Liédet, in Jean Boutillier, *La Somme rurale*, Brugge, 1471. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 202, fol. 9.

In de middeleeuwen betekende het woord 'familie' iets anders dan vandaag. Het verwees naar iedereen die samen onder één dak woonde. Over het algemeen gold: hoe rijker een familie, hoe groter ze was. In de steden woonden knechten, dienstmeiden en leerjongens ⁸² samen met het gezin van hun meester. ¹⁰⁵ Ook dichte en zelfs verre verwanten werden soms in huis opgenomen. De huishouding van een edelman kon bestaan uit tientallen, en soms wel honderden mensen, onder wie kamerbediendes, dienstbodes, keukenknechten en ridders in opleiding. Arme boerengezinnen bestonden doorgaans alleen uit een echtpaar en hun kinderen. Zij konden geen bedienden onderhouden en hun huizen waren te klein om onderdak te kunnen bieden aan andere familieleden. ⁹⁸

Het huwelijk

Tot de elfde eeuw was het huwelijk vooral een wereldlijke en dus een wettelijke aangelegenheid. De kerk hield zich niet echt bezig met hoe mannen en vrouwen met elkaar samenleefden. Ze keurde het af dat mensen plezier beleefden aan seks zonder dat ze de bedoeling hadden om er kinderen mee te verwekken, maar zwaar tilde ze er niet aan. Ook priesters leefden vaak samen met een vrouw. De kerk erkende die verbintenissen, al had ze een sterke voorkeur voor het celibaat – de ongetrouwde staat.

Vanaf de elfde eeuw ging de kerk meer belang hechten aan zuiverheid. Er kwam een hervormingsbeweging op gang die de kerk wilde losmaken van de wereld. ¹⁴² De hervormers dachten onder meer na over een verplicht celibaat voor priesters. ⁴⁵ Dat kwam er in 1139. Voor de getrouwde priesters had dat tot gevolg dat ze hun echtgenoten moesten opgeven; die stonden dus plots op straat. De kerk maakte ook plannen om van het huwelijk een sacrament ⁶⁷ te maken. Dat gebeurde uiteindelijk in de dertiende eeuw. Mannen en vrouwen werden vanaf dan in de echt verbonden door een priester in een kerk. (ill. 2)

Strengere regels

De kerk stelde vanaf die tijd strengere regels aan een huwelijk. Zo mochten de echtgenoten geen verwanten van elkaar zijn. Neven en nichten bijvoorbeeld konden niet met elkaar trouwen. Ook de instemming van beide partners was erg belangrijk. Volgens de kerk mocht niemand tegen zijn of haar wil trouwen. Die regel bood heel wat mogelijkheden voor verliefde koppels die zonder toestemming van hun ouders in het huwelijk wilden treden. Hun wederzijdse instemming was voldoende om het huwelijk geldig te maken. De kerkelijke rechtbank zag erop toe dat mannen en vrouwen hun huwelijksbeloftes hielden, zoals in het geval van Giovanni en Lusanna. ⁷⁶ De kerk onderwierp ook de seksualiteit aan regels. Alleen getrouwde mensen mochten seks hebben, en dan alleen om kinderen te verwekken.

2. Vanaf de dertiende eeuw was het gebruikelijk dat een koppel trouwde in het bijzijn van een priester. Eerst gaven ze elkaar het jawoord voor de ingang van de kerk. De eigenlijke huwelijksmis vond plaats in de kerk. Anonieme miniatuur op een los blad, Frankrijk, vijftiende eeuw. Parijs, Louvre.

Giovanni en Lusanna

In 1455 kwam een pikante zaak voor de kerkelijke rechtbank van Firenze. De eenvoudige volkswrouw Lusanna beweerde dat ze was getrouwd met Giovanni della Casa, een Florentijnse edelman. Een priester had ze in het geheim gehuwd en ze hadden jarenlang stiekem het bed gedeeld. Na twaalf jaar had Lusanna ontdekt dat Giovanni een tweede keer in het huwelijk was getreden, ditmaal met een meisje uit een rijke en deftige familie. Lusanna beschuldigde Giovanni ervan dat hij het sacrament van het huwelijk had geschonden. Hij verdedigde zich door te zeggen dat hij en Lusanna nooit in het openbaar waren getrouwd.

Het stadsbestuur gaf Giovanni eerst gelijk. Maar de kerkelijke rechtbank besliste anders: volgens haar was het geheime huwelijk tussen Giovanni en Lusanna wel geldig. Het huwelijk was ontstaan uit een liefdesverhouding, en dus tot stand gekomen met instemming van beiden.

ken. Betrekkingen waren verboden als de vrouw haar maandston- den had en op de vele kerkelijke boetedagen, zoals de vasten, de advent en alle vrijdagen. ⁷¹

Een huwelijk kon in principe niet worden ontbonden. In sommige gevallen kon de kerkelijke rechtbank wel toestemming geven voor een zogenoemde scheiding van tafel en bed. De ech- telieden mochten dan wel apart gaan wonen, maar ze konden niet hertrouwen. Mensen konden zo'n scheiding aanvragen als hun partner zich schuldig had gemaakt aan overspel, ketterij ¹⁴² of mishandeling, of als er sprake was van een 'onverenigbaarheid van karakters'.

Ook homoseksuele relaties kwamen voor in de middeleeuwen. Aanvankelijk werd niet echt hard opgetreden tegen homosek- suële mensen. Dat veranderde in de dertiende eeuw. Vanaf dan werden ze vervolgd en verbrand als ketters. Ook wereldlijke rechtbanken spraken doodstraffen tegen hen uit.

Op zoek naar een partner

Of iemand kon trouwen met de partner van zijn eigen keuze, hing af van de sociale groep waartoe hij behoorde. Rijken en edelen waren op dat gebied veel minder vrij dan het gewone volk. In adellijke families was het gebruikelijk dat kinderen werden uit- gehuwelijkt. Zulke huwelijken bevorderden de economische en politieke belangen van de familie. (ill. 1) Zo schonk Gwijde van Dampierre, de graaf van Vlaanderen, zijn dochter Filippina in 1294

als verloofde aan de Engelse kroonprins, omdat hij steun zocht bij de Engelse koning. 55

Adellijke en koninklijke huwelijken werden vaak al op zeer jonge leeftijd gesloten. De Franse koning Lodewijk VII regelde in de twaalfde eeuw het huwelijk van zijn dochtertjes toen ze nog maar acht en drie jaar oud waren. Een voorbeeld van een succesvolle huwelijkspolitiek was die van de vijftiende-eeuwse Bourgondiërs. Zij wisten door slim te trouwen hun rijk fors uit te breiden. 58 Bij zulke gearrangeerde huwelijken was het belangrijk dat er kinderen uit voortkwamen. Kon een vrouw niet zwanger raken of kreeg ze geen zonen die hun vader konden opvolgen, dan werd ze vaak zonder pardon aan de kant geschoven.

Ook voor de lagere standen was het huwelijk een zakelijke overeenkomst. Wie trouwde, behoedde zich voor financiële problemen. Maar dat wil niet zeggen dat er tussen getrouwde mensen geen ruimte was voor genegenheid en liefde. Uit testamenten blijkt bijvoorbeeld dat de middeleeuwen erg bezorgd waren over het welzijn van hun partner en hun kinderen. (ill. 4) Uit heel wat brieven van echtparen die lang van elkaar gescheiden waren – bijvoorbeeld doordat de man op reis was – spreekt een grote behoefte aan elkaars gezelschap. ‘Ik wil dat je thuis bent. Dat is mij liever dan een japon, zelfs al was die van scharlaken’, schreef een Engelse adellijke vrouw in 1443 aan haar afwezige man. Dat iedereen in de middeleeuwen werd uitgetrouwde, is een misverstand. In de late middeleeuwen was dat in de steden van de Lage Landen zeker niet het geval.

Het middeleeuwse kind

Historici hebben lang gedacht dat de kindertijd in de middeleeuwen eigenlijk niet bestond. Ouders zagen hun kinderen als kleine volwassenen, stelden ze, want ze moesten zo snel mogelijk meedraaien in het huishouden. Bovendien zouden ouders zich niet of nauwelijks aan hun kinderen hebben gehecht, omdat de kans groot was dat ze al vroeg zouden sterven. 32 Tegenwoordig twijfelen historici aan die opvattingen. In geschreven bronnen spreken ouders juist wel met veel liefde over hun kinderen. Als een kind stierf, waren ze wanhopig en overmand door verdriet. 67 Archeologen hebben veel middeleeuws speelgoed teruggevonden. Voor jongens waren er houten wapens, stokpaarden en ruitertjes van tinlood, en voor meisjes poppen, kookgerei en andere huisraad. Middeleeuwse kinderen speelden ook met rammelaars, tollens, hoepels, knikkers, diabolo's en jojo's. Die vondsten wijzen erop dat de middeleeuwen bereid waren om aandacht en geld te besteden aan de behoefte

van hun kinderen om te spelen. Kinderen mochten dus wel echt kind zijn. (ill. 3)

De opvoeding van kinderen verschilde naargelang van hun afkomst. Sommige kinderen gingen naar school, 79 maar dat was – zeker in de vroege middeleeuwen – niet weggelegd voor iedereen. Boerenkinderen moesten zo snel mogelijk hun ouders helpen op het land. Stadskinderen gingen vaak in de leer bij een meester om een vak te leren, zoals leerlooien of manden vlechten. 82 De leerlingen werden daarbij opgenomen in de familie van hun meester.

Kinderen uit adellijke families werden rond hun zevende jaar naar het huishouden van andere edellieden gestuurd. Daar werden ze opgenomen in de familie. Ze leerden goede manieren en legden er contacten om later een geschikte huwelijkspartner te vinden. Voor jongens

3. Een kinderoppas houdt toezicht over een groep spelende kinderen.

Miniatuur van Jan Tavernier, in Jean Miélot, *La Vie et miracles de Notre Dame*, Vlaanderen, 1465. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 9199, fol. 54v.

4. Overweldigende pijn

Emma, de vrouw van de geschiedschrijver Einhard, stierf in 836. Einhard schreef daarover aan zijn vriend, de monnik Lupus van Ferrières:

‘De overweldigende pijn die ik voel sinds de dood van haar die mijn toegewijde vrouw en mijn dierbaarste zus was, heeft alle blijheid uit mij doen verdwijnen. Ik heb ook geen aandacht meer voor mijn zaken en mijn vrienden. Het lijkt er ook niet op dat de pijn zal afnemen, omdat mijn geest zo koppig blijft stilstaan bij haar dood. [...] Ik denk voortdurend aan dat verlies, bij alles wat ik doe, bij alles in het huis en het huishouden.’

Ge citeerd in: Jacqueline Murray (red.), *Love, marriage and family in the Middle Ages. A reader*, 2001, p. 292-294.

5. De geboorte van een tweeling in een rijk gezin. Vrouwen staan de moeder bij en verzorgen de baby's. Miniatuur van Loyset Liédet, in Jean Wauquelin, *Histoire de sainte Hélène*, Brugge, kort voor 1467. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 9967, fol. 47.

begon de ridderopleiding: als page werden hen de ridderidealen ¹³¹ en praktische vaardigheden zoals vechten en paardrijden bijgebracht.

daarvan zijn Mandemaker, Cleine, Vetten, Sonderland en Bastart. In de late middeleeuwen lagen de familienamen zo goed als vast.

Namen geven

In de middeleeuwen gebeurde de bevalling thuis. Vrouwelijke familieleden of burens stonden de moeder bij. (ill. 5) Er kwam geen arts bij te pas, hoogstens een vroedvrouw. Mannen waren ongewenst. Edellieden werden bijvoorbeeld op jacht gestuurd wanneer hun vrouw moest bevallen. Bevallingen waren gevaarlijk. (ill. 6) Veel vrouwen en kinderen stierven in het kraambed. ³²

Kinderen kregen een voornaam wanneer ze werden gedoopt. ⁶⁷ Doorgaans was dat de naam van een heilige. ⁶⁶ Sommige namen kwamen vaak voor in een familie. In heel wat adellijke families werden bijvoorbeeld generaties lang dezelfde voornamen doorgegeven. Bastaardkinderen – kinderen die buiten het huwelijk werden geboren – kregen vaak een naam uit een ridderroman, zoals Lancelot, Perceval of Artur. ⁹¹ Omdat ze geen echte kinderen waren, hoefden ze ook geen echte naam, vond men.

Alleen als een kind opgroeide – en niet jong stierf – ³² was een achternaam nodig. Achternamen verwezen vaak naar de afkomst, het beroep of het uiterlijk van de persoon die de naam had aangenomen. Voorbeelden

6. Een moeilijke geboorte

In 1115 zette de monnik Guibert van Nogent zijn *Leven op papier*. Hij vertelt onder meer over zijn geboorte.

‘Tegen het eind van haar zwangerschap leed mijn moeder de hele lente lang de hevigste pijnen. [...] Uiteindelijk werd het Stille Zaterdag, de vooravond van Pasen. Mijn moeder was een wrak door de voortdurende pijn. Toen het uur van de verlossing naderde, werden de pijnen heviger, maar alles wees erop dat er een natuurlijke geboorte zou volgen. Toen keerde ik mij om in haar schoot, met mijn hoofd naar boven. Mijn vader, zijn vrienden en familieleden vreesden voor ons beider leven. [...] De familie belegde een spoedberaad. Ze snelde naar het altaar van de Moeder Gods. [...] Ze deed de volgende gelofte die ze als offer achterliet bij het altaar: als het kind een jongen was, zou het worden gewijd als priester in Gods en haar dienst; was het van het zwakke geslacht, dan zou het een vergelijkbare roeping krijgen.

Op dat moment kwam een teer, klein wezentje tevoorschijn; het zag er bijna uit als een geaborteerde foetus, behalve dat het op tijd geboren was. Het leek een wel erg ellendig creatuurtje en de enige reden om blij te zijn, was dat de moeder was gered. [...] Op de dag van mijn geboorte werd ik naar de doopvont gebracht. Een vrouw rolde mij van haar ene hand in haar andere en zei: ‘Denkt u dat dit kleine wezentje zal blijven leven? Ik vermoed zo dat Moeder Natuur hem niet heeft afgewerkt.’

Geciteerd in: Judith Herrin (red.), *Leven in de middeleeuwen*, Leuven-Abcoude, 2000, p. 140-141.

4. Leren en geletterdheid

Ook middeleeuwse kinderen gingen naar school. 'Zodra een kind zeven is, moet men het zonder aarzelen naar school sturen', schreef de Antwerpse auteur Jan van Boendale rond 1330. Een collega-schrijver waarschuwde: 'Sommige kinderen gaan niet vrijwillig naar school als ze jong zijn. De roede moet hen daarbij helpen. Maar als ze blijven gaan, dan zal het leren hen blij maken en hoeven ze niet meer gedwongen te worden.' Er bestonden dan ook volop mogelijkheden om te leren, vooral in de laatmiddeleeuwse steden in de Lage Landen. Welke mogelijkheden waren er? En hoe zat het in de vroege middeleeuwen?

De abdijscholen

Tussen de zesde eeuw en het begin van de elfde eeuw konden maar weinig mensen lezen en schrijven. Alleen hoge edellieden en kloosterlingen hadden die vaardigheden onder de knie. De abdijen ¹⁰⁰ waren kleine eilanden van geletterdheid in een ongeletterde wereld. In de vroege middeleeuwen konden kinderen alleen daar naar school gaan. Abdijscholen waren bedoeld voor oblaten ¹⁰²

1. Een meester, met een zweepje in de hand, geeft les aan zijn leerlingen. De jongen die voor de leraar staat, zegt zijn les op. Als hij zich vergist, krijgt hij een tik van het zweepje. Anonieme miniatuur van de Meester van Catharina van Kleef, in het Getijdenboek van Catharina van Kleef, Utrecht, omstreeks 1440. New York, The Pierpont Morgan Library, M.917, p. 62.

en jonge monniken en nonnen. Maar soms had een abdij ook een school die toegankelijk was voor leken. De abdijscholen stonden meestal onder toezicht van de bibliothecaris. (ill. 3) Die verzorgde met harde hand het lager onderwijs in lezen, schrijven en zingen. Die vakken werden in vrijwel alle abdijen gegeven, zodat de geestelijken hun taken van bidden en zingen later goed konden uitvoeren. Zo konden ze ook stichtelijke literatuur lezen: boeken over mensen die een voorbeeldig leven hadden geleid. Dat waren vooral levensverhalen van heiligen. 66

Op een abdijschool leerden de leerlingen niet in hun eigen taal lezen, maar in het Latijn. Dat betekende dat ze tegelijkertijd ook een nieuwe taal moesten leren. Eerst werd de kinderen het alfabet bijgebracht: ze leerden de

2. Deze miniatuur toont Maria, de moeder van Jezus, als klein meisje; naast haar staat haar moeder, de heilige Anna. Anna, die gekleed is als een veertiende-eeuwse rijke dame, spreidt haar mantel uit over het meisje, om haar te beschermen. Maria houdt een lei in haar handen, waarop in aparte vakjes de letters van het Latijnse woord 'Domine' ('heer') staan geschreven. In de middeleeuwen leerden kinderen lezen met zulke bordjes.

Anonieme miniatuur in een psalmenboek, Engeland, veertiende eeuw. Oxford, Bodleian Library, MS Douce 231, fol. 3.

klanken die bij de verschillende letters hoorden. (ill. 2) Daarna volgden de lettergrepen. Om de betekenis van de Latijnse woorden te leren, gebruikte de meester woordenlijsten of dialogen. Ook door het lezen van psalmen en andere religieuze teksten werd de Latijnse woordenschat van de leerlingen uitgebreid.

Ten slotte leerden de leerlingen schrijven. Ze oefenden niet op peperduur perkament, 103 maar op wastafeltjes – met was bedekte houten bordjes waarop ze schreven met een stift. Er werd geoefend met zinnnetjes waarin alle letters van het alfabet voorkwamen, zoals 'Clam Kraton iudexque Zenophylus abdita fingunt'. Dat zinnetje betekende niets in het Latijn, maar dat was niet belangrijk. Het ging erom dat de leerlingen alle letters goed leerden schrijven. Veel kinderen in het lager onderwijs leerden alleen lezen. Schrijven werd beschouwd als iets extra's.

De stadsscholen

Vanaf de elfde eeuw werd het schrift belangrijker. Steeds meer mensen en instellingen lieten hun rechten en eigendommen vastleggen in geschreven documenten. Handelaars en kooplieden hielden hun inkomsten en uitgaven schriftelijk bij en stelden geschreven contracten op. 119 De behoefte aan scholing nam dan ook toe. In de Lage Landen kregen jongens en meisjes vanaf hun zevende jaar een soort basisonderwijs in hun moedertaal. Een meester of meesteres leerde hen de beginselen van lezen en soms van schrijven. (ill. 1) Ook kregen ze zang- en godsdienstlessen.

Daarna gingen sommige leerlingen naar een Latijnse school in de stad. Ze leerden er Latijn en de grondbegin-

3. Streng maar rechtvaardig

In de kloostergemeenschap van Fleury werden rond het jaar 1000 de 'consuetudines' – Latijn voor 'gewoonten' – neergeschreven. Dat is een regel die vastlegde hoe het er in het klooster moest toegaan. Over de abdijschool staat er:

'De bibliothecaris heeft ook de leiding van de school en hij is kopiist. 103 Hij is het die de zorg voor de boeken heeft, en voor alles wat nodig is voor de kunst van het schrijven: voldoende perkament, koorden om boeken te kunnen binden, de hertenhuiden die de kaft van de boeken vormen. Alles wat voor het onderwijs in de school nodig is, hangt van hem af. Hij mag niet dralen of bang zijn, maar hij moet zeer vastberaden optreden, zonder ooit de naastenliefde te vergeten. Zijn leerlingen moeten beven bij het horen van zijn stem zoals bij de donder. Het gezicht van de kinderen moet verbleken voor zijn strengheid en zijn vastberadenheid.'

Geciteerd in: René Stuij en Cornelis Vellekoop, Scholing in de middeleeuwen, Hilversum, 1995, p. 105.

4. Het **Bouc van den ambachten** werd gebruikt in handelsscholen. Het bevat onder meer Franse en Nederlandse dialogen over onderwerpen die toekomstige kooplui van pas kwamen. Het boekje werd rond 1370 samengesteld door een onbekende schoolmeester uit Brugge. 109

'Ore nommons les compenages:
Nu noemen wi die suvelen:

permiers lait et bure,
eerst melc ende botre,

froumage englés,
Ingelschen caes,

froumage de Brie,
caes van Brie,

froumage de brebis.
scapin caes.

D'oefs et de lait fait on
Van eyeren ende van melken maect
men

flans et matons;
vladen ende wronghele;

d'oefs et de fleur fait on
van eyeren ende van bloumen maect
men

pouplins et canestiaus.
gheroerde couken ende
canstelinghen.'

Moderne hertaling: 'Nu benoemen we de zuivelproducten: eerst melk en boter, Engelse kaas, briekeas, schapenkaas. Van eieren en melk maakt men vlaaien en wrongel; van eieren en van bloem maakt men geroerde koeken en canstelingen [dunne koekjes van eierdooier, stroop en boter].'

Geciteerd in: Dini Hogenelst en Frits van Oostrom, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen*, Amsterdam, 2002, p. 257.

5. Studenten in de rechten luisteren naar de beroemde rechtsgeleerde Giovanni da Legnano. Da Legnano was hoogleraar aan de universiteit van Bologna. Detail van het grafmonument van Giovanni da Legnano door de broers Jacobello en Pier Paolo dalle Masegne, na 1383. Bologna, Museo Civico Medievale.

selen van de logica – de kunst om goed te redeneren. Latijn was de taal van de kerk, maar ook van het gerecht en het stadsbestuur. De Latijnse school was dus bedoeld voor mensen die carrière wilden maken als geestelijke, rechtskundige of politicus. Ook wie naar de universiteit wilde gaan, moest Latijn kennen. Naast de Latijnse scholen bestonden er Franse scholen en handelsscholen. Die gaven een opleiding aan toekomstige kooplieden en ambachtslui. De scholieren volgden er lessen in boekhouding en handelscorrespondentie. Ze leerden er ook Frans, Duits of Italiaans. (ill. 4) Latijn was voor hen veel minder belangrijk.

De stadsscholen in de Lage Landen hadden vaak erg grote klassen. Het was heel gewoon dat in een klas met één meester of meesteres meer dan honderd leerlingen zaten. Soms kregen die leraars hulp van een ondermeester. Van de oudere leerlingen werd verwacht dat ze de jongere hielpen. De orde in het klaslokaal werd met harde hand gehandhaafd: ongehoorzame leerlingen kregen een flink pak slaag. De scholieren maakten lange dagen, want de lessen begonnen vaak al om zes uur in de ochtend. Zondag was een vrije dag. Sommige scholen gaven ook vrij op woensdag- en zaterdagmiddag.

Leermiddelen en boeken waren er nauwelijks. De leerlingen moesten hun lessen hardop opzeggen, met de hele klas tegelijk. Soms volgden jongens en meisjes samen les, maar doorgaans zaten ze gescheiden. Ze moesten op harde, ongemakkelijke banken zitten of op de grond, op wat stro. De lokalen werden niet verwarmd. Maar gezien de grote aantallen leerlingen die in één klaslokaal samengepropt zaten, zal dat niet het ergste zijn geweest.

De universiteiten

Een ander stedelijk verschijnsel waren de universiteiten – afgeleid van het Latijnse woord 'universitas', dat 'gemeenschap' betekent. De oudste waren die van Bologna, Parijs en Oxford; ze ontstonden omstreeks 1200. De universiteit van Leuven, de oudste van de Lage Landen, werd gesticht in 1425. De eerste

universiteiten groeiden uit de kapittelscholen. Dat waren scholen die hoorden bij een kathedraal – de hoofdkerk van een bisdom. 66 In die scholen kregen geestelijken onderwijs in de zeven ‘artes liberales’ of vrije kunsten: grammatica of taalkunde, retorica of de kunst van het spreken, logica, rekenkunde, meetkunde, astronomie 84 en muziekler. De studenten die zich inschreven aan de universiteiten, kregen eerst les in die vrije kunsten. Daarna konden ze rechten, geneeskunde of theologie – godgeleerdheid – studeren. (ill. 5) In al die richtingen ging ook veel aandacht naar de filosofie of wijsbegeerte, en dan vooral naar die van de Griekse denker Aristoteles. 33

De universiteiten kwamen er niet toevallig. Hun ontstaan had te maken met nieuwe behoeften. Die waren soms van religieuze aard. Paus Gregorius IX bijvoorbeeld stichtte in 1230 de universiteit van Toulouse, als steunpunt in de strijd tegen de katharen. 143 Vaker waren die behoeften van wereldlijke aard. Vorsten hadden steeds meer geschoolde ambtenaren nodig om hun land te kunnen besturen, 50 en stichtten daarom universiteiten. Zo ontstond ook de universiteit in Leuven.

De universiteiten genoten een zekere onafhankelijkheid in de steden waar ze waren gevestigd. (ill. 7) Ze hadden een eigen rechtbank, politie en gevangenis en vielen daardoor niet onder de rechtspraak van de plaatselijke geestelijke en wereldlijke machthebbers. Bovendien hadden ze een aantal privileges of voorrechten. Zo moesten de hoogleraren en de studenten in Leiden slechts de helft van de gebruikelijke belastingen op wijn en bier betalen. De universiteiten konden zulke vrijheden afdwingen omdat ze in de steden een belangrijk deel van de bevolking een opleiding gaven en de economie mee draaiend hielden.

Leren op de werkvloer

Ambachtslieden 106 leerden hun vak op de werkvloer. Dat gold voor bakkers, brouwers, kleermakers, schoenmakers, schrijnwerkers en wevers, maar ook voor kunstschilders, architecten en goudsmeden. (ill. 6) 88 Jongens, maar ook meisjes gingen in de leer bij een meester of soms een meesteres. De leerlingen draaiden mee op de werkvloer of in de winkel. Ze begonnen met eenvoudige opdrachten en mochten geleidelijk steeds moeilijker werkzaamheden uitvoeren.

De leerjongens leerden hun ambacht met vallen en opstaan. De meester wees hen op fouten; als hij dat nodig vond, deelde hij daarbij een flink pak slaag uit. Hij trad op als een plaatsvervangende ouder. Hij verwachtte

6. Een ambachtsman is aan de slag in zijn werkplaats. Zijn zoonje leert al spelend de knepen van het vak. Jean Bourdichon, *Les quatre états de la société*, losse miniatuur, Parijs, omstreeks 1505-1510. Parijs, Ecole des Beaux-Arts, M. 92.

7. Rechten voor de universiteit

Bij de stichting van de universiteit van Heidelberg in 1386, verleende keurvorst Ruprecht I speciale rechten aan de nieuwe instelling.

‘Wij dragen onze advocaten en baljuws uit de stad op om geen enkele hoogleraar of student aan te houden, tenzij die iets heeft gedaan waardoor de aanhouding gerechtvaardigd is. In geval van een klein misdrijf moet hij worden overgedragen aan de rector [het hoofd van de universiteit]. [...]

Alle hoogleraren en studenten mogen alles wat ze nodig hebben voor hun studie meebrengen uit hun thuisland, zonder dat ze belastingen of tol hoeven te betalen. En ze zijn vrij van alle belastingen en tollens als ze graan, wijn, vis, kleding of andere levensnoodzakelijke middelen willen kopen.’

Naar: Frederic Ogg, ed., *A source book of medieval history*, New York, 1907, p. 348.

absolute gehoorzaamheid. Vaak werden de leerlingen opgenomen in het huishouden van hun meester. Daar deden ze huishoudelijk werk in ruil voor kost en inwoning en hun opleiding. Na verloop van jaren werden de leerlingen gezellen. Die stonden bijna op dezelfde hoogte als de meester. Maar een eigen zaak mochten ze pas beginnen zodra ze zelf meester of meesteres waren.

5. Wetenschap in Oost en West

Over de middeleeuwen wordt vaak gezegd dat het een duistere tijd was. Er heerste oorlog, hongersnood, ziekte en dood. Maar ook: er werd niet aan wetenschap gedaan, er ontstond geen nieuwe kennis en er was alleen maar blind geloof. Hedendaagse historici beklemtonen dat dat beeld heel eenzijdig is. Er werd in de middeleeuwen bijvoorbeeld wel aan wetenschappelijk onderzoek gedaan. In dit hoofdstuk kom je daar meer over te weten. En je komt er ook achter waar het cliché van de duistere middeleeuwen vandaan kwam.

Het begin: tot de dertiende eeuw

Vanaf het midden van de zevende eeuw breidde het Arabische Rijk zich razendsnel uit. ⁶⁰ Een eeuw later was het op zijn grootst. Het strekte zich uit van de Indusrivier in het oosten tot het Iberisch schiereiland in het westen, met het Arabisch schiereiland als kerngebied. Nadien viel het uiteen in verschillende kalifaten. De Arabische wereld was heel dynamisch. Dat blijkt niet alleen uit de snelheid waarmee die groeide. Het islamitische geloof verspreidde zich over het hele grondgebied, het Arabisch werd ingevoerd als eental en er werd handelgedreven met gebieden in Azië en Afrika. Er werd ook aan wetenschap gedaan. Kennis opdoen was de plicht van iedere moslim, zou Mohammed hebben gezegd.

1. Een astronoom meet de hoogte van de zon met een astrolabium. Anonieme miniatuur in *al-Qāsim ibn Ali al-Hariri al-Basri, Al-Maqamat (de samenkomsten)*, Bagdad, eerste helft van de dertiende eeuw. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. arabe 3929, fol. 17v.

1. Een moslim moet minstens één keer in zijn leven op bedevaart ⁶⁹ naar Mekka gaan. Die verplichting behoort tot de vijf pijlers van de islam. ⁶¹ Daarom hadden de islamitische pelgrims al heel vroeg kaarten nodig, die hen toonden welke route ze moesten volgen om in Mekka te raken. Ook de handelaars die zakeneden met gebieden buiten het rijk hadden daar behoefte aan. Vanaf de achtste eeuw probeerden Arabische geleerden de wereld daarom zo gedetailleerd mogelijk in kaart te brengen. ²² Ze baseerden zich daarvoor op kaarten en geschriften van de astronoom, geograaf en wiskundige Ptolemeus, die in de tweede eeuw in Egypte had geleefd. Ze vertaalden zijn werk uit het Oudgrieks naar het Arabisch. Of juist: aanvankelijk maakten geleerden uit het Byzantijnse Rijk die vertalingen. Pas later kregen de Arabische astronomen het Oudgrieks voldoende onder de knie om dat zelf te kunnen.

1. Bekijk de twaalfde-eeuwse kaart van de islamitische cartograaf Muhammad al-Idrisi. (ill. 2) Je ziet er lijnen op die de zeven klimaatzones ²² aanduiden, zoals Ptolemeus die had bedacht. Vergelijk de kaart met de westerse wereldkaart uit de dertiende eeuw in een Engels psalmenboek. ¹² Welke kaart is het meest gedetailleerd? Wat valt je nog meer op?

2. Een andere pijler van de islam is het rituele gebed, de 'salat'. Moslims moeten vijf keer per dag bidden met hun aangezicht in de richting van Mekka.

2. In een atlas nam de geograaf en kaartenmaker Muhammad al-Idrisi in 1154 een wereldkaart op. Het zuiden staat bovenaan. Oxford, Bodleian Library, MS Pococke 375, fol. 3v-4.

2.1. Op welke vijf tijdstippen van de dag moeten moslims bidden?

2.2. De precieze tijdstippen verschillen van dag tot dag. Hoe komt dat?

In de achtste eeuw vervolmaakten Arabische geleerden een instrument om de baan van de zon, de sterren en de planeten mee te berekenen: het astrolabium. (ill. 1) Astrolabia werden voor het eerst gebruikt tussen de tweede eeuw voor Christus en de tweede eeuw na Christus. Ptolemeus beschikte over een eenvoudige versie ervan. Een astrolabium bestond uit een reeks van vier koperen schijven die over elkaar konden schuiven. De evenaar, de steenboks- en de kreeftskeerkring, het zenit en de belangrijkste sterren waren erop aangeduid. Met hun verbeterde versie van het instrument deden de Arabische astronomen steeds meer kennis op over de hemellichamen. Het astrolabium was ook een onmisbaar voorwerp om zich mee te oriënteren. Handelaars gebruikten het om tijdens hun reizen precies te berekenen waar ze zich bevonden. Vanaf de twaalfde eeuw beschikten ze daarvoor over een

beter en handiger instrument: het kompas. Het deed zijn intrede in de Arabische rijken vanuit China.

3. Arabische geleerden konden het astrolabium verbeteren, omdat ze de hemel met veel aandacht bestudeerden. Verscheidene kaliefen lieten astronomische observatieposten bouwen. Alle waarnemingen werden genoteerd in een soort van dagboeken. Over 1 mei 1006 noteerden ze bijvoorbeeld:

‘De zon was op die dag 15 graden in Taurus en het schouwspel was op 15 graden in Scorpio. Het schouwspel was een groot rond lichaam, tweeënhalftot driemaal zo groot als Venus. De hemel glansde door het licht. De sterkte van het licht was ongeveer een kwart van het licht van de maan. Het bleef waar het was en bewoog mee met zijn zodiakale teken totdat de zon er in Virgo sextiel mee stond, toen het opeens verdween.’

Geciteerd in: Ehsan Masood, Wetenschap en islam. Verslag van een vergeten bloeiperiode, Diemen, 2009, p. 117.

3.1. Wat valt je op aan de taal die wordt gebruikt? Is er een kenner aan het woord?

3.2. Probeer in de bibliotheek of op het internet te achterhalen welke waarneming de middeleeuwse astronomen op 1 mei 1006 hebben gedaan.

Een van de belangrijkste Arabische astronomen was Nasir al-Din al-Tusi. Hij bracht in de dertiende eeuw de baan van de planeten in kaart, op basis van wat hij had geobserveerd. De planeten draaiden volgens hem in cirkels om de aarde en ze bewogen zelf ook in cirkels, om een ander middelpunt heen. De diameter van hun bewegingscirkel was precies de helft van de cirkel waarmee ze om de aarde draaiden, zo luidde zijn theorie.

3.3. Vergelijk de voorstelling van de planetenbewegingen van al-Tusi met die van de westerse astronoom Nicolaas Copernicus. (ill. 3) Copernicus legde in de zestiende eeuw de basis voor de nog altijd gangbare theorie van de planetenbanen. Wat valt je op? Wat zou je daaruit kunnen besluiten?

3.4. Er was natuurlijk één groot verschil. Welk?

Arabische geleerden berekenden ook de omtrek van de aarde. Volgens hen bedroeg die 39 960 kilometer.

3.5. Zoek de aardomtrek zoals die vandaag wordt aanvaard. Wijkt de schatting van de Arabische geleerden daar ver van af? Wat zou je daaruit kunnen besluiten?

4. De Arabische geleerden interesseerden zich ook voor wiskunde. In 750 waren in het Oosten drie rekensystemen in gebruik. Op het Arabisch schiereiland kenden men een vingertelsysteem, dat een beetje lijkt op gebarentaal. Er was een Babylonisch telsysteem met letters en in Indië bestond een rekenstelsel met tien cijfers. De Arabische wiskundigen voegden die drie vormen samen tot een nieuw geheel: de Arabische cijfers.

Die cijfertekens verschilden duidelijk van letters. Er kwam een teken voor de nul, de decimalen deden hun

intrede en de plaats van een cijfer in een getal bepaalde voortaan zijn waarde. Vooral dat laatste was een grote verandering: in de islamitische wereld werden geen ellenlange getallen gebruikt.

4.1. Met welke cijfers werd in het Westen gerekend in de vroege middeleeuwen?

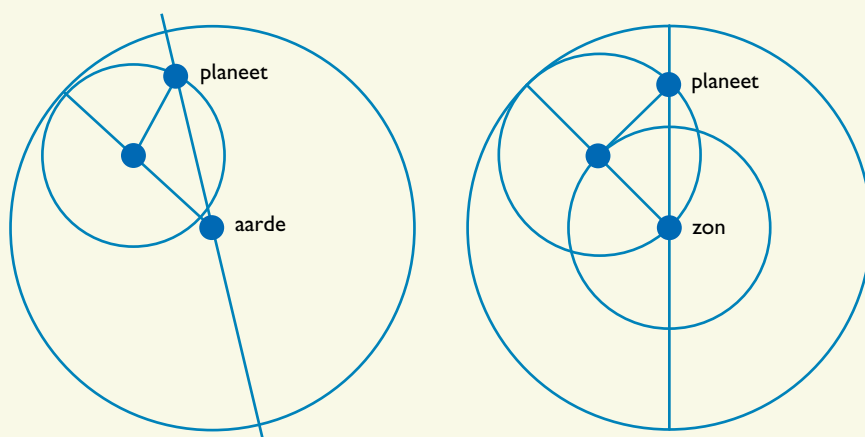
4.2. Schrijf het getal 38 in de westerse middeleeuwse cijfers. Hoeveel tekens heb je nodig?

4.3. Aan getallen van welke grootteorde zit je als je evenveel Arabische cijfers gebruikt?

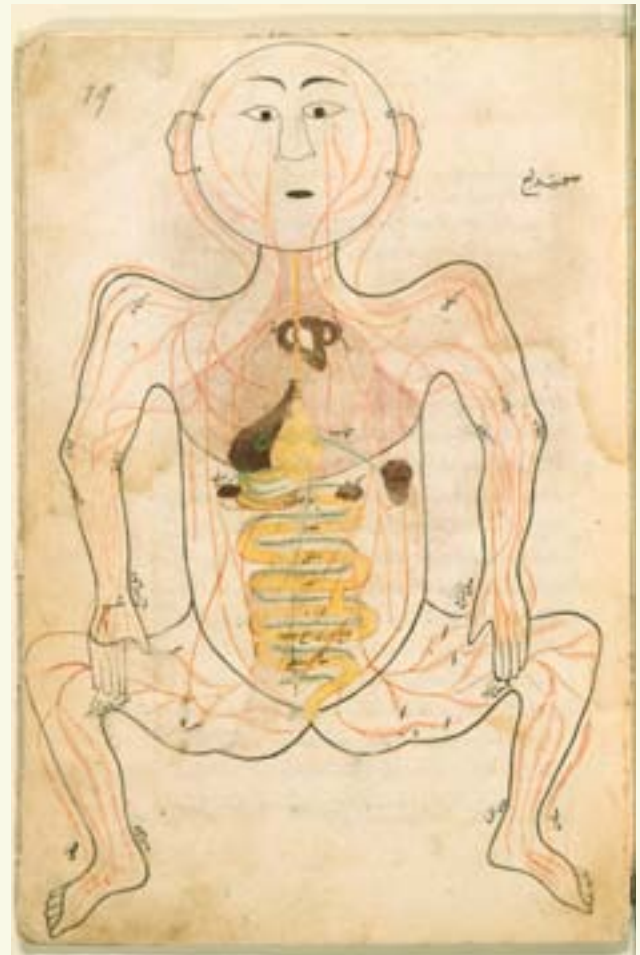
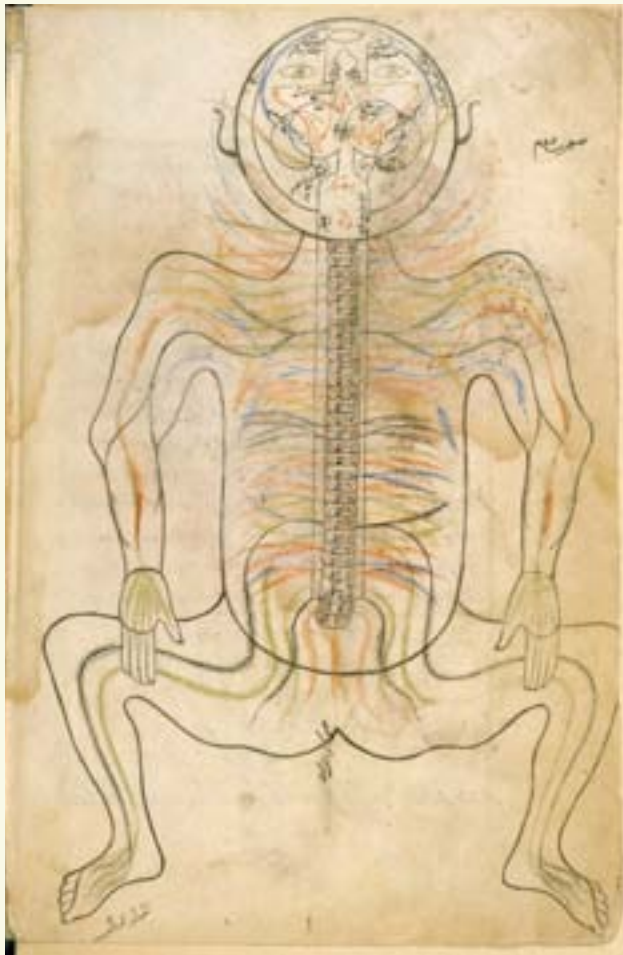
Het nieuwe, handige rekensysteem nodigde uit tot experimenten. Wiskundigen lieten zich inspireren door wiskundige ideeën uit de Griekse oudheid, Babylonië en Indië. Dat leidde onder meer tot de uitvinding van de algebra en de driehoeksmmeetkunde.

5. Arabische geleerden probeerden ook de geheimen van het menselijk lichaam te ontrafelen, om ziektes te kunnen genezen. Ze begonnen niet van nul. Hippocrates en Galenus, twee Griekse artsen uit de oudheid, hadden heel wat medische geschriften nagelaten. Ook in Syrië, Perzië en India was heel wat onderzoek gedaan. De kalfien maakten geld vrij om die teksten in het Arabisch te vertalen. Ze financierden ook de bouw van ziekenhuizen. Die waren uiteraard niet zo goed uitgerust als de ziekenhuizen van vandaag, maar veel dingen zijn wel herkenbaar. Er werd onderzoek gedaan en er werden artsen opgeleid. Mannen lagen gescheiden van vrouwen en psychiatrische patiënten lagen apart. Er was een operatiekwartier en besmettelijke patiënten hadden een eigen afdeling.

Arabische geleerden ontdekten al in de vroege middeleeuwen dat ziektes besmettelijk konden zijn. ¹⁴⁷ Ze begrepen niet hoe dat precies kwam, maar ze wisten wel welke ziektes andere patiënten ziek zouden maken, en welke niet. Het werk over windpokken en mazelen van

3. De bewegingen van de planeten volgens Nasir al-Din al-Tusi (links) en Nicolaas Copernicus (rechts).

de negende-eeuwse dokter al-Razi – Rhazes was zijn Latijnse naam – werd gebruikt tot in de negentiende eeuw. Ibn al-Nafis bestudeerde in de dertiende eeuw de kleine bloedsomloop in het hart en de longen. Die werd in het Westen herontdekt in de twintigste eeuw.

5.1. Bekijk de anatomische tekeningen. (ill. 4) Ze dateren uit de vijftiende eeuw, maar de inzichten zijn ouder. Wat wordt er allemaal op afgebeeld?

5.2. Welke takken van de geneeskunde trokken vooral de aandacht van de Arabische artsen?

6. In het Westen waren vooral de achtste en de negende eeuw een periode van intellectuele bloei; historici spreken van de Karolingische renaissance. Karel de Grote deed voor zijn grote rijk inspanningen die vergelijkbaar waren met die van de kaliefen.

6.1. Zoek op in het hoofdstuk 'Koning, keizer, paus' welke vernieuwingen Karel de Grote invoerde. 40

Anders dan de kaliefen nam Karel het West-Romeinse Rijk als voorbeeld, niet het Byzantijnse Rijk.

6.2. Hoe kun je dat verklaren?

4. Anonieme anatomische tekeningen in een medisch handboek van Mansour ben Eliyas Chirazi, Perzië, 1425-1450(?). Parijs, Bibliothèque nationale, ms. suppl. persan 2517, fol. 13v en 19.

Dat Karel zich richtte op het West-Romeinse Rijk, verklaart waarom vooral de grammatica, de retorica of wel sprekendheid, de bouwkunde en de muziek onder zijn bewind bloeiden. Die takken van de wetenschap stonden ook in hoog aanzien in het West-Romeinse Rijk. Muziek werd beschouwd als een wetenschap. Dat was ook het geval in de Arabische wereld. Het muziekschrift gold er als een vorm van wiskunde.

6.3. Je weet nu voldoende voor een tussentijds besluit. Waren de vroege en de volle middeleeuwen duister? Waarom wel of niet?

Op voorgrond

7. Je weet ook genoeg om te verklaren waar het cliché van de duistere middeleeuwen vandaan komt. Op het gebied van de wetenschap had de Arabische wereld onmiskenbaar een voorsprong op het Westen. Waar kwam die vandaan? De onderstaande vragen zetten je op weg.

7.1. Het Arabische Rijk was een nieuw rijk. Daardoor had het aanvankelijk een versnipperde cultuur. Maar er werd snel werk gemaakt van een eenmaking. Welke twee elementen dienden als lijm voor de verschillende volkeren die voortaan in één rijk woonden? Vormen die op zich een voldoende verklaring voor de wetenschappelijke voorsprong, denk je? Waarom wel of waarom niet?

7.2. Welke regio's dienden de Arabische geleerden tot voorbeeld? Was dat voor hen een vanzelfsprekende keuze? Waarom wel of waarom niet?

7.3. Stonden de geleerden er alleen voor of kregen ze steun van de overheid? Illustreer je antwoord met voorbeelden.

7.4. Overloop je antwoorden op vragen 7.1, 7.2 en 7.3. Maak telkens de vergelijking met de toestand in West-Europa. Eventueel zoek je extra informatie in de hoofdstukken 'Koning, keizer, paus' en 'Christelijk geloven'. 66

7.5. Hoe kun je de wetenschappelijke voorsprong van het Oosten op het Westen verklaren?

Het vervolg: de late middeleeuwen

8. In het midden van de achtste eeuw stichtte Abd al-Rahman een emiraat in het huidige Spanje: Al-Andalus. 62 Hij maakte van Córdoba een stad zoals Bagdad, Damascus en Caïro. Dat was met andere woorden een stad met een ziekenhuis, een astronomisch observatorium, een rijke bibliotheek en veel geleerden.

Net zoals in andere delen van de Arabische wereld woonden in Al-Andalus niet alleen Arabieren. Ze leefden er samen met joden en christenen. In Al-Andalus kwam de Arabische wereld het dichtst bij West-Europa. Langs die

weg kwam West-Europa voor het eerst in contact met de Arabische wetenschap. Vanaf de elfde eeuw begon een nieuwe vertaalgolf – deze keer niet van het Oudgrieks of het Perzisch naar het Arabisch, maar van het Arabisch naar het Latijn. Ook wetenschappelijke instrumenten – zoals het astrolabium – vonden hun weg naar het Westen. De doorbraak van de wetenschap in het Westen droeg bij tot de renaissance van de twaalfde eeuw. 116

8. Welke takken van de wetenschap kregen de meeste aandacht in het Westen?

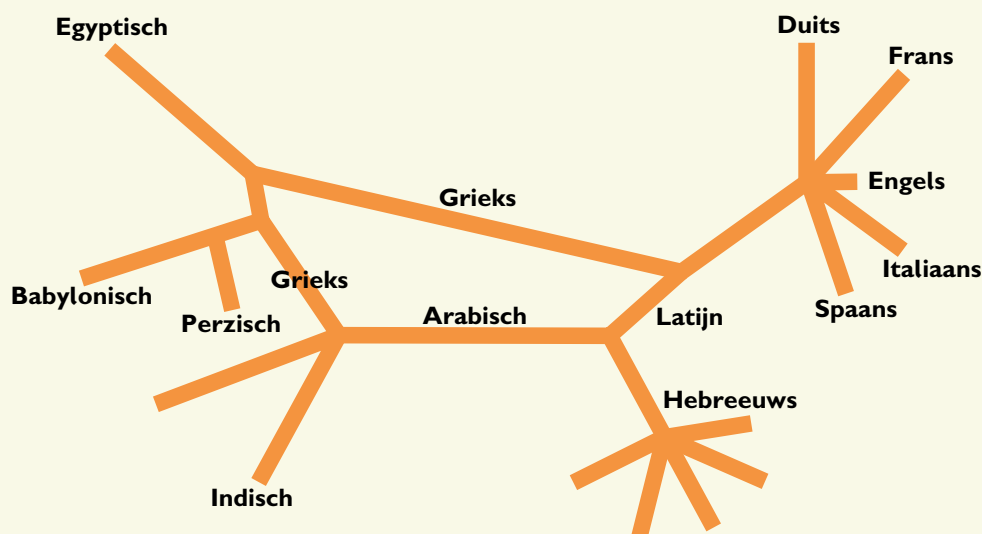
9. Dat veel van die nieuwe kennis afkomstig was van wetenschappers die moslim waren, leidde in het christelijke Westen weleens tot gewetensproblemen. Veel ideeën vonden pas ingang nadat ze op de een of andere manier werden verzoend met het christelijke geloof. Dat gold bijvoorbeeld voor de filosofie, maar ook voor de astronomie. In de islamwereld kwam vanaf de twaalfde eeuw een soortgelijke beweging op gang. Ook daar begonnen religieuze overheden wetenschappers meer dan tevoren te controleren en hen af te remmen als ze dat nodig vonden.

9. Het geloof speelde een dubbele rol in de ontwikkeling van de wetenschap. Verklaar die uitspraak.

De weg van de wetenschap

10. Bekijk het schema. (ill. 5) Het is een hedendaagse weergave van de route waarlangs de wetenschap in West-Europa verspreid raakte.

10. Hoe moet je het schema lezen? Welke lijnen kun je verklaren, dateren en illustreren voortgaand op de informatie die je vindt in dit hoofdstuk?

5. De oorsprong van de westerse wetenschap. Naar: Howard Turner, Science in medieval islam. An illustrated introduction, Austin, 2009, p. 35.

6. Woord en beeld

Tentoonstellingen van middeleeuwse kunst lokken vandaag duizenden kunstliefhebbers naar musea. De bezoekers vergapen er zich aan de schoonheid en de schitterende kleuren van de eeuwenoude schilderijen, verluchte handschriften en beeldhouwwerken. De middeleeuwers zelf keken daar heel anders tegen aan. Het was niet de bedoeling dat kunstwerken alleen omwille van hun schoonheid werden bewonderd. Ze hadden een duidelijk doel. Heiligenbeelden bijvoorbeeld dienden om een heilige te vereren. Ze stonden niet in een museum, maar in een kerk, op een altaar, verlicht door kaarsen of fakkels.

De middeleeuwse kunstenaars zagen zichzelf als ambachtslui, net zoals meubelmakers en edelsmeden. Het Latijnse woord 'ars', dat vandaag wordt vertaald als 'kunst', werd toen gebruikt in de betekenis van 'kunde'. Veel kunst was trouwens groepswerk. Schilders en beeldhouwers werkten vaak samen in ateliers. Om al die redenen was hun naam niet belangrijk. Slechts weinig kunstenaars uit de vroege middeleeuwen zijn met naam bekend. Dat veranderde in de late middeleeuwen. Toch weten kunsthistorici doorgaans heel weinig over het leven van vooraanstaande schilders zoals Hans Memling, ³² Rogier van der Weyden ⁶⁴ en Dirk Bouts. (ill. 3)

1. Een vrouw brengt met haar zoontje een bezoek aan de parochiekerk. Ze vertelt het kind over Maria en Jezus aan de hand van een schilderij waarop die staan afgebeeld. Het schilderij staat op de grond, zodat het kind het goed kan zien. De figuren zijn zo levensecht dat het jongetje Jezus een stukje brood aanbiedt. Miniatuur van Jan Tavernier, in Jean Miélot, *La vie et miracles de Notre Dame*, Vlaanderen, 1465. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 9199, fol. 29.

Kunst om van te leren

Veel middeleeuwse kunst diende om de gewone mensen, die niet konden lezen, ⁷⁹ kennis van het christelijke geloof bij te brengen. Zij keken bijvoorbeeld naar de beelden, de schilderijen en de glasramen in de kerk om te leren en te begrijpen wat er in de Bijbel stond. (ill. 1) 'Wat het geschrift is voor hen die kunnen lezen, zijn voorstellingen voor de ongeletterde mensen die ernaar kijken', schreef paus Gregorius de Grote eind zesde eeuw. Overal in de kerken, of die romaans of gotisch waren, ¹¹⁰ waren uitbeeldingen te zien van Bijbelse verhalen, heiligenlevens en andere religieuze onderwerpen. (ill. 2 en 3) ⁶⁷

Pelgrims ⁶⁹ die na een lange tocht de twaalfde-eeuwse abdijkerk in het Bourgondische Vézelay wilden binnengaan, zagen boven de hoofdingang een timpaan met een grote gebeeldhouwde Jezus. (ill. 2) Hij strekt zijn handen uit boven de hoofden van de twaalf apostelen en geeft hen de opdracht om zijn boodschap uit te dragen. Boven en onder Jezus heeft de anonieme beeldhouwer alle volkeren van de wereld uitgebeeld, zoals de middeleeuwers zich die voorstelden. ¹² Al die volkeren moesten het woord van God te horen krijgen – ook de mensen met een hondenkop die aan de oevers van de Ganges woonden. Niet alleen de apostelen moesten het geloof verkondigen, dat was een taak voor alle gelovigen. Links van Jezus stroomt een rivier: de levensstroom – een verwijzing naar het sacrament van het doopsel, waardoor mensen worden opgenomen in de christelijke gemeenschap. ⁶⁷ Boven de wereldbevolking staat een boog met de tekens van de dierenriem, ²⁰ afgewisseld met me-

daillons die de werkzaamheden op het land tijdens de twaalf maanden van het jaar uitbeelden. 72

De indrukwekkende verschijning van Jezus en het aureool achter zijn hoofd moesten de pelgrims duidelijk maken dat Jezus goddelijk was. Maar tegelijk heeft hij een zacht en vriendelijk gelaat en hij lijkt te glimlachen. Dat was nieuw in het begin van de twaalfde eeuw. Op oudere timpanen werd Jezus vaak afgebeeld als een strenge rechter, die oordeelde over goed en kwaad; ook de duivel en de hel waren toen veel voorkomende thema's. Het timpaan van Vézelay sloot aan bij de vernieuwing in de kerk, 142 die gepaard ging met de opkomst van de steden. 105 Meer dan vroeger beklemtoonden de geestelijken dat Jezus ook mens was geweest. Met kunstwerken zoals het timpaan in Vézelay werd dat ook duidelijk gemaakt aan de gewone gelovigen, die de geschriften van de geleerde theologen niet konden lezen.

2. Jezus zendt zijn apostelen uit. Timpaan van de hoofdingang van de Sainte-Madeleine in Vézelay door een onbekende beeldhouwer, omstreeks 1130.

Kunst in opdracht

Hedendaagse kunstenaars geven in hun werk uiting aan hun persoonlijke gedachten en gevoelens. Dat was in de middeleeuwen niet het geval. De kunstenaars werkten doorgaans in dienst van een opdrachtgever. De nieuwe kijk op Jezus in Vézelay was dus niet het idee van de beeldhouwer, maar van de mensen voor wie hij werkte. De bedoelingen van die opdrachtgevers hoefden niet altijd hoogstaand te zijn. Veel rijke burgers en edellieden bijvoorbeeld bestelden religieuze schilderijen, handschriften of portretten om te tonen hoe rijk ze waren.

In de tweede helft van de vijftiende eeuw maakte de Leuvense kunstenaar Dirk Bouts een schilderij over

3. Dirk Bouts, *Het Laatste Avondmaal*, schilderij, 1464. Leuven, Stedelijke Musea, Sint-Pieterskerk.

het Bijbelse verhaal van het Laatste Avondmaal voor de nieuwe, gotische Sint-Pieterskerk in Leuven. (ill. 3) ¹¹⁴ Hij deed dat in opdracht van de Leuvense broederschap van het Heilig Sacrament, een kerkelijke vereniging van leken die de verering van het sacrament van de communie of eucharistie ⁶⁷ wilde bevorderen. (ill. 4) In de Bijbel staat hoe Jezus kort voor zijn kruisiging een laatste keer at met zijn leerlingen. Volgens de kerkelijke leer heeft hij tijdens die maaltijd – het Laatste Avondmaal – het sacrament van de communie ingevoerd. Bij de viering van de eucharistie worden met wijn en brood – in de vorm van een hostie – het lijden en de verrijzenis van Jezus herdacht. De broederschap van het Heilig Sacrament – en de vele andere soortgelijke broederschappen die in de late middeleeuwen overal in Europa werden opgericht – promoveerde niet alleen het sacrament van de communie, maar ook Sacramentsdag. ⁷⁰ Dat was in de vijftiende eeuw

een belangrijke feestdag ter ere van de eucharistie, die twee weken na Pinksteren werd gevierd. ⁷³

Dirk Bouts schilderde eigenlijk een middeleeuws avondmaal. Het interieur is dat van een vijftiende-eeuws burgerhuis, met een open haard, gotische ramen, tafeltgerei, een tegelvloer en een houten plafond zoals die toen gangbaar waren. ¹⁰⁷ Rond de grote tafel zitten de twaalf apostelen, met Jezus in het midden. Dat Jezus de belangrijkste figuur op het schilderij is, blijkt ook uit het feit dat hij groter is dan zijn leerlingen en dat er niemand tegenover hem zit. Ook het purper van zijn kleed benadrukt zijn aanzien. De middeleeuwers beschouwden paars als een vorstelijke kleur. ⁴¹ En het is geen toeval dat in de lichter boven Jezus' hoofd geen kaarsen branden. Licht was overbodig, want Jezus zelf was het licht van de wereld.

Het schilderij beeldt zonder woorden uit wat Jezus had gedaan tijdens het Laatste Avondmaal. Het spoort de toeschouwer ook aan om eerbied te hebben voor de communie. De hand die Jezus opheft om het brood te zegenen, vormt precies het middelpunt van het schilderij. Dat hij niet gewoon een stuk brood maar een hostie zegent, verwijst naar de overtuiging van de opdrachtgevers dat Jezus tijdens het Laatste Avondmaal het sacrament van de communie had ingesteld. Niemand kon eraan twifelen dat op het schilderij de eucharistie werd gevierd. De opdrachtgevers betaalden zelfs twee godgeleerden om ervoor te zorgen dat Bouts alle betekenissen van de eucharistie juist zou weergeven op zijn schilderij. Nadat het was voltooid, werd het werk opgehangen in de kapel van de broederschap in de Leuvense Sint-Pieterskerk, waar iedereen het kon zien.

Zoals in de laatmiddeleeuwse kunst wel vaker gebeurde, zijn de opdrachtgevers te zien op het schilderij. ³² Het zijn de vier figuren die geen apostelen zijn: de twee mannen achter het doorgeefluik, de man op het verhoog naast de zuil en die achter Petrus – de apostel die aan Jezus' rechterhand zit.

Schrijvers en dichters

Beeldhouwers en schilders waren meestal voltijds bezig met hun vak. Ze verdienden hun brood met hun kunst. Dat gold doorgaans niet voor dichters. Die behoorden tot de geschoolde minderheid die was opgeleid om monnik, priester of ambtenaar te worden. Velen van hen schreven literaire teksten naast hun beroepsbezigheden, soms gewoon voor hun plezier. Ook hun werk bleef vaak anoniem. Tot de twaalfde eeuw bedienden ze zich vooral van het Latijn, de taal van de geestelijkheid en de wetenschap. ⁸⁰ Vanaf de dertiende eeuw schreven steeds meer auteurs in de volkstaal, zoals het Middelnederlands. (ill. 5)

Ook dichters en schrijvers werkten soms in opdracht. Een boek, dat eventueel was versierd met fraaie miniaturen, kon evengoed tonen hoeveel aanzien een opdrachtgever had als een beeld of een schilderij. ⁵⁹ Literatuur had een even duidelijk doel als de beeldende kunst. Ze diende om de mensen goede voorbeelden voor te houden en hen beter te maken. Heiligenlevens ⁶⁶ en ridderromans ¹³² waren daarom populaire literaire genres. Daarin konden gemakkelijk levenslessen worden verwerkt.

De schrijvers richtten zich tot hetzelfde publiek als de beeldende kunstenaars: niet alleen rijke burgers en edel-

4. Een overeenkomst met meester Dirk

Op 15 maart 1464 ondertekende Dirk Bouts een overeenkomst met de broederschap van het Heilig Sacrament in Leuven.

'Deze overeenkomst wordt aan de ene kant gesloten tussen de vier meesters van de broederschap van het Heilig Sacrament in de kerk van Sint-Pieter in Leuven, Rase van Baussele, schout, Laureyse van Wynge, Reyner Stoep en Stas Roelofs, bakker, en aan de andere kant meester Dirk Bouts, schilder, om een fraai schilderij te maken met de uitbeelding van het Heilig Sacrament. Op dat schilderij zal het Laatste Avondmaal van Onze-Lieve-Heer met zijn twaalf apostelen worden uitgebeeld. [...] De genoemde meester Dirk heeft aanvaard dat schilderij te maken naar zijn beste vermogen en hij zal daarvoor arbeid, kosten noch tijd sparen. [...] Voor zijn werk zal de broederschap aan dezelfde meester Dirk de som van tweehonderd Rijnse guldens betalen.'

Naar: Wolfgang Schöne, *Dieric Bouts und seine Schule*, Berlijn, 1938, p. 240.

5. Het nijlpaard

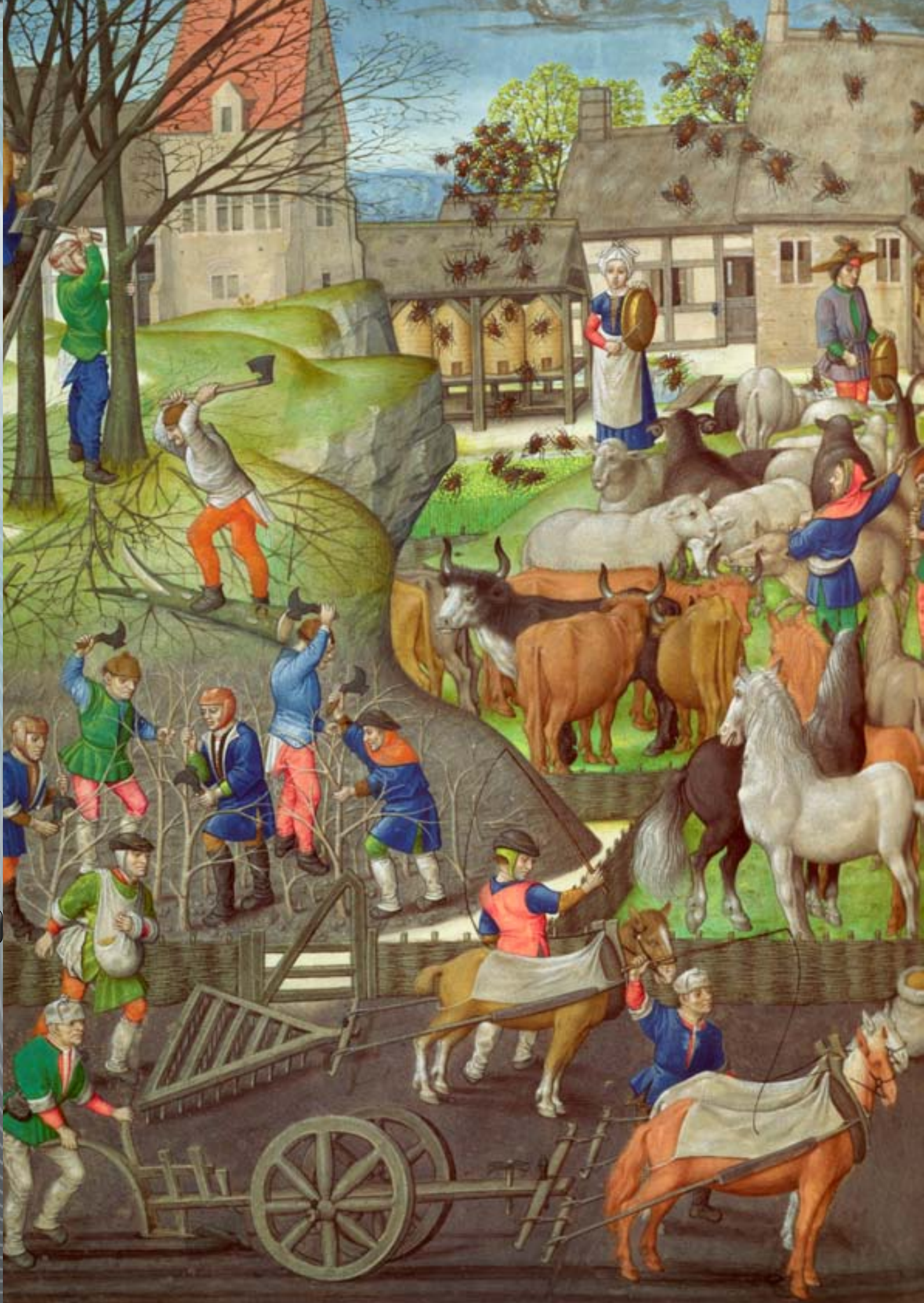
Een van de belangrijkste Middelnederlandse dichters was Jacob van Maerlant. Hij werkte in de tweede helft van de dertiende eeuw. In zijn *Der naturen bloeme* – 'het mooiste van de natuur' – schreef hij in verzen over allerlei vreemde mensensoorten, zoogdieren, vogels, vissen en 'wormen' (insecten). In een hoofdstuk over de zeemonsters beschrijft hij een nijlpaard.

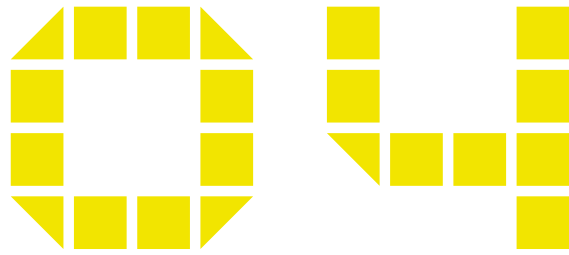
'Ipothamus oric visiren
Erande wonder van rivieren.
In Egipten, in Endi
Segmen datter vele si.
Up tlant werpensi hare dracht,
Mar even grot es hare macht
Bede upt water ende upt lant.
Also groot sijnsi als dolifant [...]

Moderne hertaling: 'De ipothamus [het nijlpaard], naar ik hoor, is een merkwaardig dier dat leeft in rivieren. Men zegt dat er in Egypte en Indië veel zijn. Zij werpen hun jongen op het land, maar ze kunnen in het water net zo goed uit de voeten als op het land. Ze zijn even groot als een olifant.'

Uit: Maerlants werk. *Juweeltjes van zijn hand, met inleidingen en vertalingen van Ingrid Biesheuvel*, Amsterdam, 1998, p. 334.

lieden, maar ook de gewone mensen, die tot de twaalfde eeuw heel vaak ongeletterd waren. De middeleeuwers zaten niet in hun eentje te lezen met een boekje in een hoekje: gedichten en verhalen werden voorgelezen in gezelschap. Vertellers trokken rond en traden op tegen betaling aan het hof en in de steden. Veel literatuur werd daarom in verzen of in liedvorm geschreven. Dat maakte het gemakkelijker om de teksten te onthouden en ze voor te dragen. Vanaf de elfde en vooral de twaalfde eeuw leerden steeds meer burgers in de steden lezen en schrijven, maar ook toen bleven veel gewone mensen ongeletterd. Ook in de late middeleeuwen werd er vooral geluisterd naar literatuur.

arbeid

Proloog

In de vroege middeleeuwen woonde en werkte bijna iedereen op het platteland. Maar niet iedereen was boer. Wie rijk genoeg was – edelen en geestelijken bijvoorbeeld – liet zijn grond bewerken door anderen. Zo had de adel tijd vrij om te vechten, en de geestelijkheid om te bidden. De boeren deden niet noodzakelijk voltijds aan landbouw. Er waren ook brouwers, smeden en molenaars nodig.

Doordat de landbouwtechnieken verbeterden, konden de boeren vanaf de elfde eeuw meer produceren dan ze nodig hadden. Die overschotten verkochten ze op markten. Op sommige plaatsen waar die markten plaatsvonden, ontwikkelden zich steden. De opkomst van de handel deed die steden groeien en bloeien. Tegelijkertijd ontstonden er meer soorten arbeid. Naast boeren waren er nu ook handelaars en allerlei soorten voltijdse ambachtsslui: bakkers, slaggers, schoenmakers, wevers, leerlooiers, kleermakers en bouwmeesters, die de steden verfraaiden met mooie gebouwen.

Wie werkte in de steden, organiseerde zich met beroepsgenoten in ambachtsgildes. Zo was het niet alleen mogelijk om de belangen van dat beroep te verdedigen, maar ook die van de hele 'derde stand': de stand van de handwerkers. Die had van oudsher minder voorrechten dan de twee andere standen, de adel en de geestelijkheid. De derde stand wilde inspraak, maar die werd hen niet in de schoot geworpen.

De werkzaamheden van de boeren op het land. Links op de achtergrond staat het stenen huis van de heer, rechts staan de lemen woningen met strodakken van de boeren. Anonieme miniatuur in Vergilius, Georgica, Brugge, 1473. Wells-next-the-Sea, Holkham Hall, Library of the Earl of Leicester, MS 311, fol. 41v.

1. Het leven op het land (500 - 1200)

De Verenigde Naties hebben berekend dat er in 2010 wereldwijd voor het eerst meer mensen in de stad woonden dan op het platteland. Dat was in de middeleeuwen heel anders. In de vroege middeleeuwen woonde iedereen op het platteland. Bijna alle plattelandsbewoners deden minstens deeltijds aan landbouw. Dat deden ze om in hun eigen levensonderhoud te kunnen voorzien. Er was weinig handel. Er konden dus maar weinig voedingsmiddelen worden aangevoerd.

Vanaf de volle middeleeuwen begon het leven op het land te veranderen. De boeren werden afhankelijk van heren. Die afhankelijkheid bracht verdere veranderingen met zich mee. De landbouw produceerde steeds meer en met de overschotten werd handelgedreven. Die handel gaf een stimulans aan de groei van de steden. In de late middeleeuwen rukte de verstedelijking in de Lage Landen snel op in vergelijking met de meeste andere Europese regio's. Dat veranderde het leven op het land nog meer. De stad en het platteland raakten met elkaar verweven. In minder verstedelijkte gebieden bleef het leven op het land heel lang zoals het in de vroege en de volle middeleeuwen was geweest, soms zelfs tot in de negentiende eeuw.

Het domeinstelsel

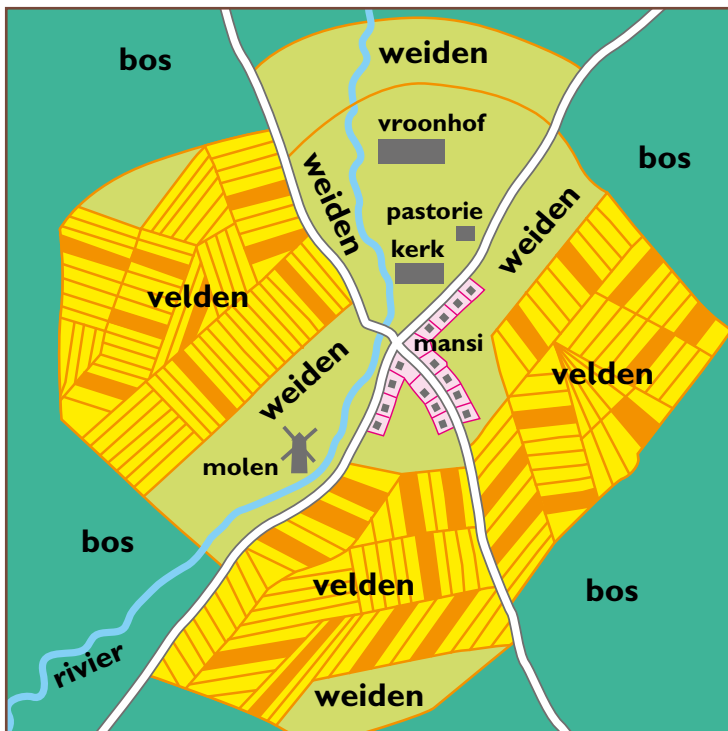
Over de vroegmiddeleeuwse boeren weten historici heel weinig. Er zijn over hen nauwelijks bronnen bewaard gebleven. De bronnen die er zijn – registers van grondbezit – bevatten hoofdzakelijk gegevens over de toenmalige grootgrondbezitters. Dat waren vorsten, edellieden en abten die grote domeinen in eigendom hadden. Op en rond die domeinen werkten veel kleine boeren. Sommigen van hen raakten heel nauw verbonden met het domein en zijn heer. Over hen is in de bronnen wel informatie te vinden. Maar minstens evenveel anderen – en waarschijnlijk meer – waren eigenlijk zelfstandig. Van hen is er helemaal geen spoor meer.

Dat er een band groeide tussen de kleine boeren en de heren, kwam doordat het onveilig was op het platteland. Geregeld werden de mensen belaagd door wilde dieren, rovers, invallers of plundersaars. De boeren zochten bescherming bij de heren. Die vroegen in ruil een deel van hun opbrengst. Die samenwerking tussen heren en boeren, die historici het 'domeinstelsel' noemen, bepaalde het uitzicht van de domeinen. (ill. 4) Het vruchtbare land werd in tweeën verdeeld: het 'herenland' was voor de heer, het 'hoeveland' voor de boeren. Op het herenland stond het huis van de heer, het 'vroonhof'. 92 Het hoeveland bestond uit kleine lapjes grond met telkens een 'mansus' – een kleine hoeve. De boeren mochten in die hoeves wonen en de bijbehorende grond bewerken. Maar de hoeve en de grond bleven wel het bezit van de heer. (ill. 2)

De boeren op het domein waren allemaal afhankelijk van de heer. Ze hoorden bij de grond en ze waren dus onvrij of – zoals het in de middeleeuwen heette

1. Een boerin voedert kippen in een hoenderhof.
Anonieme miniatuur in Tacuinum Sanitatis, Italië, 1370-1400. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Vindobonensis series nova 2644, fol. 65.

2. Een plattegrond van een middeleeuws dorp. Tussen de velden verspreid liggen de akkers van de heer. Die worden aangeduid in oranje.

– ‘horig’. ³⁰ Er bestonden wel verschillen tussen de boeren. Sommigen moesten meer doen dan een deel van hun opbrengst afstaan. Ze moesten op afgesproken tijdstippen ook de grond van de heer gratis bewerken. Dat was de ‘herendienst’ of – afgeleid van het Frans – ‘corvee’.

Kleine koningen

Vanaf de tiende eeuw veranderde de relatie tussen de heren en de boeren. Doordat de invloed van de koningen afnam, trokken de heren meer macht naar zich toe. Heel wat domeinheren werden leenmannen, die op hun beurt leenmannen benoemden. ⁴⁸ In hun machtsgebied gedroegen ze zich als koningen ten opzichte van hun onderdanen. Ze hieven bijvoorbeeld belastingen en ze spraken recht. (ill. 3) Zelfs heren die geen leenman waren, gingen zich gedragen als strenge bazen. Ze deden dat niet alleen tegenover hun horigen, maar ook tegenover de vrije boeren die in de buurt van hun domeinen woonden. De heerlijkheid van de heer – het gebied waar hij invloed had – was vaak groter dan zijn domein.

Onder meer door de invallen van de Vikingen ³⁸ trokken de heren in hun heerlijkheid mottekastelen op. ¹²⁹ Ze maakten de bescherming duurder. De boeren moesten meer afdragen dan tevoren. Ze moesten voortaan ook betalen voor het gebruik van de molen of de oven van de heer. Heel wat boeren werden bovendien gedwongen om te verhuizen. Ze moesten dicht bij elkaar gaan wonen, zodat de heer hen beter kon controleren. Op die manier zijn verscheidene dorpen ontstaan.

Het uitzicht van het platteland

Domeinen bestonden niet alleen uit vruchtbare gronden of akkerland, een vronnhof en mansi. Op het herenland stond vaak een molen en een oven, en soms een brouwerij. Er waren ook weides voor het vee. En er waren woeste, onontgonnen gronden: bos, heide of struikgewas. (ill. 2) Die leverden hout en bouwmaterialen.

Naast de domeinen lagen er heel wat losse boerderijen verspreid door het landschap. Echte dorpen waren er niet. Daarvoor lag de bebouwing te ver uit elkaar.

3. Onder de knoet

In de **Roman de Rou**, een twaalfde-eeuwse kroniek in verzen over de geschiedenis van Normandië van 911 tot 1066, vertelt de auteur Robert Wace over een boerenopstand in 997.

‘De boeren en de horigen
Van het beboste land en van de open vlakte
Twintig, dertig, honderd in getal,
Hebben diverse bijeenkomsten gehouden
En de volgende leuze aangeheven:
“Onze vijand, dat is onze meester.”
Zij hebben gesproken in het geheim
En sommigen hebben gezworen
Dat zij nimmer meer uit vrije wil
Meester zullen hebben of voogd.
En zij hebben vastgelegd in een eed
Dat zij allen bijeen zullen blijven
En zich samen zullen verdedigen. [...] Radulf [de hertog] was zo woest
Dat hij de rechtbank oversloeg.
Pijn en smart bracht hij over allemaal:
Sommigen liet hij de tanden uitrukken,
Anderen liet hij spietsen op een paal,
De ogen uitrukken, de handen afhakken,
Hij liet allen de knieholten schroeien
Ook al konden ze daaraan doodgaan.
Sommigen liet hij levend verbranden,
Anderen dompelde hij in kokend lood.
Met iedereen rekende hij af.
Gruwelijk waren ze om aan te zien,
Waar ze zich ook vertoonden,
Ze werden onmiddellijk herkend.
Van hun eedverbond is niets meer over,
De boeren gedragen zich voortaan braaf,
De plannen die ze hadden beraamd,
Hebben ze weer opgegeven.’

Geciteerd in: Jacques Le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa*, Amsterdam, 1987, p. 376-377.

Nieuwe landbouwtechnieken

De landbouw in de vroege en de volle middeleeuwen werd lang bestempeld als primitief. De argumenten daarvoor waren dat er veel kleine boerderijen waren, dat er dwang van de heren was en – vooral – dat er hoofdzakelijk aan landbouw werd gedaan om te kunnen overleven. Vandaag bekijken historici dat anders. Ze beklemtonen onder meer dat al in de vroege middeleeuwen – weliswaar op kleine schaal – werd handelgedreven.

4. Boeren oogsten met sikkels graan op het land (boven). Ze krijgen richtlijnen van hun heer. Twee vrouwen rapen de achtergebleven aren op. De graanhalmen worden tot schoven gebonden en opgestapeld tot een mijt (beneden). Anonieme miniatuur in de Maciejovskibijbel, Parijs, omstreeks 1244-1254. New York, The Pierpont Morgan Library, MS. 638, fol. 17v.

Sommige grootgrondbezitters hadden domeinen in verschillende regio's. Ze konden zich daardoor toeleggen op bepaalde teelten. Ze verbouwden bijvoorbeeld wijn in een streek met het geschikte klimaat, ze deden aan

Allemaal boeren?

Niet iedereen die op het platteland woonde, was voltijds boer. De molen werd bediend door een molenaar. (ill. 5) Die baan was erg gewild. Het inkomen van de molenaar was zekerder dan dat van een boer, want de heer betaalde hem voor zijn diensten. Maar hij werd vaak gewantrouwd. Gaf hij de boeren wel al hun graan in de vorm van meel terug? Of hield hij meel achter? En had hij zijn gewichten niet vervalst?

Op elk domein was er ook een smid. IJzer was heel duur. Daarom waren de meeste landbouwwerktuigen van hout, al hadden ze hier en daar ijzeren onderdelen. Op heel grote domeinen was er doorgaans ook een voltijdse brouwer, en er waren beenhouwers en leerlooiers.

veeteelt op een domein waar de grond niet zo vruchtbaar was en aan akkerbouw waar het land dat het beste toeliet. Door die specialisatie konden ze overschotten produceren. Daarmee zetten ze een ruilhandel op, onder meer om aan luxeproducten te raken die bij hun aanzien pasten, zoals mooie stoffen of wapens. Er ontstonden ook internationale handelscontacten. De heren onderhandelden weleens met invallers, zoals de Vikingen. Die hadden contacten tot ver in het oosten.

Historici beklemtonen ook dat de dwang van de heren niet alleen negatieve gevolgen had. De heren droegen de boeren bijvoorbeeld op om woeste gronden om te vormen tot landbouwgrond. Zo kon er meer worden geproduceerd. Die ontginningen bereikten een hoogtepunt in de tiende eeuw. ¹⁰ Om moeilijke gronden te kunnen bewerken, zochten de boeren manieren om hun landbouwwerktuigen te verbeteren. Vanaf de tiende eeuw kwamen er bijvoorbeeld ploegen die de grond niet alleen openscheurden, maar hem ook om-

keerden. ⁹² De heren hergroepeerden niet alleen de mensen op hun domeinen, maar ook het land. De beste gronden – de ‘kouters’ – werden helemaal vrijgemaakt: daar stonden vanaf de tiende eeuw geen mansi of andere gebouwen meer op. Zo ontstonden er uitgestrekte vruchtbare akkers.

De boeren bewerkten die akkers steeds vaker in groep. ⁹² Bovendien was het gemakkelijker om in groep te investeren in het beste materiaal, zoals ploegen met ijzeren onderdelen. Na de oogst lieten de boeren hun vee grazen op de velden. Zo raakte het land beter bemest. De boeren konden daardoor vanaf de tiende eeuw op veel plaatsen overschakelen van een twee- naar een drieslagstelsel.

In een tweeslagstelsel werd elk jaar de helft van de grond bewerkt, de andere helft lag braak om te rusten. In een drieslagstelsel lag telkens maar een derde van de grond braak. Op het ene derde werd in de lente zomergraan gezaaid, en op het andere in de herfst wintergraan. Het volgende jaar kwam er wintergraan op het land dat braak had gelegen en zomergraan waar het wintergraan had gestaan. De grond waarop het zomergraan was geoogst, lag braak. In streken met erg vruchtbare gronden werd al in de achtste eeuw overgestapt naar het drieslagstelsel. Vanaf de twaalfde eeuw lieten de boeren in die regio's geen grond meer braak liggen. In plaats van land onbebouwd te laten, werden er gewassen zoals rapen geteeld. Die voegden stikstof toe aan de grond, zodat die vruchtbaar bleef.

5. Een watermolen langs een rivier. In het water liggen fuiken om vis te vangen. In de vroege middeleeuwen werden de meeste molens aangedreven door water. Anonieme miniatuur in het Luttrell Psalter, East Anglia, omstreeks 1325-1335. Londen, The British Library, Add. MS 42130, fol. 181.

Een landbouwrevolutie?

De combinatie van het beleid van de heren, het warmere klimaat ¹⁵ en het einde van de invallen van de Vikingen leidde ertoe dat de landbouw vanaf de elfde eeuw steeds meer produceerde. Sommige historici spreken van een 'landbouwrevolutie' – een plotse, snelle verandering. Maar allicht waren de hogere opbrengsten toch vooral een gevolg van allerlei veranderingen die zich geleidelijk voltrokken. Veel meer boeren – niet alleen die op de gespecialiseerde domeinen – konden voortaan overschotten produceren. Zij – niet alleen de heren – gingen die overschotten ook verkopen. Dat deden ze op markten. Uit sommige markten groeiden steden. ¹⁰⁵ Er woonden al gauw veel mensen, maar er kon weinig of geen voedsel worden geproduceerd. De steden bevorderden op hun beurt de landbouw.

Door de hogere landbouwproductie bleef de bevolking groeien. In de elfde en de twaalfde eeuw konden de boeren de stijgende vraag naar voedingsmiddelen goed volgen. Maar vanaf de dertiende eeuw werd dat moeilijker. Voedsel werd daardoor duurder. Een misoogst kon vanaf toen leiden tot een echte hongersnood. ¹⁴⁶

Wonen op het land

Tot de dertiende eeuw bouwden de meeste boeren hun hoeves zelf. Ze waren geen geschoolde bouwvakkers, maar toch zaten de boerderijen vernuftig in elkaar. Het waren haast passiefhuizen. De boerenwoningen waren eenvoudig van vorm: rechthoekig, zonder verdieping, maar ze hadden doorgaans wel een zadeldak. (ill. 6) ¹⁶

6. Een boer hakt hout voor zijn woning. Door de deur en het raam kringelt rook naar buiten. Op de achtergrond staat de molen en de parochiekerk van het dorp. Miniatuur van Simon Bening in een getijdenboek, omstreeks 1540. München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 23638, fol. 2v.

De fundering bestond uit stenen. Weinig hoeves werden helemaal opgetrokken uit steen, wel uit een geraamte van hout, dat werd bekleed met klei of leem. Het dak bestond uit lagen stro. Dat materiaal was goedkoop, behoorlijk waterdicht en licht, zodat het dakgebinte niet instortte. Maar het was wel erg brandbaar.

Vaak huisden dieren en mensen – de boer en zijn gezin – onder één dak in de hoeve. (ill. 7) Het vee bracht vliegen en geurtjes met zich mee. Maar de voordelen van het samenleven waren groter, want de dieren gaven warmte af. Echte kamers waren er niet. Ruimtes met verschillende functies werden wel een beetje van elkaar afgeschermd. Het meubilair was sober: het bestond uit houten tafels, stoelen en banken, eenvoudige houten kasten, rieten manden en een strozak – of gewoon stro – als bed. Houten lepels en bekers en kleien kookpotten deden dienst als keukengerei.

Een haardvuur zorgde voor warmte. Vaak hadden de woningen in de vroege middeleeuwen geen schoorsteen: de rook ontsnapte door het dak. De ruimtes werden verlicht met fakkels die in vet waren gedrenkt. Kaarsen waren een luxeproduct. Veel ramen waren er niet en er stond ook geen glas in. (ill. 6) 's Winters werden de raamgaten dichtgestopt met stro, om zo weinig mogelijk warmte te verliezen. Een toilet dat kon worden doorgespoeld, was er niet, wel een pot.

Het huis van de heer viel op te midden van de kleine hoeves. Het was groter en vanaf de volle middeleeuwen lag

7. In de middeleeuwen woonden mensen en dieren vaak in dezelfde woning. Deze miniatuur komt uit een handschrift van de **Decamerone**, een verzameling van honderd ondeugende verhalen van de Italiaanse schrijver Giovanni Boccaccio. Ze illustreert een verhaal over de priester Don Gianni en de arme straatventer Pietro. Don Gianni leert Pietro hoe hij zijn vrouw kan omtoveren in een paard. Anonieme miniatuur, Vlaanderen, 1414-1419. Vaticaanstad, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1989, fol. 287.

het vaak ook hoger: dat waren de mottekastelen. ¹²⁹ De herenwoning was omgeven door een houten of stenen omheining. Vanaf de twaalfde eeuw werd het huis van de heer vaak helemaal opgetrokken uit steen. De heer had doorgaans geen dieren in huis. Hij had stallen en schuren waarin hij de opbrengst van zijn land liet opslaan. Hij beschikte wel over aparte kamers, maar het meubilair was lange tijd even sober als dat van de boeren. Ook de heer sliep op strozakken en ook hij ging op de pot.

Het ritme van de seizoenen

Het ritme van de seizoenen bepaalde het hele leven op het platteland. Van de lente tot de herfst was het heel hard werken. In de winter werd het rustiger. Ook op zondagen en andere feestdagen was er tijd voor wat rust. De religieuze kalender heeft zich trouwens aangepast aan het ritme van de seizoenen: er zijn nauwelijks feesten in de drukste tijd van het jaar, tussen Pasen en de oogst. ⁷¹

2. Monnikengeduld: het leven in een abdij (500 - 1200)

Het woord 'monnik' is afgeleid van het Oudgriekse woord 'monos', dat 'alleen' of 'eenzaam' betekent. De middeleeuwse monniken keerden zich af van de wereld, om zich helemaal te kunnen richten op God en het hiernamaals.

68 Ze zullen weleens eenzaam geweest zijn, maar ze waren zelden alleen. Ze leefden samen in een abdij. Eerst waren er kluizenaars. Dat waren christenen die zich opsloten in een hut of een cel, en hun dagen doorbrachten met bidden, vasten en waken. De eerste kluizenaars in de vierde eeuw trokken zich daarvoor terug in de Egyptische woestijn. Maar de totale eenzaamheid viel hen vaak erg zwaar. Daarom kozen ze er na verloop van tijd voor om samen te leven met anderen, volgens vaste regels en onder het gezag van een overste. Ze werden monniken.

In de vierde en de vijfde eeuw verspreidde het oosterse monnikendom zich naar het Westen. De eerste westerse kloosters werden gesticht in het latere Frankrijk, Italië en Ierland. Het werden belangrijke religieuze centra. Van daaruit raakte het christendom verspreid over heel Europa. 10 Zo trok de missionaris Amandus in de jaren 630 langs de Schelde om de plaatselijke bevolking te bekeren. In het huidige Gent bouwde hij een nederzetting die al gauw uitgroeide tot de Sint-Pietersabdij. 11 Naast missionarissen hielpen ook vorsten en edelen kloosters te stichten. Waarom gaven monniken hun vrijheid op voor het leven in een abdij? En hoe was het leven er?

Bidden en werken

Het aantal bewoners van een abdij kon sterk uiteenlopen. Sommige bestonden uit twaalf monniken – naar de twaalf apostelen – en andere uit enkele honderden. Om het samenleven soepel te doen verlopen, werden er regels opgesteld met voorschriften over de dagindeling, de voeding, de kleding en de gebedsmomenten. 71 Benedictus van Nursia, die leefde in de eerste helft van de zesde eeuw, stelde een regel op voor zijn abdij in Monte Cassino, tussen Napels en Rome. Van de achtste tot de dertiende eeuw volgden vrijwel alle westerse abdijen zijn regel. (ill. 3)

Volgens die regel waren er drie belangrijke kloosteridealen: armoede, gehoorzaamheid en zuiverheid. Een monnik moest bij zijn intreding afstand doen van al zijn persoonlijke bezittingen. Vanaf dat moment was zijn eigen wil ondergeschikt aan de bevelen van de abt, het hoofd van de abdij. Voor de kandidaat-kloosterlingen – de 'novicen' – was er een proef- en opleidingsperiode. Als ze die achter de rug hadden, mochten ze alleen met toestemming van de abt de abdij verlaten.

Een monnik of een kloosterzuster moest volledig opgaan in het ritme van het kloosterleven. De dagindeling bestond uit 'ora et labora' – bidden en werken.

1. Een monnik hakt een boom om. Deze miniatuur is eigenlijk een initiaal – een versierde letter I van het woord 'intellectus', waarmee de tekst begint.

Anonieme miniatuur, in Gregorius de Grote, *Moralia in Job*, cisterciënzerabdij van Cîteaux, 1111. Dijon, Bibliothèque municipale, ms. 173, fol. 41.

(ill. 1 en 5) Elke dag waren er acht gemeenschappelijke gebedsmomenten, die werden aangekondigd door de kloosterklok. ⁷⁴ Ook 's nachts werd er gebeden, want slaap was – net als voedsel – een luxe waaraan monniken zich niet te veel mochten overgeven. Monniken zegden urenlang gebeden op voor het zielenheil van overleden broeders en levende of overleden weldoeners en heersers. De middeleeuwers geloofden dat ze door te bidden konden vermijden dat de ziel van een overledene in het vagevuur belandde. Als die daar toch

terecht kwam, kon het gebed dat verblijf verkorten. Wie het zich kon veroorloven, deed daarom schenkingen aan een abdij, zodat ook voor hem werd gebeden. ⁶⁹

Bidden hield ook in dat de kloosterlingen mediteerden en dat ze religieuze geschriften lazen. (ill. 2 en 3) Benedictus beklemtoonde verder het belang van handenarbeid. Het kopiëren van handschriften viel daaronder. (ill. 5) Het zware werk op het land lieten de monniken meestal over aan knechten en bedienden.

2. Een monnik mag voor het eerst zijn habijt of gewaad aantrekken (links boven). Dat gebeurt in de kapittelzaal, de plaats waar de monniken vergaderen. De jonge monnik bestudeert religieuze boeken in zijn cel – zijn persoonlijke kamer in de abdij (rechts boven). In de refter worden tijdens het eten religieuze teksten voorgelezen (links beneden). De Wijsheid verschijnt aan de monnik (rechts beneden).

Miniatuur van de Meester van Jean Rolin, in Heinrich Suso, *L'Horloge de sapience*, Parijs, 1455-1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. IV 111, fol. 17.

Op eigen benen

De kern van een middeleeuwse abdij bestond uit een kerk, die was omgeven door de binnentuin, de slaapzaal, de eetruimte, opslagplaatsen en de keuken. Daaromheen stonden de verblijven voor de novicen, de bedienden en de gasten. Belangrijke gebouwen waren de bibliotheek en het scriptorium – de schrijfruimte. Verder waren er een bakkerij, een molen, een brouwerij, een school, een ziekenhuis, een boomgaard, een moestuin, een graanschuur, kippen- en ganzenrennen en veestallen. Het was belangrijk dat de monnikengemeenschap helemaal in haar eigen behoeften kon voorzien.

De abdij leek wel wat op een grote burch of een versterkte stad. Abdiën hadden vaak veel land in bezit. Dat vond men niet tegenstrijdig met het ideaal van armoede. Armoede betekende dat men individueel bezit vrijwillig afwees. En dat was iets anders dan een leven in materiële armoede leiden.

3. De regel van Benedictus

'Cap. 33. Niemand heeft iets in eigendom. Een broeder kan volstrekt niets als zijn eigendom beschouwen: geen boek, geen pen, helemaal niets. Hij mag evenmin beschikken over zijn lichaam of handelen volgens eigen ideeën.

Cap. 48. In de veertigdaagse vastentijd moet iedere monnik een boek uit de bibliotheek krijgen en dat van voren naar achteren lezen. Van Pasen tot 1 oktober zullen de broeders van zeven tot tien uur handwerk verrichten. Van tien tot twaalf zullen ze zich bezighouden met lezen.

Cap. 56. Als een van de broeders bij het een of andere werk – in de keuken, de kelder, de bakkerij of de tuin – of bij de uitoefening van een ander ambachtelijk werk iets verkeerd heeft gedaan, of iets heeft gebroken, moet hij het dadelijk zeggen aan de abt of de vergadering. Hij moet zich ook verontschuldigen. Als hij dat niet doet en het wordt achteraf door iemand anders uitgebracht, zal hij een zwaardere straf krijgen.

Cap. 66. Indien mogelijk moet het klooster zo zijn ingericht, dat alles wat er nodig is, zich binnen de muren bevindt, zoals water, een molen, een tuin, een bakkerij, en dat ook de verschillende ambachten binnen het klooster kunnen worden uitgeoefend, zodat de monniken niet buiten het klooster hoeven rond te zwerven; want dat is volstrekt niet goed voor hun ziel.'

Geciteerd in: Elke Landuyt, *Met monnikengeduld: de cultuur van de abdij Sankt Gallen*, Antwerpen, 1997, p. 8 en 27.

4. Ouders brengen hun zoon naar een adbij.

Anonieme miniatuur in *Gratianus, Concordia Discordantium Canonum*, Frankrijk, dertiende eeuw. Laon, Bibliothèque municipale, fol. 53.

Oblaten

In de vroege middeleeuwen waren de meeste nieuwe monniken zogenoemde oblaten. Dat waren kinderen die al op jonge leeftijd aan kloosters werden geschonken. (ill. 4) Zo'n schenking was duur: de ouders moesten betalen voor de opvoeding die hun kind in de abdijschool zou krijgen. ⁷⁹ Alleen welgestelde, adellijke ouders hadden de middelen om hun kinderen weg te schenken. Na hun opleiding werden de oblaten als monnik of non opgenomen in het klooster. In een middeleeuws klooster liepen dus heel wat kinderen rond. Intredende volwassenen waren eerder uitzondering dan regel.

Het klinkt wreed dat ouders hun kinderen weggaven. Maar voor de adellijke families was het een manier om hun band met het klooster te versterken. Zo konden ze er zeker van zijn dat er altijd iemand voor hen zou bidden. Ook aanzien speelde een rol: wie een kind schonk, maakte voor iedereen duidelijk hoe rijk zijn familie was. Bovendien was het leven in een abdij vrij veilig en comfortabel.

Ook meisjes werden als oblaat geschonken. Tot de achtste eeuw bestonden er enkele dubbelkloosters, waarin nonnen en monniken samen onder één dak woonden. Vanaf de achtste eeuw waren er alleen nog afzonderlijke vrouwenkloosters, met een vrouw aan het hoofd: een abdis. Toch hadden de zusters altijd enkele priesters nodig – mannen dus – om de mis op te dragen en de biecht af te nemen. ⁶⁷ Tot de twaalfde eeuw waren er maar weinig

mogelijkheden voor vrouwen die een religieus leven wilden leiden. Vrouwenkloosters waren vrij zeldzaam. 144

Schrijven en verluchten

Zeker in de vroege middeleeuwen behoorden monniken tot de weinige mensen die konden lezen en schrijven.

42 Abdiën waren daardoor ook belangrijke culturele centra. De kloosterbibliotheken bezaten soms wel enkele honderden handschriften; dat was heel veel in die tijd. Daaronder waren vooral Bijbelse en religieuze handschriften en teksten uit de oudheid. Boeken werden bij uitstek gezien als de bronnen van wijsheid en waarheid. Nieuwe kennis vergaren – door eigen onderzoek te doen bijvoorbeeld – hoorde niet bij het monnikenideaal. De monniken wilden vooral de bestaande kennis bewaren en doorgeven.

De kloosters ontvingen vaak boeken als geschenk of uit erfenissen, zowel van leken als van geestelijken. Maar de meeste boeken werden vervaardigd in de eigen scriptoria of schrijfruimtes. Kloosters wisselden onder elkaar handschriften uit, om ze te kunnen overschrijven. De kopiïsten schreven op perkament – de bewerkte huid van een koe of een schaap. Het overschrijven gebeurde

5. De kopiïst Jean Miélot aan het werk in zijn atelier. Hij schrijft aan een lessenaar; het boek dat hij overschrijft, ligt op een lessenaar daarboven. In zijn rechterhand heeft hij een schrijfstift, in zijn linkerhand een mesje, waarmee hij eventuele schrijffouten kan wegschrapen.

Miniatuur van Jan Tavernier, in Jean Miélot, *La Vie et miracles de Notre Dame*, Vlaanderen, 1465. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 9198, fol. 19.

met ‘monnikengeduld’. (ill. 5) Een goede kopiïst vorderde hooguit enkele bladzijden per dag. Het overschrijven van een bijbel nam dus vele maanden in beslag. Kopiëren was een nederig en zwaar werk. Daardoor was het de ideale handenarbeid volgens de regel van Benedictus. In de winter was het koud en donker in de scriptoria. Kopiëren kon dan maar gedurende enkele uren per dag, als het licht was. Kaarsen waren absoluut verboden: het brandgevaar was veel te groot.

De gekopieerde handschriften werden soms versierd met initialen – de versierde beginletters van een tekst – (ill. 1) en ingekleurde miniaturen, zoals je er veel ziet in dit boek. De miniaturen dienden als versiering of ‘verluchting’, maar ze hadden ook een opvoedende functie. Ze verduidelijkten het geschreven woord. 91 Daarnaast waren rijk versierde handschriften met miniaturen een teken van de rijkdom van een klooster.

6. Links: Simon, de abt van de Sint-Bertijnsabdij in Sint-Omaars, schenkt zijn abdijkerk een kostbaar versierd altaar. Rechts: zijn opvolger Johannes overhandigt de inwoners van Poperinge een charter dat hen speciale rechten verleent. ¹⁰⁵ Anonieme miniaturen uit de Beeldkroniek van de Sint-Bertijnsabdij, omstreeks 1407(?). Sint-Omaars, Bibliothèque de l'Agglomération, ms. 755, p. 45-46.

7. 'Onreine apen'

De cisterciënzer Bernardus van Clairvaux had veel kritiek op de luxe die hij had aangetroffen in de abdijen van Cluny. Hij hekelde de leefwijze van de monniken en de – in zijn ogen – overbodige versieringen van hun kerken en abdijen.

'Wat moeten die onreine apen daar? Die woeste leeuwen? Die monsterlijke centauren? Die halfmensen, gevlekte tijgers, vechtende soldaten, op horens toetende jagers? [...] Kortom, de variatie van vormen is zo groot, zo verbazingwekkend verscheiden, dat je eerder zin krijgt om de marmers te bekijken dan in de handschriften te lezen, en liever de hele dag doorbrengt met dat alles stuk voor stuk te bewonderen, dan de wet Gods te overwegen. Mijn God! Als men zich dan niet schaamt over die nonsens, waarom ziet men dan ten minste niet op tegen de kosten?'

Geciteerd in: Peter van Dael, *Tot lering en verering. Functies van kunst in de middeleeuwen*, Kampen, 1999, p. 72.

Hervormingen

Abdijen waren een stukje hemel op aarde. Dat was het ideaal. Maar in de praktijk onderhielden de abdijen een nauwe band met de wereld. Sommige adellijke families en koningen stichtten abdijen op hun eigen grond – de zogenoemde eigenkloosters. Ze probeerden ook de benoeming van abten te beïnvloeden.

⁴⁰ Abten waren machtige figuren, die in het bestuur van het rijk vaak een belangrijke rol speelden. (ill. 6) ¹¹¹ In de tiende eeuw kwam er kritiek op de macht en de rijkdom van veel abdijen. Onder meer de abt van Cluny, die werd gesticht in 910, voerde hervormingen door. De monniken leefden de regel van Benedictus opnieuw heel streng na.

Maar Cluny werd het slachtoffer van zijn eigen succes. De abt kreeg zo veel schenkingen, dat ze onmetelijk rijk werd. De kloosterregel werd niet meer zo strikt nageleefd. Daar rees opnieuw verzet tegen. In de elfde eeuw ontstonden nieuwe kloosterordes, waaronder die van de kartuizers en de cisterciënzers. De cisterciënzers benadrukten vooral de noodzaak van eenvoud, soberheid en zuiverheid, net zoals veel andere geestelijken. ¹⁴² Ze verzetten zich tegen de weelderige kerken en de overdadige misvieringen van Cluny. (ill. 7) Hun sobere kerken en kloosters bouwden ze verder weg van de wereld en de – in hun ogen – verderfelijke stad. De regel van Benedictus bleef voor hen de leidraad.

3. Het leven in de stad (1000 - 1500)

Nadat het Romeinse Rijk definitief was uiteengevallen, verloren de steden uit de Romeinse tijd al gauw hun belang. Ze krompen tot gewone nederzettingen. ⁹ Pas vanaf de late tiende eeuw groeiden er in West-Europa opnieuw steden. ¹⁰ Sommige daarvan hadden al bestaan in de Romeinse tijd, andere waren nieuw. Historici zijn het erover eens dat die vrij plotse verstedelijking eigenlijk een gevolg was van drie ontwikkelingen op het platteland.

Om te beginnen werd de landbouwgrond beter bewerkt. De boeren ontwikkelden nieuwe werktuigen en technieken die hun opbrengsten deden toenemen. ⁹⁶ Zo slaagden ze erin om overschotten te produceren. Die verkochten ze op markten in de buurt van een kasteel of een religieuze instelling, zoals een abdij. Soms hadden die markten zo'n succes dat de handel in een oude stad herleefde of dat er een nieuwe stad ontstond. ¹¹⁵ Bovendien waren er door de verbeterde landbouwtechnieken minder arbeidskrachten nodig op het platteland. Wie daar niet meer nodig was, trok vaak naar de stad. En sommige mensen wilden af van de invloed van de heren, die op het land over alles en iedereen de plak zwaaiden. ⁹⁴ Ze verlieten het platteland en vestigden zich in de stad. Was er voor iedereen plaats? En waren mensen er vrijer?

Vrije burgers

Net zoals de meeste grond op het platteland, was het grondgebied van een stad eigenlijk het bezit van een heer, zoals een vorst, een edelman, een bisschop of een abt. ⁴⁷ Maar de heer had in de stad niet alles onder controle. De stedelingen waren vrijer dan de mensen op het land. Horigen die naar de stad verhuisden, werden in theorie vrij na één jaar en één dag. De stedelingen – ze werden 'burgers' genoemd – moesten soms vechten voor hun vrijheid, maar dat hoefde niet altijd. (ill. 3)

Hoe vrij de burgers waren en welke rechten de stad had, werd vastgelegd in een charter. (ill. 1) ⁵² Dat was een officieel document dat rechten verleende. Het werd bewaard in het belfort van de stad. De burgers mochten doorgaans zichzelf besturen en zelf recht spreken. Vaak kregen ze ook economische voordelen. De heer hief bijvoorbeeld tol op de handelsgoederen die de kooplieden naar de stad brachten. Maar hij zorgde ervoor dat die belasting niet te hoog was. Zo bleef de stad aantrekkelijk voor handelaars. Doordat heel wat steden uitgroeiden tot grote handelscentra, ¹¹⁵ vonden veel heren het niet erg om de burgers vrijheden te schenken. De handel leverde hen geld op.

Het stadsbestuur, waarin schepenen zetelden, schreef binnen de muren van de stad de regels voor. Het bepaalde ook welke straffen er stonden op ongewenst gedrag. Wie burger wilde worden, moest met een eed zweren dat hij zich zou houden aan de regels van de stad. Wie dat niet deed, kon zonder pardon worden verbannen. Het stadsbestuur beschouwde niet iedereen die binnen zijn

1. Graaf Gwijde van Namen verleent in 1296 speciale rechten aan het stadsbestuur van Gent. Anonieme miniatuur, in *Privileges en statuten van Gent en Vlaanderen*, Gent, kort na 1453. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2583, fol. 64.

muren kwam wonen als een kandidaat-burger. Armen en bedelaars bijvoorbeeld kwamen daar doorgaans niet voor in aanmerking.

Gilden en ambachten

Naast het stadsbestuur drukten de gilden en de ambachten een belangrijke stempel op het leven in de stad. Een gilde was oorspronkelijk een sociaalreligieuze vereniging van burgers, die een eigen beschermheilige ³² en een

2. Marie de Blois, de weduwe van de Franse prins Lodewijk, en haar zoon Lodewijk II van Anjou worden plechtig verwelkomd, kort voor hun aankomst in Parijs. Op de achtergrond heeft de kunstenaar een gezicht op Parijs voorgesteld. In het midden staan de torens van de Notre-Damekathedraal. Miniatuur van de Meester van Anton van Bourgondië, in Jean Froissart, Chroniques, Brugge, omstreeks 1470-1475. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 2645, fol. 321v.

3. Nieuwe rechten

In april 1127 bezocht de Franse koning Brugge, in het gezelschap van de Vlaamse graaf Willem Clito. Die was de vermoorde graaf Karel de Goede opgevolgd. ⁴⁸ Ze maakten een afspraak met de burgers van de stad. Galbert van Brugge, de secretaris van de graaf, noteerde daarover:

'Als prijs voor het verkiezen en het aanvaarden van de nieuwe graaf moest hij [de graaf] hen [de burgers van Brugge] de volgende vrijdom schenken: zij en hun nakomelingen in de stad zouden voortaan aan de graaf en zijn opvolgers geen tol of cijns meer hoeven te betalen, [...] zoals schriftelijk in de oorkonde met de overeenkomst was vastgelegd.

Ter bevestiging van die vrijdom moesten de koning en de graaf hen de eed zweren dat de koning en de graaf voortaan persoonlijk noch door tussenkomst van hun ambtenaren onze burgers of hun nakomelingen in onze stad met tol of cijns zouden lastigvallen, maar van ganser harte, zonder kwade trouw en onvoorwaardelijk de kwijtschelding van de tol zouden handhaven.'

Geciteerd in: Raoul van Caenegem (red.), De moord op Karel de Goede door Galbert van Brugge, Leuven, 1999, p. 186.

kapel had. De leden zorgden in moeilijke tijden voor elkaar. Mensen die hetzelfde beroep hadden, gingen zich vanaf de twaalfde eeuw op dezelfde manier organiseren. De kooplieden waren de eersten die dat deden. Met zulke koopmansgilden konden de handelaars hun belangen beter verdedigen. Vanaf de dertiende eeuw volgden de ambachtsgilden hun voorbeeld. Ze stichtten zogenoemde ambachtsgilden – de slagers, de bakkers, de smeden, de brouwers, de lakenwevers, de lakenververs en de leerlooiers bijvoorbeeld. (ill. 4) Het was gemakkelijker om samen op te komen voor de belangen van alle bakkers dan om als bakker alleen iets gedaan te krijgen van het stadsbestuur of de heer.

De leden van de ambachts- en de koopmansgilden vormden een soort familie. Als een slager stierf, zorgden de andere slagers ervoor dat zijn weduwe en zijn kinderen konden overleven. Die steun was langdurig, zoals mensen vandaag een uitkering krijgen als ze door een ongeval of ziekte niet langer kunnen werken. Een gilde voorzag ook in een opleiding, waardoor jongeren het beroep konden leren. 82 Daardoor stond het vast dat de leden van de gilde kwaliteit leverden. Een meesterbierbrouwer en een meesterbakker wisten na hun jarenlange opleiding hoe ze goed bier moest brouwen en goed brood moesten bakken.

De gilden zorgden er ook voor dat de leden meetelden in de stad. Hun leden genoten aanzien en vooral de koopmansgilden waren vaak vertegenwoordigd in het stadsbestuur. Kooplieden waren rijk en ze konden zich meten met de adel, die van oudsher de steden bestuurde. Ze vormden een nieuwe sociale groep – de ‘patriciërs’ – die steeds belangrijker werd in het stadsbestuur. 123 Vanaf de veertiende eeuw eisten ook de ambachtslui inspraak in de stadsbesturen. Soms lukte dat, soms niet.

Het uitzicht van de stad

De middeleeuwse steden waren eilanden: eilanden van vrijheid, maar ook eilanden in het landschap. Een middeleeuwse stad van enig belang was ommuurd en ze zag er daardoor heel anders uit dan een dorp. (ill. 2) 11 Maar er waren veel meer verschillen tussen de stad en het platteland. Het leven was totaal anders in de stad.

Het stadsbestuur zetelde in het stadhuis. (ill. 5) Maar vaker zetelde het in het belfort – een toren op of naast het stadhuis, die dienstdeed als verdedigingsstoren en als bewaarplaats voor belangrijke documenten. Aan het belfort hing ook een uurwerk. 74 Sommige gilden hadden een gildehuis en iedere ambachtsmeester

4. Lakenververs kleuren stoffen door ze in een vat met rode verfstof te dompelen. De verfstof wordt verhit met blokken hout. Links liggen enkele rollen met ongeverfd laken, voor het vat liggen rollen geverfde stof. De miniatuur geeft een wat opgesmukt beeld van het werk van de lakenververs. In feite was het verven een heel vuile bezigheid. Anonieme miniatuur in *Bartholomaeus Anglicus, Des proprieté des choses*, vertaald door Jean Corbechon, Brugge, 1482. Londen, The British Library, Royal MS 15.E.iii, fol. 269.

beschikte over een atelier dat tegelijk een winkel was. Hallen waren overdekte markten, waar ook handelswaar werd opgeslagen. Er waren herbergen waar kooplieden deals maakten en geld wisselden. In Brugge groeide uit zo'n herberg de beurs. 119 De rijkste burgers woonden in mooie burgerhuizen. 90 En dan waren er kerken, die hoge torens hadden. De gebouwen in de stad reikten vaak veel hoger dan die op het platteland.

De burgers hechtten veel belang aan het uitzicht van hun stad. Ze wilden dat hun stad niet alleen de grootste en de rijkste, maar ook de mooiste was. Ze hadden er doorgaans geen problemen mee om bij te dragen in de kosten voor de bouw van een stadhuis of een kerk, als hun stad daardoor andere steden naar de kroon kon steken. Zo waren Leuven en Brussel in de vijftiende eeuw verwickeld in een felle concurrentiestrijd over wie het mooiste stadhuis had. 114 Het saamhorigheidsgevoel onder de stedelingen was groot. En tegelijk was er ook plaats voor een wijkgevoel. Ambachtslui woonden vaak in dezelfde wijken en ook de parochiekerk bracht een dorpsgevoel teweeg in de stad.

Alle belangrijke gebouwen in de stad waren opgetrokken uit steen. De gewone huizen en huisjes – en dus

ook de winkels en de herbergen – waren gebouwd zoals op het platteland: ze hadden een houten structuur, die was bekleed met modder en klei. Het dak was van hout of stro. ⁹⁸ De huizen op het land hadden doorgaans alleen een benedenverdieping; die in de stad vaak één of twee verdiepingen. (ill. 5) De winkels lagen aan de straatkant. Een vitrine was er doorgaans niet, wel een groot luik. Dat werd 's ochtends opengeklapt om een af-dakje te hebben, een kleiner luikje deed dienst als toon-bank. De huizen vormden een aaneengesloten rij, aan weerszijden van de straat. Soms liep er een brandgang tussen. Dat was een smalle gang tussen huizen, die er-voor moest zorgen dat een brand niet meteen oversloeg naar de huizen aan de andere kant.

Open riolen

De straat was zelden verhard. Meestal bestond ze uit aangestampde aarde. In het midden van de straat deed een greppel dienst als open riool. Er kwam afvalwater in terecht, dat voortliep naar kleine kanaaltjes, maar ook vast afval. Iedereen gooidde zijn huishoudelijke resten

5. Op de Grote Markt in Antwerpen wordt een toneelstuk over het lijden van Jezus opgevoerd. ⁹¹ Het schilderij geeft een goed beeld van hoe het plein eruitzag in de late mid-deleeuwen. Het grote gebouw met de twee hoektorens is het vroegere stadhuis van Antwerpen. Schilderij van Gilles Mostaert, voor 1564. Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten.

zomaar op straat. Ook de dieren die op straat liepen – trek- of lastdieren, maar ook varkens, kippen, geiten en honden – brachten heel wat viezigheid met zich mee. (ill. 6) Er waren wel straatvegers, maar die trokken niet zo vaak door de stad. Vanaf de vijftiende eeuw vaardigden verschillende stadsbesturen regels uit over orde, netheid en veiligheid. ¹⁴⁷

Veel mensen, smalle vieze straatjes en hoge, tegen el-kaar geplakte huizen: echt aangenaam was het leven in de stad niet. Het stonk er en het was er ongezond. De mensen in de stad stierven gemiddeld vroeger dan die op het platteland. Er braken ook sneller epidemieën uit. En doordat de stedelingen voor hun voedselvoorziening afhankelijk waren van het platteland, hadden hongers-noden voor hen ergere gevolgen dan voor de mensen op

het platteland. Wanneer een oogst mislukte, hadden de stadsbewoners al gauw niets meer te eten. Wie op het platteland woonde, kon meestal overleven op zijn kleine moestuintje.

Toch was er ook groen in de stad: tuinen van burgerhuizen, abdijen of ziekenhuizen, boomgaarden en zelfs enkele weides en akkers.

11 ► Dat groen lag niet in het stadscentrum, binnen de oudste wallen. Zodra de steden begonnen te groeien, werd de ruimte binnen die oudste omwallingen vaak snel volgebouwd. De stadsbesturen bouwden daarom nieuwe, ruimere wallen. Die boden plaats aan nieuwe huizen, maar ook aan groen. Dat groen volstond niet om alle stadsbewoners van eten te voorzien in geval van een misoogst, maar het zorgde wel voor wat zuurstof in de overvolle stad.

Grote stad, kleine stad

Noord-Italië en de Lage Landen – en in het bijzonder het graafschap Vlaanderen – waren in de middeleeuwen de meest verstedelijkte gebieden van West-Europa. (ill. 5 en 6) Toch waren de grootste middeleeuwse steden heel wat kleiner dan de steden van vandaag. Rond 1300 telden belangrijke steden zoals Venetië, Milaan en Firenze elk ongeveer 100 000 inwoners, en Genua en Bologna elk naar schatting 80 000. In Gent woonden rond die tijd meer dan 65 000 mensen. De stad was op dat moment even groot als Parijs en Londen. 11 ► Brugge had 45 000 inwoners en Arras, Dowaai, Rijsel en Ieper tussen 20 000 en 30 000. Veel grotere steden lagen in het Byzantijnse Rijk en in de Arabische wereld. Constantinopel had van de achtste tot de tiende eeuw 800 000 burgers, Córdoba 400 000.

6. Marktkramers verkopen hun waren voor de poort van een stad. Er zijn heel wat mensen op straat, onder wie mannen te paard.

Miniatuur van Jan Tavernier, in *Chroniques et conquestes de Charlemaine*, omstreeks 1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 9066, fol. 1.

7. Het leven in de stad

Het *Bouc van den ambachten* uit 1370 is een handboek dat werd gebruikt in handelsscholen. 81 ► De auteur, een onbekende Brugse schoolmeester, beschrijft daarin allerlei figuren in de stad.

'Floris, de lakenkoper, is een rijk man. Zijn rijkdom wordt welbested: hij geeft vaak geld aan de kerk, hij bezoekt de zieken en de gevangenen en hij schenkt aan weduwen en wezen. Gilbert, de secretaris, kan goed oorkonden, akten waarin privileges worden toegekend en wettelijke bewijsstukken opstellen, testamenten en afschriften daarvan uitgeven en ontvangen, en hij kan goed geld beheren, zodat hij zeer nuttig is bij het onderhouden van goede betrekkingen.

Goris, de boekhandelaar, heeft meer boeken dan iemand anders in de stad. Hij verkoopt ganzen- en zwanenveren en het beste perkament. Hendrik, de timmerman, heeft mij beloofd mijn huis te bouwen, bestaande uit een hoofdgebouw en bijgebouwen met twee schuren. Hij moet het bouwen met goed, sterk hout en hij dient al het timmerhout zelf te leveren. Michiel, de apotheker, verkoopt veel geneeskrachtige kruiden en confituren, en hij heeft menige pot met siroop.

Nathalie, die mooie vrouw, heeft een goed badhuis; de aanzienlijkste inwoners van de stad gaan er baden. Ze woont achter het klooster van de minderbroeders. Olivier, de herbergier, heeft veel goede gasten, want hij heeft Duitsers die men "Oosterlingen" noemt, Spanjaarden en Schotten; maar inwoners van Lombardije wil hij niet te gast hebben, noch Vlamingen, Fransen, Brabanders, Zeeuwen, Hollanders, Genuezen, Engelsen, Henegouwers, Friezen, Normandiërs, inwoners van Lucca of Firenze, noch Denen.

Ogier, de gevangenenbewaarder, bewaakt de gevangenis waar de gevangenen zitten. Er bevinden zich dieven, moordenaars, rovers, valsemunters, pederasten, zakkenrollers en verkrachters. Sommigen hangt men op, anderen sleept men achter een paard over de grond, weer anderen bindt men op een rad om hen te folteren, en dat alles wordt door de beul van Brugge gedaan. Hij martelt hen om hen te doen boeten voor hun misdaden.

Richard, de bode, is naar de koning van Frankrijk gestuurd vanwege enkele belangrijke zaken die betrekking hebben op de goede stad Brugge, een van de beste handelssteden van de christelijke wereld. Over de steden in de heidense landen weet ik niets te zeggen, want ze zijn me niet bekend. Willem, de leerlooier, looit zijn huiden en verkoopt ze aan de leerbewerkers of andere kooplui uit vreemde landen.'

Geciteerd in: Corrie de Haan en Johan Oosterman (red.), *Is Brugge groot?*, Amsterdam, 1996, p. 152-155.

4. Het succes van de gotiek

Ongetwijfeld heb je weleens vol bewondering in een gotische kathedraal gestaan, in België of in het buitenland. Wellicht heb je je toen afgevraagd hoe ze in de middeleeuwen die hoge torens, die enorme glasramen en die ingewikkelde spitse gewelven hebben kunnen bouwen. De middeleeuwers beschikten niet over computers om de plannen te tekenen en de stabiliteit van een gebouw te berekenen. Ze hadden geen bulldozers om een bouwput mee te graven, geen vrachtwagens om materiaal mee aan te voeren en geen gemotoriseerde kranen om het op te tillen. Een gotische kerk bouwen was heel moeilijk. Veel moeilijker dan de romaanse kerken die in de periode daarvoor waren opgetrokken.

Romaans en gotisch

De stijl waarin de kerken tot het midden van de twaalfde eeuw werden gebouwd, heet 'romaans', omdat hij was geïnspireerd op de Romeinse architectuur. Brede, lage muren steunden het dak. De gewelven waren half rond; de vroegste romaanse kerken hadden vooral houten gewelven. De ramen waren klein en vaak stond er geen glas in. De binnenkant van de romaanse kerken was donker en sober, al waren de muren doorgaans beschilderd met allerlei voorstellingen. (ill. 1)

1. De binnenkant van de romaanse abdijkerk van Sainte-Madeleine in Vézelay, voltooid in 1185.

In de gotische kerken was veel meer licht. Er stonden zo veel glasramen in, dat het leek alsof de muren helemaal waren opgetrokken uit glas. (ill. 2) Op die schijnbaar fragiele muren rustten steile daken en hoge torens. Die daken en torens waren heel zwaar en zetten veel druk op de muren. Om te vermijden dat het gebouw zou instorten, was een ingewikkeld houten dakgebinte met veel dwarsbalken nodig. Binnen in de kerk waren er steunpijlers, die door gekruiste, stenen spitsgewelven met elkaar waren verbonden. De gotische spitsbogen waren veel sterker dan de romaanse rondbogen. De pijlers en de spitsbogen waren dan wel stevig genoeg om het gewicht van het dak te dragen, maar doordat de muren zo hoog waren, hadden die de neiging om naar buiten te buigen. Daarom werden ze gestut. Dat gebeurde met steunberen – pijlers die tegen de buitenmuren werden aangebouwd. (ill. 4) De interieurs van de gotische kerken waren rijkelijker dan de romaanse, maar niet zo rijkelijk als vandaag. De huidige inrichting van veel gotische kathedralen dateert van de zeventiende en de vroege achttiende eeuw.

De bouwmeesters ontwikkelden de gotische stijl met vallen en opstaan. Sommige gotische kerken stortten in, andere raakten ondanks alle inspanningen maar niet stabiel. Maar de bouwmeesters bleven proberen. Ze wilden tot elke prijs in die nieuwe stijl bouwen. De kerk van de abdij van Saint-Denis in Parijs, die kort voor 1150 grondig werd herbouwd, geldt als de eerste gotische kerk. Vandaar verspreidde de gotiek zich snel over Frankrijk en de rest van Europa. Niet alleen kerkgebouwen, maar ook stadhuizen, markthallen en woningen

van rijke burgers werden opgetrokken in gotische stijl. De gotiek, die hoorde bij de twaalfde-eeuwse renaissance, ¹¹⁶ bleef populair tot het einde van de middeleeuwen. Voor dat succes zijn drie verklaringen. Die kun je in dit hoofdstuk zelf ontdekken.

Hemel en aarde

1. De abdij van Saint-Denis vlak bij Parijs had een bijzondere betekenis. Ze werd gebouwd in de zevende eeuw in opdracht van de Frankische koning Dagobert I. (ill. 3) De abdij en de kerk raakten nauw verbonden met het koningshuis. ⁴⁰ Vanaf Dagobert werden haast alle Franse koningen begraven in de kerk. De abdij was gewijd aan de heilige Dionysius, die de eerste bisschop van Parijs zou zijn geweest. In 1122 werd Suger abt van de abdij. De kerk was tegen die tijd in slechte staat. Het was hoog tijd voor een grondige verbouwing. Tussen 1137 en 1144 kreeg de kerk een heel nieuw uitzicht, met onder meer een nieuwe gevel met drie monumentale deuren en hoge torens. Suger liet die optrekken in

2. De binnenkant van de gotische abdijkerk van Saint-Denis in Parijs, omstreeks 1137-1144.

een nieuwe, rijkelijke stijl. Hij noemde die zelf nog niet 'gotisch', maar zijn kerk werd later wel beschouwd als het eerste gotische bouwwerk.

1. Bekijk de foto van de binnenkant van de verbouwde abdijkerk. (ill. 2) Welke gotische elementen herken je?

2. Suger liet een verslag bijhouden over wat er allemaal gebeurde in en rond de abdij tijdens zijn bestuur. Ook de verbouwingen kwamen daarin aan bod.

Over de deuren:

'Verbaas je niet over het goud en de kosten die aan de bouw zijn verbonden, maar over de kundigheid van het werk. Het noble werk is schrander en nieuw. Het moet de geesten verlichten om hen toe te laten te reizen, door het licht, naar het ware licht, waarvan Jezus de deur is. De gouden deur toont dat. De afgestompte geest kan via materiële dingen de waarheid vinden.'

Over het altaar:

'Moge u [de heilige Dionysius] de deuren van het paradijs openen en Suger beschermen. Moge u, die een nieuw huis hebt gebouwd via ons, ons doen toetreden tot de kamer van de hemel, ⁶⁸ en ons doen zitten aan de hemelse tafel in plaats van aan deze.'

Over de kerk, na het einde van de werken:

'Soms ben ik [Suger] zo verheugd over de schoonheid van het huis van de Heer. De veelkleurigheid van de edelstenen doet mij oppervlakkigheden vergeten. Ik word van materiële naar immateriële zaken gebracht. Ik bevind me dan ergens boven de aarde, maar nog niet helemaal in de hemel. Dankzij God kan ik hier van een lager naar een hoger plan geraken.'

Naar: Erwin Panofsky, *Abbot Suger on the abbey church of Saint-Denis and its art treasures*, Princeton, 1979, p. 49, 55 en 63.

2.1. Is Suger er zich bewust van dat hij anders bouwt dan tevoren? Uit welke passages blijkt dat?

2.2. Welke betekenis geeft Suger aan het licht? ⁹⁰

2.3. Waarom bouwde Suger in die nieuwe, rijkelijke stijl?

3. Veel middeleeuwers begrepen Suger en ze deelden zijn mening. Dat is een eerste verklaring voor het succes van de gotiek. Toch was er niet alleen lof voor Sugers werk. Er kwam ook kritiek.

'Diegenen die kritiek uiten, zeggen dat een heilige geest, een zuiver hart en goede bedoelingen volstaan om God te eren. We [Suger en degenen die kritiek gaven] zijn het erover eens dat die dingen er het meeste toe doen. Maar toch vinden we [Suger] dat we God ook moeten eren met uiterlijke versieringen.'

Naar: Erwin Panofsky, *Abbot Suger on the abbey church of Saint-Denis and its art treasures*, p. 67.

3. De bouw van de kerk van Saint-Denis. Links – met kroon – staat koning Dagobert I. Anonieme miniatuur, in Yves van Saint-Denis, *Compilation historique*, Parijs, veertiende eeuw. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 5286, fol. 144.

3.1. In het citaat is Suger aan het woord. Hij zegt niet welke kritiek hij precies kreeg op zijn kerk. Hoe zou die luiden, denk je?

3.2. In het hoofdstuk 'Monnikengeduld' 100 kom je erachter wie er onder meer kritiek uitten. Bouwden de mensen die kritiek hadden anders? Zoek foto's van hun kerken in de bibliotheek of op het internet om die vraag te beantwoorden.

Om het mooist

4. Suger had goed nagedacht voordat hij aan de verbouwing begon. Hij was zich ook bewust van de financiële risico's die aan de bouw waren verbonden. Om niet voor verrassingen te staan, vroeg hij van de Franse koning Lodewijk VI een jaarinkomen van 150 pond,

zolang de werken zouden duren. Dat loon kwam boven op de kosten voor het materiaal en de werklui, waar de koning ook aan meebetaalde. Lodewijk kwam onmiddellijk tegemoet aan de vraag van Suger.

Na de voltooiing van de werken, in 1144, ontving Suger vijf aartsbisschoppen en dertien bisschoppen om de nieuwe kerk in te wijden. Hij had het over 'een zo eerbiedwaardige plechtigheid en een zo groots spektakel voor het rijk'.

4.1. Waarom had Lodewijk geen bezwaar tegen Sugers vraag om geld, denk je?

4.2. Wie of wat verheerlijkte Suger nog met zijn bouwwerk, naast God?

5. Ook op andere plaatsen in Europa waren de kosten

4. Ambachtslui bouwen kerken en abdijen. De arbeiders op de voorgrond bouwen een kerk die – zoals de meeste kerken in de middeleeuwen – een grondplan heeft in de vorm van een kruis. Ze hebben eerst het koor opgetrokken.

Miniatuur van de Meester van Girart de Roussillon, in Jean Wauquelin, *Roman de Girart de Roussillon*, 1448. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2549, fol. 164.

die het optrekken van een gotisch bouwwerk met zich meebrachten, zelden een probleem. In het Leuvense stadsarchief worden de rekeningen bewaard van de bouw van het gotische stadhuis. Het voorste en mooiste gedeelte van het stadhuis, langs de Grote Markt, werd gebouwd tussen 1448 tot 1460. Elk jaar werd aan vaste posten geld besteed.

'Aender stad nuwe vorste huys

1. calck
2. van zavel te halen inde Dyle
3. steenen
4. steen van kareelen
5. yserwerck
6. dachuere van steenhouters
7. dachuere van waghelieden ende kertlieden
8. gesellen
9. werck vanden steenhouters
10. werck vanden metsers
11. gemeyn divers vander stad huys

12. vanden vertreck cameran te scutten
13. vander stellingen
14. vanden vynsteren

Uit: Alfonsine Maesschalk, Jos Viaene en Bart Viaene, *De bouw van het stadhuis te Leuven in de 15e eeuw. Een ooggetuigenverslag*, Holsbeek, 1999, 2 cd-roms.

5.1. Probeer de kostenposten te hertalen. Hardop lezen kan helpen.

5.2. Het 'voorste huis' kostte in totaal 318 086 plakken voor de lonen van de steenkappers en 649 319 plakken voor de aankoop en het vervoer van stenen. Als je weet dat een meester-steenkapper ongeveer 8 plakken per dag verdiende, kun je enigszins inschatten hoe duur het stadhuis in verhouding was.

6. Leuven kreeg rond het midden van de vijftiende eeuw

niet alleen een nieuw stadhuis, maar ook een nieuwe gotische kerk: de Sint-Pieterskerk. **90** Aan het einde van de eeuw volgde – ook op de Grote Markt – het Tafelrond, een huis waar vooraanstaande Leuvense burgers elkaar konden ontmoeten. De stad kreeg met die drie gebouwen een heel nieuw centrum. Leuven was tot in de dertiende eeuw de hoofdstad van het hertogdom Brabant geweest. Daarna werd Brussel de hoofdstad, maar Leuven bleef belangrijker.

Vanaf de veertiende eeuw begon dat stilaan te veranderen. Brussel wilde eind veertiende eeuw een nieuw stadhuis laten bouwen. Leuven wilde daar niet voor onderdoen en vatte hetzelfde plan op. Maar de bouwwerken in Brussel konden eerder beginnen. Het Brusselse stadhuis kreeg bovendien een belforttoren; **107** het Leuvense niet, doordat de ondergrond niet stabiel genoeg was. Brussel overklaste Leuven, ondanks het nieuwe Leuvense stadscentrum.

6.1. Het draaide bij de gotiek duidelijk niet alleen om religieuze idealen. Waarover ging het ook?

6.2. Je kent nu een tweede reden voor de snelle verspreiding van de gotische bouwstijl. Welke?

Reizende sterren

7. In 1449 stelde de stad Brussel Jan van Ruisbroek als bouwmeester aan om de belforttoren van het stadhuis te verhogen en te verfraaien. Een bouwmeester was tegelijk architect en werfleider. Vaak werkte hij ook mee als vakman, bijvoorbeeld als metser of steenkapper. Bouwmeester was een functie met een grote verantwoordelijkheid. Van Ruisbroek moest bij zijn aanstelling een eed van trouw zweren.

'Ik verzeker, beloof en zweer, goed en getrouw, dat ik voortaan ter beschikking van de stad Brussel zal staan en blijven. Ik beloof dat ik in het opmaken van het plan, in de kwaliteit van de steen, in het handwerk en eveneens in het bepalen van de daguurloonen, en in alles wat daarmee verband houdt, eerlijk en zonder veinzen het beste en het voordeligste voor de stad zal zoeken.'

Geciteerd in: Krista de Jonge e.a., *Gotiek in het hertogdom Brabant*, Leuven, 2009, p. 141.

7.1. Het was niet uitzonderlijk dat Van Ruisbroek een eed moest zweren. Zo ging het wel vaker. Welke redenen kun je daarvoor bedenken?

7.2. Van Ruisbroek zweert dat hij 'voortaan' ter beschikking van Brussel zal staan. Wat suggereert dat woord?

8. Bouwen was een ambacht, zoals bakken of brouwen.

Ambachtslieden leerden hun vak op de werkvloer. **82** Bouwmeester was de hoogste trap in het bouwambacht.

8.1. Duid op illustratie 3 de bouwmeester aan. Hoe herken je hem?

8.2. Illustratie 3 en 4 in dit hoofdstuk tonen hoe er werd gebouwd in de middeleeuwen. (ill. 3 en 4) Wat valt je op?

9. Voordat iemand bouwmeester werd, werkte hij onder verschillende andere bouwmeesters als metselaar of steenkapper. Over Van Ruisbroeks voorgeschiedenis is niet veel bekend. Zeker is wel dat hij werkte op een werf in Oudenaarde, voordat hij in Brussel aan de slag ging. Van sommige middeleeuwse bouwmeesters weten we beter hoe hun carrière begon. Pierre van Savoye bouwde mee aan de Sint-Sulpitiuskerk in Diest en Jan van Osy werkte mee aan de bouw van de gotische Onze-Lieve-Vrouw-ten-Poelkerk in Tienen. Die werven werden geleid door bouwmeesters uit Frankrijk.

9. De bouwmeesters uit Diest en Tienen kwamen allebei uit Frankrijk. Leg uit waarom dat belangrijke informatie is.

10. Zodra bouwmeesters volleerd waren, reisden ze van werf naar werf. De bekendsten onder hen deden dat doorgaans op vraag van stadsbesturen. De familie Keldermans was een van de belangrijkste bouwmeesterfamilies in het hertogdom Brabant. Zeven generaties lang werden ze gevraagd om de bouw van religieuze en burgerlijke gebouwen in goede banen te leiden.

10.1. Zoek op in de bibliotheek of op het internet aan welke andere gebouwen de bouwmeesters uit de familie Keldermans hebben gewerkt.

10.2. Via wie zouden de gotische kneepjes van het vak zijn binnengesijpeld? Wanneer?

10.3. Welke derde verklaring is er voor het succes dat de gotiek had in heel Europa?

Conclusie

11. Beeld je in dat je een tentoonstelling hebt gemaakt over gotische bouwkunst voor een museum in je buurt.

11. Je wordt geïnterviewd over je tentoonstelling op de radio. Je krijgt tien minuten om in eenvoudige taal uit te leggen waarom de gotiek zo'n succes werd. Hoe pak je het aan? Speel het interview in de klas.

5. Een commerciële revolutie

Een wereld met nauwelijks internationale handel of betalingsverkeer is vandaag moeilijk voor te stellen. Dat was de wereld van de vroege middeleeuwen. In de late middeleeuwen werd de handel steeds belangrijker. Er ontstond een zogenoemde handels- of markteconomie, met de markt als de belangrijkste plaats waar werd handelgedreven. Die economie verscheen niet uit het niets. Ze kwam voort uit een hele reeks veranderingen die zich voordeden vanaf het jaar 1000. Maar omdat de laatmiddeleeuwse handelseconomie zo anders was dan wat er vroeger had bestaan, zijn historici geneigd om te spreken van een 'commerciële revolutie' – een plotse, grote verandering. Welke omstandigheden hebben geleid tot die revolutie? En wat is er daardoor veranderd?

Stap één: overschotten

Tot de elfde eeuw deden de mensen aan landbouw om in hun eigen levensonderhoud te kunnen voorzien. ⁹⁴ Iedere boer probeerde genoeg te produceren voor zijn eigen gezin. Dat lukte meestal net, als de weersomstandigheden niet te erg tegenzaten. ¹⁴ De boeren ontwikkelden nieuwe werktuigen en technieken die hun opbrengsten deden toenemen. Daardoor konden ze meer produceren dan ze nodig hadden voor zichzelf. Die overschotten verkochten ze op vaste tijden – om de week of om de maand – op een markt in de buurt. Met het geld dat ze ervoor kregen, konden ze kopen wat ze zelf niet konden produceren. Dat was bijvoorbeeld zout, maar ook kleren, gereedschap en aardewerk.

De markten veranderden het leven op het platteland. Ze lieten de boeren toe om zich deels te specialiseren. Op een deel van hun grond teelden ze gewassen waar op de markt vraag naar was. De rest van hun land bleven ze gebruiken voor hun eigen voedselvoorziening. De markten trokken al gauw ook professionele kooplui aan. Die handelaars waren doorgaans afkomstig uit de hoogste adel; alleen edelen waren rijk genoeg om te kunnen overleven als hun zaken een tijdlang niet goed draaiden. Ze brachten op de markten producten aan de man die ze uit andere streken hadden meegebracht. Op een bepaalde markt kochten ze bijvoorbeeld een lading rogge. Ze reisden ermee naar een markt vele tientallen kilometers verderop, in een streek waar rogge minder goed gedijde, en verkochten er hun voorraad met winst. (ill. 1)

De boeren organiseerden de markten vaak in de buurt van een grote abdij of een burcht. Soms trokken die zo veel volk aan, dat de nederzetting uitgroeide tot een stad. ¹⁰⁵ De beste plaatsen om een markt te houden, lagen aan een rivier of aan de kust. Dan was de markt vrij gemakkelijk bereikbaar over het water. Aan de oevers van de Schelde, de Rijn, de Seine, de Loire, de Donau en de Theems ontwikkelden zich bloeiende handelsnederzettingen. In het zuiden van Europa en vooral in Italië ¹⁰⁹ deden de markten oude Romeinse steden herleven.

1. Rondreizende handelaars stapten met hun koopwaar langs een weg. Miniatuur van de Meester van Girart de Roussillon, in Jean Wauquelin, *Roman de Girart de Roussillon*, 1448. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2549, fol. 69.

2. Een jaarmarkt in een stad.

Miniatuur van de Meester van de Cité des Dames, in Thomas van Saluzzo, *Le Chevalier errant*, omstreeks 1400-1405. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 12559, fol. 167.

De ontwikkelingen in de landbouw zetten de commerciële revolutie in gang. De handel, de landbouw en de nijverheid bevorderden elkaar. De markten leverden grondstoffen, de ambachtsslui in de stad maakten er afgewerkte producten van. Gentse kleermakers maakten bijvoorbeeld jassen van wol die afkomstig was van het Engelse platteland. ⁵⁸ Al die stedelijke activiteit stimuleerde op haar beurt de landbouw. Het was een uitdaging voor de boeren om aan de grote vraag naar grondstoffen te kunnen voldoen.

Door de samenwerking tussen het platteland en de stad ontstonden in de volle middeleeuwen enkele gespecialiseerde regio's. Wol en laken uit Vlaanderen, graan uit de regio rond Parijs, wijn uit Bourgondië, hout uit Scandinavië en vis uit Noord-Duitsland werden gewilde kwaliteitsproducten. De gevolgen van die handelsrevolutie bleven niet beperkt tot de handel, de landbouw en de nijverheid. De groeiende welvaart bood een ideale omgeving waarin de wetenschap ⁸⁷ en de bouwkunst ¹¹⁰ goed gedijden. Ze bereikten een hoogtepunt in de zogenoemde twaalfde-eeuwse renaissance.

Stap twee: netwerken

Vanaf eind elfde eeuw besloten heel wat vorsten en andere heren om de groeiende handel te ondersteunen. Zo kondigden ze een zogenoemde marktvrede af. Op en rond de markt werd geen geweld toegestaan, om een zo rustig mogelijk verloop van de handel te waarborgen. De heren hadden verschillende motieven voor hun inspanningen. Als ze de handelaars voor zich wonnen, konden ze daar hun voordeel mee doen in conflicten met de adel. Ze raakten ook gemakkelijker aan bepaalde luxeproducten, waarvan ze vonden dat die bij hun aanzien pasten. En ze konden tol – een soort belasting – heffen op alle goederen die op hun grondgebied werden vervoerd en opgeslagen.

De maatregelen van de heren misten hun effect niet. Markten die goed gelegen waren – aan een handelsweg of bij een grote stad – ontwikkelden zich tot jaarmarkten. Dat waren grote markten die enkele weken duurden. Van heinde en verre kwamen er handelaars naartoe om hun koopwaar aan de man te brengen. De jaarmarkten in de Franse Champagnestreek waren het populairst. (ill. 2) Dat kwam vooral door hun centrale ligging: halfweg tussen Noord- en Zuid-Europa – en

vooral Italië. De streek was ook gemakkelijk bereikbaar voor handelaars uit Engeland. In de Champagne, maar ook in Vlaanderen en Brabant, groeide een jaarmarktcyclus. De markten sloten op elkaar aan. Handelaars trokken gedurende enkele maanden in het jaar van markt tot markt.

De jaarmarkten deden een soort van netwerk tussen de handelaars ontstaan. De kooplui leerden elkaar kennen op hun tochten. Anders dan de handelaars vandaag, reisden ze mee met hun product. Historici noemen hen daarom 'actieve kooplui'. Zo'n handelsnetwerk bood bescherming. Wie zijn collega's vaak zag, kwam er al snel achter wie te vertrouwen was en wie niet. En vertrouwen was belangrijk bij het zakendoen.

Er groeiden ook andere, meer officiële netwerken. De handelaars verenigden zich in hanzen. Het woord 'hanze' betekent eigenlijk gewoon 'groep'. Kooplui uit dezelfde stad of regio die hetzelfde verkochten, verenigden zich, omdat ze in groep veiliger konden reizen en samen sterker stonden als ze moesten onderhandelen. Ze probeerden bijvoorbeeld gunstige tolvoorwaarden te verkrijgen van de stad waar ze naartoe trokken. Soms konden ze de heren ervan overtuigen dat ze zelf recht mochten spreken als er conflicten ontstonden. De Duitse Hanze, die oorspronkelijk handelaars van verschillende Noord-Duitse steden verenigde, werd het grootste van die netwerken. In de vijftiende eeuw verbond het handelaars uit vele tientallen steden uit het latere Duitsland, Nederland, België, Groot-Brittannië, Noorwegen, Polen en de Baltische landen. (ill. 3)

3. Het laden van een schip van de Hanze. Anonieme miniatuur in Konrad von Würzburg, Trojanerkrieg, omstreeks 1440. Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, hs. 998.

4. Aan de Wijnmarkt in Brugge wordt een kleine boot met vaten wijn gelost. De vaten worden met een hijskraan aan land gebracht. Ladingen zoals deze werden met grotere schepen aangevoerd en in het nabije Sluis of Damme overgeladen op kleine boten. Grote schepen konden Brugge niet bereiken. ²⁶ Op de voorgrond staat een wijnhandelaar die onderhandelt met een klant. Een medewerker heeft een vat geopend, om de klant de wijn te laten proeven. Op de achtergrond heeft de kunstenaar een mooi gezicht getekend op een straat in het middeleeuwse Brugge. Miniatuur van Simon Bening, omstreeks 1540. München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 23638, fol. 11v.

Stap drie: explosie

In de dertiende eeuw explodeerde de handel. Er was een groep van rijken gegroeid die een grote vraag naar luxegoederen had doen ontstaan. De handelaars kenden bovendien steeds beter het klappen van de zweep. Ze probeerden de handel sneller, efficiënter en veiliger te organiseren. Om hun producten sneller te kunnen aanvoeren, kozen steeds meer kooplui voor de handel over zee in plaats van over het land of over rivieren. (ill. 4) Italiaanse kooplui, die altijd een beetje vooropliepen, reisden niet langer naar de jaarmarkten van de Champagne om er Vlaamse of Hollandse kooplui te ontmoeten, ze voeren rechtstreeks naar Vlaanderen of Holland.

Al gauw durfden de Italiaanse handelsschepen steeds ver-

der de zee op te varen. (ill. 6) Tijdens de vierde kruistocht in 1204 ¹³⁶ stichtten Genuese en Venetiaanse kooplui handelsposten aan de kusten van de Egeïsche en de Zwarte Zee. In 1271 vertrok de zeventienjarige Marco Polo samen met zijn vader en zijn oom per schip richting Azië. Hij keerde pas vierentwintig jaar later terug, met heel veel kennis over Centraal-Azië. Hij bracht bijzondere producten mee en hij had tijdens zijn reis veel contacten gelegd.

Vanaf de dertiende eeuw reisden kooplui niet zelf meer mee met hun koopwaar. Van 'actieve' werden ze 'passieve kooplui'. In de belangrijkste handelssteden openden ze kantoren, die ze bemanden met personeel. (ill. 5) Die handelsposten waren een soort van markten die altijd open waren. De tijdelijke jaarmarkten verloren daardoor aan belang.

Geld

Ook al voor de twaalfde eeuw was in middeleeuws Europa geld in omloop. Voordat Karel de Grote in zijn rijk één munt invoerde, ⁴³ hadden veel regio's al een eigen munt. Maar er gebeurde niet zo veel met dat geld. De heren bewaarden het als een soort van schat. Het diende ook om de waarde van iets te bepalen. Een paard was een bepaalde hoeveelheid aan munten waard, maar zelden werd dat paard ook tegen die hoeveelheid munten verkocht. Het werd verkocht voor iets wat evenveel geld waard was. Een munt was trouwens altijd precies zoveel waard als het gewicht aan zilver dat ervoor was gebruikt. Gouden munten verdwenen in de loop van de vroege middeleeuwen.

Door de commerciële revolutie kwam er meer geld in omloop. Het geld kreeg ook een andere vorm. Vanaf de dertiende eeuw werd in verschillende landen een soort van zilveren standaardmunt ingevoerd: de 'groot'. In dezelfde periode werden in Italië opnieuw gouden munten geslagen; korte tijd later gebeurde dat ook in andere regio's. Vanaf eind dertiende eeuw hadden munten niet meer de precieze waarde van de hoeveelheid edelmetaal – goud of zilver – die erin was verwerkt. Er werden afspraken gemaakt over hoeveel een munt waard was.

Bovendien kwam er een soort van papiergeld in omloop. Dat waren nog geen biljetten – die bestonden wel al in China (ill. 6) – maar papieren schuldbekentenissen of betalingsopdrachten. Met zo'n document gaf een handelaar de opdracht aan een van zijn vertegenwoordigers om aan de houder van de brief een bepaalde som te betalen. Daardoor hoefden handelaars niet langer met een zak munten op pad te gaan. Dat was veiliger en bovendien

5. Het Beursplein in Brugge, met het handelshuis van de Genuese handelaars ('domus Genuensium') en dat van de Florentijnse handelaars ('domus Florentinorum'). Het woord 'beurs' is wellicht afgeleid van de herberg Van der Buerse, waar de geldwisselaars in Brugge oorspronkelijk vergaderden. Anonieme illustratie, in Antonius Sanderus, *Flandria illustrata*, 1, Keulen, 1641.

6. Reizen naar China

Francesco Balducci Pegolotti was vanaf 1310 een vertegenwoordiger van het Florentijnse koopliedengeslacht van de Bardi in Antwerpen, Londen en Cyprus. Omstreeks het midden van de veertiende eeuw schreef hij een handboek voor handelaars op basis van alle informatie die hij tijdens zijn carrière had verzameld. Hij gaf er onder meer nuttige tips in voor kooplieden die naar China wilden reizen.

'Om te beginnen moet je je baard laten groeien en je mag je niet scheren. En in Azov moet je jezelf voorzien van een tolk. En je probeert beter geen geld te besparen door een slechte in plaats van een goede te nemen. Want het extra loon voor de goede weegt niet op tegen de winst die je door hem zult maken. Naast een tolk neem je beter ook twee dienaars mee die Tataars spreken. Je kunt ook een vrouw meenemen uit Azov. Dat is niet verplicht, maar je zult meer worden gerespecteerd. [...] De route van Azov naar China is veilig, zowel overdag als 's nachts. China is een gebied met bijzonder veel steden en stadjes. Vooral in Beijing, dat zowat de hoofdstad is, is er een enorm netwerk van handelaars. De stad is vol mensen. [...]

De heer van China zal alle zilver aannemen en ruilen voor dat papieren geld van hen. Dat is gemaakt van geel papier, bedrukt met het zegel van de heer. Het geld wordt "balishi" genoemd. Met dat geld kun je zijde kopen en alles wat je meer wilt. Alle mensen van het land moeten dat geld aanvaarden. En je hoeft geen hogere prijs te betalen voor je goederen omdat je geld van papier is.'

Naar: Henry Yule en Henri Cordier (red.), *Cathay and the way thither, being a collection of medieval notices of China*, Londen, 1916, p. 145-148.

7. Een stad van overvloed

In 1438 bezocht Pero Tafur uit Córdoba Brugge. Hij was erg onder de indruk van de handelsstad.

'Iedereen die geld heeft en het wil uitgeven, zal in deze stad alles vinden wat in de hele wereld wordt geproduceerd. Ik zag daar sinaasappelen uit Castilië die eruitzagen alsof ze pas van de boom waren geplukt, vruchten en wijn uit Griekenland, even overvloedig als in het land zelf. Ik zag ook confituren en specerijen uit Alexandrië en de hele Levant, zoals in die landen, en bont uit het gebied rond de Zwarte Zee, als was het ter plaatse voortgebracht. Hier was ook alles uit Italië, brokaat, zijde en wapenrustingen en al het andere wat daar wordt gemaakt. Er is werkelijk geen deel van de wereld waarvan de producten niet op hun best hier te vinden zijn.'

Geciteerd in: Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee*, Amsterdam, 2010, p. 547.

8. Een geldwisselaar en zijn vrouw. Zijn vrouw leest in een gebedenboek. Schilderij van Quinten Metsijs, 1514. Parijs, Louvre.

handiger, want er was voortdurend een tekort aan cash. Het papier kon dat contant geld vervangen.

Doordat er meer soorten geld in omloop kwamen en doordat de handel steeds internationaler werd, kwam er behoefte aan instellingen die geld konden bewaren – banken – en die wisselkoersen konden bepalen – daaruit ontstonden de beurzen. In Brugge werd iedere dag op hetzelfde tijdstip beurs gehouden om de wisselkoersen vast te leggen. (ill. 8) Door de banken en de beurzen werden de steden nog belangrijker commerciële centra dan ze al waren. (ill. 7)

Een wereld waarin geld belangrijk werd, was moeilijk te verzoenen met de kerkelijke leer. Winst maken werd beschouwd als een zonde, want de handelaars verstoorden er de ordening mee die God aan de samenleving had meegegeven. **18** Dat was een vervelende kwestie, vooral omdat heel wat hoge geestelijken genoten van hun groeiende winst en rijkdom. Om het voor iedereen leefbaar te houden, werden er afspraken gemaakt. Wie tijdens zijn leven te veel winst had gemaakt, kon in zijn testament vastleggen dat een deel van zijn bezit na zijn dood werd weggeschonken. Zo kon hij toch zonder

zonde naar de hemel gaan, desnoods na een kort verblijf in het vagevuur. **68** Het was geen toeval dat Joden een belangrijke rol speelden in de geldhandel. Volgens de kerkelijke leer gingen zij toch al naar de hel. **145**

Transport

De handel kon alleen bloeien als de transportmogelijkheden mee ontwikkelden. De bergpassen in de Alpen werden verbeterd. Ongeveer op het hoogste punt van de Grote Sint-Bernardpas kwam in de elfde eeuw een klooster, waar reizende handelaars veilig konden overnachten.

Maar vooral de scheepvaart ontwikkelde zich snel. (ill. 3) De kogge werd het eerste echte vrachtschip. Het had één mast, een roer achteraan een vrij diepe romp – drie meter diep, zeven meter breed en dertig meter lang – zodat er flink wat vracht in het laadruim kon. Zo'n kogge kon een lading van tweehonderd ton vervoeren. Vooral de Duitse Hanze investeerde in kogges. Maar ook de Italianen waren te vinden voor de 'cocca'.

6. Ongelijkheid

Rond het jaar 1000 groeide het idee dat er in de samenleving drie standen waren: priesters (de geestelijkheid of de eerste stand), strijders (de adel of de tweede stand) en handwerkers (de derde stand). Dat was een christelijk idee: God zou die indeling hebben gemaakt. 18 De drie standen hadden elkaar nodig en ze vulden elkaar aan. De handwerkers zorgden ervoor dat iedereen te eten had, de strijders beschermden de bevolking en de priesters zagen toe op haar zielenheil. Omdat ze alle drie onmisbaar waren, waren ze alle drie gelijk – dat was tenminste de theorie. Toch suggereren de begrippen ‘eerste’, ‘tweede’ en ‘derde stand’ ongelijkheid. Hoe zat het echt?

Have en havenots

In de vroege middeleeuwen was er weinig geld in omloop. 119 Grondbezit creëerde sociale verschillen. Een grootgrondbezitter 94 stond hoger op de maatschappelijke ladder dan iemand die weinig of geen grond had. 48 Die maatschappelijke ladder had veel treden: van de grootste grootgrondbezitter – een koning bijvoorbeeld – tot mensen die helemaal niets bezaten. (ill. 1)

1. Een rijke vrouw geeft een aalmoes aan twee bedelaars. Anonieme miniatuur van de Meester van Catharina van Kleef, in het Getijdenboek van Catharina van Kleef, Utrecht, omstreeks 1440. New York, The Pierpont Morgan Library, M.917, p. 65.

2. De boom van de standentwisten. De kunstenaar steekt de draak met de onophoudelijke wedijver tussen mensen. De leden van de verschillende standen vechten onderling tegen elkaar; ook in de hemel wordt er geruzied. De man met de glazen kolf is een arts. Om erachter te komen aan welke ziekte een patiënt leed, bestudeerden middeleeuwse artsen onder meer de kleur van de urine. Miniatuur van Loyset Liédet, in Honoré Bovet, *L'Arbre des batailles*, bewerkt door David Aubert, 1461. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 9079, fol. 10v.

Sommige onvrije mensen waren zelf het bezit van iemand. Ze behoorden tot de huisraad, zoals een tafel, een bank of een dier.

Maar het grondbezit bepaalde niet alles. De eerste en de tweede stand hadden voorrechten of 'privileges'; de derde stand had die niet. Geestelijken en edelen hoefden bijvoorbeeld weinig of geen belastingen te betalen en ze mochten zelf recht spreken. Die privileges waren heel wat waard. Ze deden een juridisch verschil ontstaan tussen mensen, dat niemand kon uitwissen. De sociale ver-

schillen tussen grondbezitters konden wel veranderen: hun grondbezit kon slinken of groeien. Een edelman kon bijvoorbeeld grond verliezen als hij zijn dochters een bruidsschat meegaf. En als hij overleed, werd zijn land opgesplitst tussen zijn zonen. Maar zijn privileges kon hij niet kwijtraken. Daardoor waren ze in zekere zin belangrijker dan grondbezit.

Vanaf de volle middeleeuwen werd geld belangrijker. 119 Geld was gemakkelijker te verwerven dan grond – vooral in de stad, maar al gauw ook op het platteland. Wie suc-

ces had in de stad – als ambachtsman, maar vooral als handelaar – 115 kon snel heel rijk worden. De nieuwe rijken spiegelden zich aan de adel. Ze namen dezelfde luxeuze levensstijl aan, maar ze bleven wel behoren tot de derde stand. Binnen die stand vormden de nieuwe rijken een aparte groep: de ‘patriciërs’. Vaak kregen ze inspraak in het bestuur van de steden. 107

Vrij of onvrij

Er was nog een andere, belangrijker tweedeling in de middeleeuwse samenleving dan die tussen wel of geen privileges: die tussen vrije en onvrije mensen. Ook dat was een juridisch verschil. Het had niets te maken met bezit, want er waren vrije mensen die geen grond bezaten en onvrije mensen die wel grond hadden. Het verschil was gelegen in de rechten die iemand had of niet had – bijvoorbeeld het recht om te verhuizen of iets te kopen. De onvrijen konden op basis van die rechten nog in verschillende groepen worden verdeeld. Het minst vrij waren de slaven. Die hadden helemaal geen rechten. Ook de horigen waren onvrij, maar zij hadden wel rechten. Binnen de groep van de horigen waren er nog verschillen. Sommige horigen konden eigen bezittingen hebben; andere niet – lijfeigenen bijvoorbeeld. Lijfeigenen hoorden bij de grond die ze bewerkten. Ze mochten er niet van weg.

De steden werden aantrekkelijke plaatsen voor al wie onvrij was. In theorie werden onvrije mensen in de stad na één jaar en één dag vrij. 105 Veel onvrijen trokken daarom weg van het platteland. Wie toch bleef, kon – meer dan tevoren – eisen stellen aan de heer. Die had immers werkrachten nodig. De boeren vroegen hun vrijheid en een loon. Dat loon – in geld – liet hen toe

Liever onvrij

Het woord ‘onvrij’ klinkt vandaag heel negatief. Maar zeker in de vroege middeleeuwen werd dat niet noodzakelijk zo gezien. Aan onvrij zijn waren ook voordelen verbonden. Onvrije mensen kregen bijvoorbeeld bescherming van hun heer. 94 In onveilige tijden was dat erg belangrijk. Zo waren er kleine vrije boeren die beslisten om onvrij te worden. Dan waren ze veilig als het oorlog werd of als er invallers opdoken. Vanaf de feodale periode waren zelfs vrije mensen niet echt meer vrij, maar afhankelijk van een heer. 49

om af en toe, als de oogst goed was gelukt, een heel klein beetje te klimmen op de maatschappelijke ladder.

De opkomst van de steden en het geld veranderde dus heel wat in de middeleeuwse samenleving. Meer mensen waren vrijer dan vroeger, maar de sociale verschillen tussen die vrije mensen werden groter.

Wat de pot schaft

Sociale verschillen kwamen tot uiting in heel gewone dingen – bijvoorbeeld in wat de pot schafte. De gewone mensen in de vroege middeleeuwen aten sober, maar toch was hun voeding vrij veelzijdig. Ze aten brood en pap, maar ook groenten zoals bonen en kolen, en af en toe vlees. In kuststreken aten de mensen ook vis. Naarmate de bevolking begon te groeien – vanaf de achtste eeuw – 31 werd het voedingspatroon van de gewone mensen steeds eenzijdiger. Tegen de dertiende eeuw bestond het vooral uit granen. 33

De boeren op het land hadden het doorgaans beter dan de armen in de stad. Bedelaars moesten het stellen met restjes die ze vonden of kregen. Vaak waren dat stukken broodkorst. Rijke heren gebruikten hard gebakken, plat brood als bord. Na de maaltijd was die korst voor de dieren of de bedelaars. Boeren moesten een flink deel van hun opbrengst afstaan aan de heer, maar ze hielden toch voldoende over voor zichzelf. Behalve brood of pap aten ze ook nog groenten. Vlees kwam weinig op tafel in de volle en de late middeleeuwen. Verse vis werd eerst vervangen door gezouten vis – die was goedkoper – maar verdween geleidelijk ook van het menu. Na de bevolkingsdaling in de veertiende eeuw 146 werd het eten opnieuw gevarieerder, en er werd weer vaker vlees en vis gegeten.

De rijke tafels waren niet alleen veel voller, maar ook heel wat meer verscheiden. De allerrijksten – de vorsten en de hoge adel – hielden af en toe feestelijke banketten die uit vele gangen bestonden. De Engelsman Walter de Biblesworth hield eind dertiende eeuw een banket. De eerste gang bestond uit everzwijnenkop en hertenvlees, gevolgd door een tweede gang met kraanvogels, zwanen, lam, varken en kip. De derde gang bestond uit konijnen met saus en suiker. Daarna volgden gebraden fazanten, leeuweriken, merels en zanglijsters. Gang vijf bestond uit gefrituurde restjes vlees en suiker, besprenkeld met rozenwater. Als dessert waren er allerlei zoete specerijen en wafels.

Bij dat alles dronken de vorsten en hun gasten witte en rode wijn. Veel groenten aten de rijken niet. Omdat de boeren die wel aten, beschouwden ze die als ‘armenvoer’.

3. De arme en de rijke keuken. In de arme keuken hangt slechts één kookpot boven het vuur. De gasten maken ruzie om een kleine portie te bemachtigen. In de rijke keuken is er volop gebrad voorhanden. Aan het plafond en de schouw hangen hammen en worsten. Boven het vuur pruttelen drie kookpotten. Prenten van Pieter Bruegel I, 1563. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Prentenkabinet.

Als het soberder moest, bijvoorbeeld in de vasten, werd het vlees vervangen door allerlei soorten vis.

De succesvolle handelaars en ambachtsslui waren edelen in het klein. Ze aten geen diners met vijf gangen, maar ze zaten wel aan goed gevulde tafels met allerlei producten die in de stad te koop waren. En naarmate de internationale handel op gang kwam, werd de keuze steeds groter: dadels, schaal- en schelpdieren, specerijen uit het Oosten en allerlei soorten kaas en brood.

Protest

Vanaf de dertiende, maar vooral in de veertiende eeuw rees er steeds meer protest tegen de ongelijkheid in de

samenleving. (ill. 5) Dat was niet toevallig: de veertiende eeuw was een zware tijd. ¹⁴⁶ In veel steden duldden de ambachtsslui niet langer dat vooral de handelaars het beleid bepaalden. De boeren eisten meer vrijheden van hun heer. Ze wilden inspraak hebben zoals de burgers in de stad en ze wilden vooral minder belastingen betalen. Soms leidden onderhandelingen tot een vergelijk, maar geregeld braken er opstanden uit die werden beslecht met de wapens.

De belangrijkste opstand van de late middeleeuwen begon in 1323 in Vlaanderen. Vlaamse boeren – ze werden 'kerels' genoemd – kwamen in verzet tegen de hoge belastingen die ze moesten betalen aan de Vlaamse graaf Lodewijk II van Nevers. Ze verenigden zich onder leiding van Nicolaas Zannekin, een boer uit Lampernisse nabij

4. In 1358 brak in Frankrijk een boerenopstand uit, die bekendstaat als de 'jacquerie'. De boeren verzetten zich tegen de hoge belastingen die ze moesten betalen. In Meaux trokken ze met enkele duizenden de stad binnen, maar ze stuitten op de troepen van Gaston Phébus. Die sloeg de opstand bloedig neer. De lijken werden in de Marne gegooid. Miniatuur van Loyset Liédet, in Jean Froissart, *Chroniques*, omstreeks 1470-1475. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 2643, fol. 226v.

Veurne, en trokken ten strijde. Ze hadden het niet alleen gemunt op de Vlaamse graaf, maar op zowat alle edelen. In 1325 hadden ze al heel wat Vlaams gebied veroverd. Zo veel zelfs dat de paus maatregelen nam. Hij deed dat op vraag van de Franse koning Karel IV, de leenheer van de Vlaamse graaf. **57** De paus besliste dat wie de opstand steunde, geen recht meer had op de sacramenten **67** of een kerkelijke begrafenis.

Het dreigement maakte weinig indruk. Integendeel: de boeren hadden het nu ook voorzien op de geestelijkheid. De veroveringen gingen voort. In 1328 slaagde de nieuwe Franse koning Filips VI erin om de opstand neer te slaan. In de slag bij Cassel, in het huidige Noord-Frankrijk, werden de kerels met groot machtsvertoon verslagen. Naar schatting drieduizend boeren kwamen om. De leiders van de opstand werden terechtgesteld.

Die harde aanpak moest andere oproerkraaiers afschrikken. Bijna alle Europese vorsten waren bang dat hen hetzelfde zou overkomen als de Vlaamse graaf. Een oproer van meerdere jaren, zoals in Vlaanderen, brak er inderdaad niet meer uit. Maar tot eind veertiende eeuw staken er geregeld korte, hevige opstanden de kop op. In 1358 brak in Frankrijk de jacquerie uit. De naam is afgeleid van 'Jacques Bonhomme', een misprijzende term die de adel voor de boeren gebruikte. Bij die jacquerie kwamen naar schatting twintigduizend boeren om. (ill. 4) In 1381 moest ook de Engelse koning een grote boerenopstand neerslaan. Op korte termijn veranderden de opstanden weinig voor de allerarmsten. Ze zorgden er wel voor dat de middelste sociale groepen meer inspraak kregen in het bestuur.

5. De klaagzang van de lakenweefsters

Chrétien de Troyes was een Franse dichter en schrijver. Tussen 1170 en 1180 schreef hij de ridderroman *Yvain, le chevalier au Lion*. In het gedicht staat een klaagzang van de lakenweefsters die in loondienst werkten.

'Altijd zullen we zijden laken weven,
Toch zullen we nooit beter gekleed gaan,
Altijd zullen we arm blijven en naakt
En altijd zullen we lijden aan honger en dorst;
Nooit zullen we zo veel verdienen
Dat we beter te eten zullen krijgen.
Brood hebben we zonder uitzondering
's Ochtends weinig en 's avonds nog minder;
Want van het werk van onze handen
Heeft ieder om van te leven
Slechts vier penningen van het pond
En van dat geld kunnen we niet
Genoeg vlees en kleding kopen.
Want wie in de week slechts twintig
Schellingen verdient, zit altijd in de nood.
En wij zitten diep in de ellende,
Maar van onze lonen verrijkt zich
Degene voor wie wij werken.'

Geciteerd in: Jacques Le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa*, Amsterdam, 1987, p. 382.

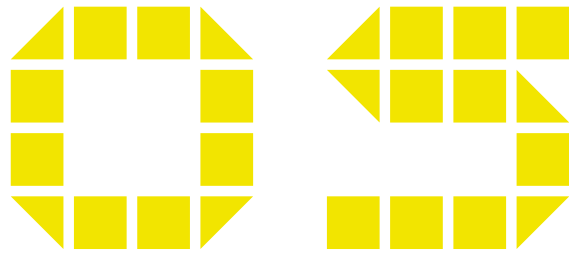

Comment six mille com-
paignons partirent de la
ville de gaud durant le
siege et alerent par assaut
gagner pillier z ardoir les
villes de Aloust redremode
z grantmont. Et puis
sen retournerent a gaud.

Le siege durant et
estant duat gaud
par la maniere q
se conte lauoit au
siege y eut fait plusieurs

escarmouches autour de la
ville. Car le s: denghien et
le seneschal de haynau et le
suzle de flandres en troumoit
a la fois a descomert dont
ils ne prenoient nulles ra-
cons. Et ausameffois ils
estorent reboutes si dur qz
nauoient mie loisir de re-
garder derriere eulx. Adonc
se recueillirent en la ville
de gaud six mille compaignos
molt aidables et eurent rasse-

oorlog

Proloog

Ridders en kastelen: daar denken heel wat mensen aan als ze het woord ‘middeleeuwen’ horen. Dat is een clichébeeld, zelfs als het gaat over oorlog in de middeleeuwen. Ook in de middeleeuwen was ‘oorlog’ meer dan ‘ridders en kastelen’. Ridders die streden in dienst van een koning, zoals ze worden opgevoerd in historische romans en films, waren er pas vanaf de elfde eeuw. De middeleeuwse strijders vochten aanvankelijk te voet; vanaf de achtste eeuw deden ze dat te paard. En tot de tiende eeuw waren er nauwelijks kastelen. De eerste kastelen waren van hout. Tegen de dertiende eeuw waren ze haast allemaal opgetrokken in steen en hadden ze kantelen en een ophaalbrug.

In de middeleeuwen werd niet alleen gevochten om politieke of economische redenen. Vaak gingen oorlogen ook om religie. Dat was bijvoorbeeld het geval met de kruistochten naar Jeruzalem. De strijd tegen andersgelovigen werd niet altijd uitgevochten met ridders of legers. Soms gebeurde dat met onderzoekers – ‘inquisiteurs’ – die speurden zoals detectives.

In de late middeleeuwen was het bijna voor iedereen oorlog in West-Europa. Meer dan honderd jaar lang waren Frankrijk en Engeland met elkaar in conflict. Heel wat mensen – vooral in Frankrijk – leden onder het oorlogsgeweld. Maar ook wie geen slachtoffer was van het echte oorlogsgeweld leed: onder hongersnoden en epidemieën zoals de pest. Oorlog had veel gedaantes in de middeleeuwen.

De inname van Geraardsbergen door de Gentenaars. Terwijl op de toren de laatste verdedigers worden uitgeschakeld, plunderen de overwinnaars de stad. Miniatuur van Loyset Liédet, in Jean Froissart, *Chroniques*, Brugge, omstreeks 1470-1475. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 2644, fol. 135.

1. Ten oorlog! (500 - 1300)

Oorlog was in de middeleeuwen een seizoensgebonden bezigheid. Er werd alleen gevochten in de lente, de zomer en de herfst, als het weer het toeliet. Oorlogen bestonden meestal uit een reeks belegeringen. Een heer en zijn volgelingen omsingelden een burcht of een versterkte stad, ⁵⁴ totdat de verdedigers zich overgaven. Of totdat ze het zelf opgaven – als de winter inviel bijvoorbeeld. Grote gevechten, waarbij twee legers elkaar in het open veld bestormden, waren gedurende de hele middeleeuwen zeldzaam. Kwam het toch tot zo'n veldslag, dan werden daarbij vrij weinig strijders gedood. Die strijders behoorden meestal tot de adel. ¹²¹ Ze werden gevangengenomen en tegen een flinke som losgeld weer vrijgelaten. Levend waren ze dus meer waard dan dood.

De echte ridders verschenen pas begin elfde eeuw op het strijdtoneel. Toen ontstond het ridderideaal dat je misschien wel kent uit historische boeken en films: de geharnaste strijder te paard, die dapper vocht tegen het kwaad. Van ridders werd verwacht dat ze trouw, eerlijk en hulpvaardig voor vrouwen waren – of in één woord: ridderlijk. Maar waren ze dat ook echt? Vanwaar kwam het ridderideaal? En wie vocht vóór het jaar 1000?

De Karolingische ruiters

Tot omstreeks 700 streden krijgers vooral te voet. Een steeklans, een kort zwaard en een bijl waren hun belangrijkste wapens. Vanaf de Karolingische tijd – vanaf de achtste eeuw – ⁴² werd dat anders. De kern van het Karolingische leger bestond uit een vrij kleine groep zwaarbewapende krijgers te paard. (ill. 1) Dat de ruitery belangrijker werd in de strijd, had alles te maken met de uitvinding van de stijgbeugel begin achtste eeuw. Ruiters zaten daarmee veel steviger op hun paard. De Karolingische krijgsmannen beschikten ook over veel betere zwaarden. Te paard, en met die zwaarden, waren ruiters veel gevaarlijker op het slagveld dan tevoren.

Omdat de wapens gevaarlijker werden, hadden de strijders ook een betere bescherming nodig: de maliënkolder bood hen die. ¹³³ Toch kwamen echte ruitergevechten in de Karolingische tijd maar zelden voor. Meestal stegen de ruiters af voordat ze met elkaar slaags raakten.

Heren en vazallen

De legers waren georganiseerd volgens het feodale systeem. ⁴⁷ Wanneer het oorlogsseizoen aanbrak, trommelde de koning of de lokale heer zijn vazallen op. Ze hadden trouw gezworen aan hun heer en waren dus verplicht om voor hem te vechten. (ill. 5) In ruil daarvoor kregen ze bepaalde inkomsten. Dat kon een lap grond zijn, maar ook een zwaard of een paard. Een wapenrusting was erg

1. Een Frankische ruiter uit het begin van de negende eeuw. Hij draagt een schild, een helm en een lederen vest die bezet is met metalen plaatjes. Die uitrusting beschermt hem tegen aanvallen met pijlen en zwaarden. Hij is gewapend met een lans. Anonieme miniatuur uit een psalmenboek, abdij van Saint-Germain-des-Prés, begin negende eeuw. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. bibl. 2° 23, fol. 21v.

2. Het Tapijt van Bayeux ⁵¹ biedt een unieke kijk op hoe in de middeleeuwen oorlog werd gevoerd. Hier werpen de troepen van Willem de Veroveraar ⁵¹ nabij Hastings met schoppen een aarden wal op. Daar verschansen ze zich tegen aanvallen van de vijand. Anoniem geborduurd wandtapijt, omstreeks 1070-1100. Bayeux, Musée de la Tapisserie.

duur. Een maliënkolder kostte evenveel als de bevolking van een middelgroot dorp in één jaar verdiende. Een goed oorlogspaard en een zwaard waren even kostbaar. Een ambachtsman had zo'n tweehonderd uur nodig om een goed zwaard te smeden.

De middeleeuwse legers bestonden overigens niet alleen uit vechtende krijgsheren en hun vazallen. Er trok een hele karavaan mee: ambachtsmannen, priesters, prostituties en levend slachtvee.

Omwallingen en versterkingen

Om zich te kunnen verdedigen tegen aanvallers, bouwde men versterkingen rond dorpen, burchten en steden. Een omwalling moest eventuele belagers afschrikken. Als het toch tot een belegering kwam, moest de versterking helpen om het beleg te weerstaan.

In de vroege middeleeuwen werden de omwallingen en versterkingen opgetrokken uit aarde en hout. (ill. 2) In de tiende en de elfde eeuw ontstond een nieuw soort versterking: het mottekasteel. Dat was een versterkte toren die werd gebouwd op een 'motte' – een kunstmatige of natuurlijke heuvel. De motte werd omgeven door een gracht, een houten omheining of een stenen muur. Binnen de omwalling, maar wel vaak lager gelegen dan de toren, bevond zich een binnenplaats: het neerhof. Daar stonden een aantal dienstgebouwen, zoals stallen

en opslagplaatsen. (ill. 3) Het volk uit de omgeving kon er zijn toevlucht zoeken in tijden van nood. ⁹⁴

Mottekastelen hadden niet alleen een militair doel. De heer en zijn familie woonden in de toren. De motte was ook een symbool van rijkdom en macht: de heer stond letterlijk hoger dan de gewone mensen. (ill. 6) In het huidige België zijn nauwelijks mottekastelen bewaard gebleven. De meeste werden in de dertiende eeuw omgebouwd tot een moderner soort burcht. ¹⁵ Soms is de heuvel nog wel zichtbaar, zoals in Merkem en Ertvelde, waar het oude mottekasteel onlangs werd heropgebouwd.

3. De ruïne van Pickering Castle, een mottekasteel in Noord-Engeland. Eind elfde eeuw werd een eerste aarden ophoging aangelegd. De mottetoren, de gebouwen en de omwalling eromheen waren van hout. Begin dertiende eeuw werden de belangrijkste gebouwen opgetrokken in steen.

4. Troepen belegeren een stad. De verdedigers hebben de stadspoort geopend en voeren een aanval uit tegen de belegeraars. Met een slingerarm schieten die zware stenen tegen of over de verstrekte muren. Anonieme miniatuur in de Maciejovskibijbel, Parijs, omstreeks 1244-1254. New York, The Pierpont Morgan Library, MS. 638, fol. 23v.

5. ‘We moeten er zijn voor onze koning!’

‘Roelant sprak: “Moge God ons toestaan! We moeten er zijn voor onze koning! Voor zijn heer moet een vazal ellende doorstaan, verzengende hitte en ijzige koude verdragen, en huid en haar willen verliezen. Dat iedereen vreselijke slagen uitdeelt, opdat de doodsklok voor ons niet geluid zal worden. [...] Ik zal nooit het verkeerde voorbeeld geven!”’

Naar het anonieme Roelantslied, eind elfde eeuw (geciteerd in: Frits van Oostrom, *Stemmen op schrift*, Amsterdam, 2009, p. 248).

6. Beschermd tegen de vijand

‘Het was gebruikelijk dat de rijkste en nobelste mannen van de streek [de omgeving van Merkem] een grote hoeveelheid aarde opwierpen, om een zo hoog mogelijke motte te bouwen. Die lieden vulden hun dagen met het uitlokken van conflicten en het plegen van moorden. De motte beschermde hen tegen hun vijanden. Maar ze hoopten zo ook machtiger te worden dan hun gelijken, en de zwakken nog meer onder de knoet te houden.’

Naar: Walter van Terwaan, *Leven van bisschop Johannes van Terwaan*, omstreeks 1130 (geciteerd in: André Boutemy, *Recueil des textes historiques latins du Moyen Age*, 3, Brussel, 1943, p. 81.)

Belegerd!

Het uitzicht van de versterkingen veranderde afhankelijk van de wapens die bij de belegeringen werden gebruikt. De eerste houten omwallingen en kastelen waren erg vatbaar voor vuur. Daarom werden ze vanaf de twaalfde eeuw vooral opgetrokken uit steen. (ill. 3) Steen was wel duurder, maar brandveiliger en ook steviger. De stevigheid was nodig. Belegeringen gingen steeds langer duren – soms wel enkele jaren – en de wapens werden krachtiger.

Rond 1200 werd de slingerarm uitgevonden. Daarmee konden stenen of andere voorwerpen – bijvoorbeeld rottende karkassen – ¹³⁴ over de verdedigingsmuren worden geslingerd. (ill. 4) ¹³⁵ De muren werden daarom verhoogd. Vanaf de late veertiende eeuw verscheen het kanon op het slagveld. De eerste exemplaren waren nog niet echt efficiënt. Het geschut dat in 1380 tijdens een slag bij Ieper werd ingezet, kon maar zo’n vijf schoten per dag afvuren. Een bron uit 1431 vermeldt dat er vierentwintig paarden nodig waren om één kanon te vervoeren. Pas in de vijftiende eeuw werd het kanon echt een gevaarlijk wapen. Toch konden ook de eerste kanonnen al dwars door de hoge stenen muren schieten. De verdedigingsmuren werden daarom opnieuw verlaagd en opgevuld met aarde. De kanonskogels bleven dan in de aarde steken.

De meeste belegeringen eindigden niet na een gevecht, maar door onderhandelingen. Gaf de belegerde stad of burcht zich over, dan werd de bevolking gespaard. Kwam er geen overgave, dan volgde een bestorming. ¹³⁵ De aanvallers schrokken er vaak niet voor terug om te plunderen, ¹²⁶ te verkrachten en te moorden. ¹⁴⁸

Ruiters worden ridders

Vanaf de elfde eeuw omringden de heren zich steeds vaker met beroepssoldaten. Dat waren de ridders. (ill. 7) Veel ridders behoorden tot de adel, maar niet allemaal. Wat hun precieze stand ook was: alle ridders moesten volgens een bepaalde gedragscode leven. De kerk had

Tot ridder geslagen

Je hebt misschien wel historische films gezien waarin jonge ridders een nacht wakend in een kerk moeten doorbrengen of plechtig een bad nemen, voordat ze tot ridder worden geslagen. In de middeleeuwen gebeurden zulke dingen wel, maar dat was pas vanaf 1200 het geval, en zelfs dan bleef het een vrij zeldzaam verschijnsel. De meeste adellijke zonen kregen hun ridderslag wellicht gauw gauw aan de vooravond van een veldslag of een belegering. Ze hadden tijdens hun opvoeding ⁷⁹ geleerd hoe ze een goede ridder moesten zijn.

7. Zwaarbewapende ridders te paard (boven) en het gewone voetvolk (beneden). De ridders waren het puikje van het middeleeuwse leger. Anonieme miniatuur in het Holkam Bible Picture Book, Engeland, derde kwart veertiende eeuw. Londen, The British Library, Add. MS 47682, fol. 40.

die bedacht. Een ridder mocht niet vechten op kerkelijke feestdagen ⁷¹ en tijdens de vasten en de advent. Dat heette de 'godsvrede'. Hij mocht geen weerloze mensen zoals priesters, vrouwen, pelgrims, kooplieden en arme boeren aanvallen. Hij mocht alleen de wapens opnemen voor een verheven doel, zoals een kruistocht.

¹³³ Waarden zoals moed, trouw en kameraadschap waren erg belangrijk, net als de bescherming van de zwakken en de dienstbaarheid aan de kerk en het geloof. (ill. 8) De riddercode was vooral een ideaal. In de praktijk waren niet alle ridders zo ridderlijk.

De ridderidealen werden niet alleen verspreid door de kerk, maar ook via ridderromans. Vanaf de twaalfde eeuw werden die vooral aan de vorstenhoven erg populair. Ridders moesten vanaf dan niet alleen dapper en onverschrokken zijn, ze dienden zich ook 'hoofs' te gedragen, vooral in het gezelschap van vrouwen. 'Hoofs' betekende dat ze moesten leven zoals het hoorde aan een hof. Dat hield bijvoorbeeld in dat ze aanklopten voordat ze een kamer binnengingen, dat ze niet dronken met hun mond vol en niet spuwden in hun beker wijn. Een hoofse ridder mocht ook niet te direct zijn liefde verklaren aan een vrouw – integendeel zelfs, hij moest liefst een beetje dubbelzinnig blijven. Hoofs zijn leek af en toe op een spel.

Riddertoernooien

Een favoriet tijdverdrijf van de adel was het toernooi, waar ridders tegen elkaar streden voor de eer. Aanvankelijk was vooral de 'mêlée' populair – daarbij gingen twee ridderlegers elkaar te lijf, net zoals op het slagveld. Vanaf de twaalfde eeuw kreeg de 'joute' de overhand. Daarbij stormden twee individuele ridders met lange stootlansen op elkaar af. (ill. 9) Geregeld bekochten de deelnemers zo'n gevecht met hun leven, of ze raakten hun paard of hun wapenrusting kwijt, omdat ze de winnaars losgeld moesten betalen. De dames keken toe, net zoals in de ridderromans. Er waren prijzen te winnen, maar het was de ridders vooral te doen om de eer en de roem. Bovendien was het toernooi een goede training voor wanneer er een echte oorlog uitbrak.

8. 'Laten we ridderlijk vechten'

Elegast is het voorbeeld van de echte ridder. In een tweekamp steekt hij zijn tegenstander uit het zadel. Elegast zegt:

'Stijg weer op uw paard. Laten we ridderlijk vechten; ik heb liever dat men mij prijst dan dat ik u oneervol zou doden, ook al zou ik daardoor in de strijd blijven.'

Naar de anonieme ridderroman **Karel ende Elegast**, 1270 (geciteerd in: Frits van Oostrom, *Stemmen op schrift*, p. 238).

9. Twee ridders gaan elkaar met een stootlans te lijf op een toernooi. Miniatuur van Loyset Liédet, in *Histoire d'Olivier de Castille et Artus d'Algarbe*, Brugge, omstreeks 1470-1480. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 12574, fol. 48v.

2. De kruistochten (1100 - 1300)

Jeruzalem is al eeuwenlang een heilige stad voor zowel het jodendom, het christendom als de islam. De joden beschouwen Jeruzalem als de hoofdstad van het Joodse koninkrijk van koning David uit de Bijbel. Voor de christenen is het de plaats waar Jezus heeft geleefd en waar hij is gestorven. Al vanaf het begin van het christendom trokken veel christelijke pelgrims ⁶⁹ naar de Heilige Stad – zoals Jeruzalem ook wel wordt genoemd – om er het graf van Jezus te bezoeken. Volgens het islamitische geloof is de profeet Mohammed ⁶⁰ in Jeruzalem vanaf de Tempelberg ten hemel opgestegen. Op die hemelreis zou hij God hebben ontmoet.

In de middeleeuwen raakten het christendom en de islam geregeld slaags. Tussen eind elfde eeuw en eind dertiende eeuw vonden er acht of negen kruistochten plaats. Acht óf negen, want niet alle historici tellen op dezelfde manier. De kruistochten waren door de paus gezegende oorlogen. Het doel was telkens de verovering of de verdediging van Jeruzalem, al werden later ook kruistochten gevoerd in Spanje en Zuid-Frankrijk. ¹⁴³ Welke idealen hadden de kruisvaarders? En hadden ze succes?

1. Een knielende kruisvaarder. Hij draagt een maliënkolder en is gewapend met een lans en een zwaard. Op zijn tuniek zijn kruisen aangebracht. Anonieme miniatuur in het Westminster Psalter, Engeland (Westminster of St Albans), omstreeks 1250. Londen, The British Library, Royal MS 2.A.xxii, fol. 220.

‘God wil het!’

In de elfde eeuw viel Jeruzalem in handen van de Seltsjoeken, een islamitisch volk uit Centraal-Azië. Dat de Seltsjoeken Jeruzalem bezetten, was een doorn in het oog van het christelijke Westen. De Seltsjoeken veroverden ook grote delen van Klein-Azië op het christelijke Byzantijnse Rijk – het oostelijke overblijfsel van het Romeinse Rijk. ⁶⁰ De Byzantijnse keizer Alexius vroeg in 1095 militaire hulp aan paus Urbanus II, om zich te kunnen verzetten tegen zijn belagers. De paus greep de vraag van Alexius aan om zijn eigen doel te bereiken: de verovering van Jeruzalem.

In de Franse stad Clermont – het huidige Clermont-Ferrand – hield Urbanus een vurige preek. Hij riep erin op om een kruistocht te ondernemen. In plaats van tegen elkaar te vechten, vond de paus, moesten alle christenen samenwerken om de moslims uit Jeruzalem te verjagen. (ill. 2) De pauselijke toespraak werd geestdriftig onthaald. ‘God wil het! God wil het!’ riep het publiek. Predikers trokken door heel Europa om de pauselijke oproep te verspreiden.

Honderden edelen en ridders ¹³¹ legden de kruisvaarderseed af. Dat was een plechtige belofte, net zoals de godsvrede. ¹³² De kruisvaarders zwoeren dat ze als ‘ridders van Christus’ op kruistocht zouden gaan. Op hun tuniek bevestigden ze een kruis, als symbool van het christelijke geloof. (ill. 1) In ruil voor hun inzet zou de kerk hun bezit beschermen. Daarnaast beloofde ze dat al hun zonden hen werden vergeven. ⁶⁸ Het zweren van de kruisvaarderseed was een ernstige zaak. Op het verbreken ervan stonden strenge straffen, zoals excommunicatie – de verstoting uit de kerkelijke gemeenschap. Wie dat overkwam, verloor ook al zijn aanzien en zijn politieke macht. ⁴⁵

2. De preek in Clermont

Tijdens een preek in Clermont in november 1095 riep paus Urbanus II het Westen op om de wapens op te nemen tegen de mostlims. Van die toespraak zijn verschillende versies bekend. Ze werden opgeschreven door ooggetuigen, maar wel pas na de inname van Jeruzalem in 1099. Dit fragment werd genoteerd door de monnik Robert van Reims:

‘Ernstige berichten hebben ons bereikt vanuit de gebieden rondom Jeruzalem, dat een volstrekt goddeloos volk het land van de christenen is binnengevallen. Ze hebben Gods kerken met de grond gelijk gemaakt of voor hun eigen eredienst in bezit genomen. Degenen die ze willen martelen, snijden ze bij de navel open. Ze sleuren hen in het rond en geselen hen, waarna ze hen doden, terwijl ze met uitpuilende ingewanden op de grond liggen. Hoe kan ik woorden vinden voor de verschrikkelijke verkrachting van de vrouwen?

Op wie anders rust de taak om dit te wreken dan op u? Ga op weg naar het Heilig Graf, red dat land en neemt de heerschappij erover in eigen handen, want dat land, zoals de Bijbel zegt, “vloeit over van melk en honing”. Ga op weg voor de vergeving van uw zonden en wees daarbij verzekerd van de onvergankelijke glorie van het koninkrijk der hemelen.’

Geciteerd in: Jonathan Phillips, *In naam van God. Een nieuwe geschiedenis van de kruistochten*, Amsterdam, 2009, p. 23.

Ten strijde

Niet alleen edelen en ridders reageerden op de oproep van de paus. Ook veel eenvoudige lieden werden erdoor aangesproken. In het voorjaar van 1096 wist de prediker Peter de Kluizenaar een grote groep gewone gelovigen rond zich te verzamelen. Ze trokken te voet naar Jeruzalem, zonder op het startsein van de paus te wachten. Het was een uitputtende tocht van meer dan duizend kilometer. Onderweg plunderden en moordden de kruisvaarders. Vooral de Joden kregen het zwaar te verduren, want die hadden volgens de kerk de dood van Jezus op hun geweten. ¹⁴⁵ De zogenoemde Volkskruistocht mislukte. Lang voordat de kruisvaarders Jeruzalem bereikten, werden ze door de Seltsjoeken verpletterend verslagen.

De ridderkruistocht had meer succes. Goed uitgeruste ridderlegers trokken in het najaar van 1096 eerst naar Constantinopel (het huidige Istanbul), de hoofdstad van het Byzantijnse Rijk. De legeraanvoerders waren vooraanstaande edelen, onder wie Godfried van Bouillon, de hertog van Neder-Lotharingen. De Byzantijnse keizer schrok toen hij de enorme strijdmacht zag. Zo'n groot leger had hij niet verwacht. Hij was bang dat de kruisvaarders het gebied dat ze zouden veroveren, voor zichzelf wilden houden. Daarom eiste hij dat de edelen hem zouden erkennen als hun leenheer. ⁴⁷ Al het veroverde gebied kwam dan aan hem toe. Pas nadat hun aanvoerders trouw hadden gezworen aan Alexius, liet de

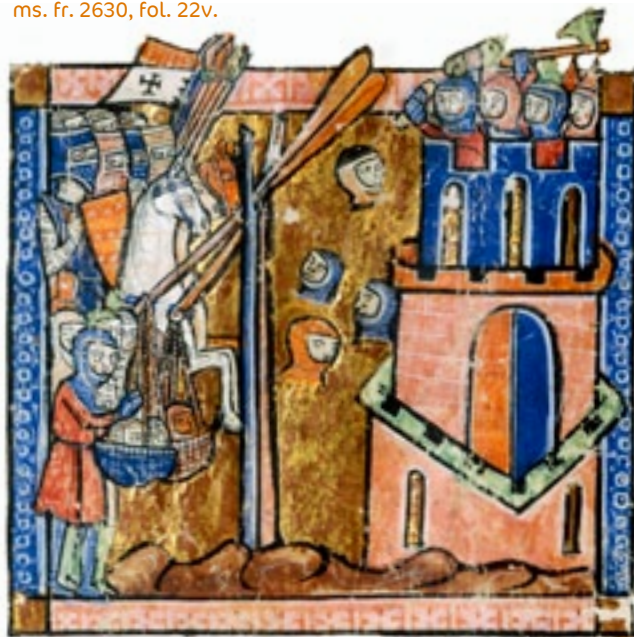
In naam van God

Waarom lieten duizenden mensen huis en haard achter om te gaan vechten in het verre oosten? Geloofden de kruisvaarders echt dat ze streden voor een religieuze zaak? Of waren hun motieven minder vroom? Lange tijd dachten historici het laatste. De kruisvaarders zouden vooral uit zijn geweest op eer, land en rijkdom. Tegenwoordig benadrukken historici juist de religieuze drijfveren. Ze baseren zich daarbij onder meer op documenten waarin kruisvaarders praktische regelingen troffen voor hun vertrek. Uit die bronnen blijkt dat veel edelen op kruistocht gingen om boete te doen. Net zoals bij een bedevaart hoopten ze vergeving te krijgen voor al hun zonden. ⁶⁸

Speelde het verwerven van rijkdom dan helemaal geen rol? Voor sommige deelnemers wel – bijvoorbeeld voor de jongere adellijke zonen die, volgens het toenmalige erfrecht, niets zouden erven. Maar voor velen was een kruistocht juist heel duur. De uitrusting voor de tocht kostte een vermogen. En ondanks de belofte van de kerk liepen edelen toch het gevaar dat ze tijdens hun lange afwezigheid al hun bezittingen verloren.

3. Op hun weg naar Jeruzalem belegerden de deelnemers aan de eerste kruistocht in 1097 Nicea (het huidige Iznik), een stad in het noorden van Klein-Azië. Om hun vijand te ontmoedigen, katapulteerden de kruisvaarders de afgehakte hoofden van Seltsjoekse gesneuvelden over de muren van de stad.

Anonieme miniatuur, in Guillaume de Tyr, *Livre d'Eracles*, Frankrijk, omstreeks 1260-1275. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 2630, fol. 22v.

keizer de kruisvaarders de Bosporus – de smalle zeestraat tussen Constantino-
pel en Klein-Azië – overzetten.

De kruisvaarders begonnen aan een lange tocht, die bezaaid was met hinder-
nissen, belegeringen, veroveringen en onderlinge twisten. (ill. 3) In juli 1099,
na een belegering van enkele weken, ¹³⁰ veroverden ze Jeruzalem. (ill. 4) Ze
richtten er een enorm bloedbad aan. (ill. 6) Veel moslims, joden en zelfs christen-
ten werden vermoord en van hun bezit beroofd.

De kruisvaardersstaten

De Byzantijnse keizer was terecht bezorgd geweest: ondanks hun belofte hiel-
den de kruisvaarders het veroverde gebied voor zichzelf. Zo werd Godfried van

4. Kruisvaarders bestormen de
muren van Jeruzalem met een ladder
en een houten belegeringstoren.
Anderen slingeren zware stenen
tegen of over de muren. ¹³⁰ Op 15
juli 1099, bijna drie jaar nadat ze uit
Europa waren vertrokken, slaagden
de kruisvaarders erin Jeruzalem te
veroveren.

Elders op de miniatuur staan
taferelen uit het lijdensverhaal
van Jezus, zoals de geseling, de
kruisdraging, de kruisiging en de
graflegging.

Anonieme miniatuur, in Guillaume
de Tyr, *Historia*, Frankrijk, begin
veertiende eeuw. Parijs, Bibliothèque
nationale, ms. fr. 352, fol. 62.

Bouillon na de val van Jeruzalem benoemd tot 'beschermer van het Heilig Graf'. Nadat zijn dood in 1100 werd zijn broer Boudewijn de eerste koning van het christelijke koninkrijk Jeruzalem. Er werden nog drie kruisvaardersvorstendommen gesticht rond steden die onderweg waren veroverd: Edessa en Antiochië, vandaag allebei in Turkije, en Tripoli in het huidige Libanon.

Toch bleven weinig kruisvaarders in die nieuwe staatjes wonen. Het merendeel keerde naar huis terug. De verdediging van de kruisvaardersstaten werd gesteund door twee geestelijke ridderorden: de tempeliers en de hospitaalridders. Dat waren monniken en ridders tegelijk. Ze boden de christelijke pelgrims bescherming,

5. Sultan Saladin bracht in 1187 een groot leger op de been om de christenen uit de bezette gebieden te verdrijven. In korte tijd slaagde hij erin Jeruzalem te heroveren. De val van Jeruzalem was de aanleiding om de derde kruistocht te organiseren. Die kruistocht, die plaatsvond tussen 1189 en 1192, eindigde onbeslist. De kruisvaarders brachten de troepen van Saladin wel enkele nederlagen toe, zoals bij de slag bij Arsuf op 7 september 1191 (op de miniatuur). Maar ze slaagden er niet in om Jeruzalem opnieuw in te nemen.

Miniatuur van David Aubert, in *Chronique abrégée de Jérusalem, Vlaanderen, 1461-1462*. Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal, ms. 5089-5090.

onder meer door zieken en gewonden te verzorgen. Ze probeerden ook aanvallen van de Seltsjoeken op de christelijke staatjes te weerstaan. Daarvoor bouwden ze grote, haast onneembare burchten, zoals de Krak des Chevaliers in het huidige Syrië.

Nieuwe kruistochten

De kruisvaardersstaten konden de heftige tegenaanvallen van de Seltsjoeken niet weerstaan. Nieuwe kruistochten waren het gevolg. Toen in 1144 Edessa in islamitische handen viel, was dat de aanleiding tot de tweede kruistocht. Deze keer voerden de Duitse keizer en de Franse koning het leger persoonlijk aan. Maar dat hielp niets. Er werd nauwelijks resultaat geboekt. De derde kruistocht vond plaats na de verovering van Jeruzalem in 1187 door de legendarische legeraanvoerder Saladin. Opnieuw gingen de Duitse keizer en de Franse koning samen op pad, nu vergezeld door de Engelse koning Richard Leeuwenhart. Toch wisten ze maar enkele kleine gebieden voor de christenen terug te winnen. (ill. 5)

In 1204, tijdens de vierde kruistocht, plunderden en veroverden de kruisvaarders Constantinopel. Een van

hen, Boudewijn, graaf van Vlaanderen en Henegouwen, werd keizer van het keizerrijk Constantinopel. Dat was rampzalig voor de verhouding tussen het orthodoxe Byzantijnse Rijk en het katholieke Westen. 70

Door de bemoeienis van koningen en keizers was de paus inmiddels alle controle over de kruistochten kwijtgeraakt. In 1229, tijdens de vijfde kruistocht, kregen de christenen Jeruzalem even terug – niet door te vechten, maar door slim te onderhandelen. 131 In 1244 ging Jeruzalem opnieuw verloren, deze keer voorgoed. In de loop van de dertiende eeuw verloren de christenen verder terrein. De Franse koning Lodewijk de Heilige gaf nog de aanzet tot twee veroveringspogingen, in 1249 en 1270. Beide kruistochten mislukten. De laatste christelijke stad van de kruisvaardersstaten, Akko, viel in 1291.

6. Vrome geweldenaars

Ondanks hun wreedheid behielden de kruisvaarders naar eigen zeggen hun godsvrucht. Een ooggetuige vertelt wat er gebeurde na de val van Jeruzalem tijdens de eerste kruistocht:

'Het was onmogelijk om zonder afgrijzen naar de enorme aantallen omgebrachte mensen te kijken. Overal lagen delen van menselijke lichamen. Nog vreselijker was de aanblik van de overwinnaars, die van top tot teen dropen van het bloed. [...] Toen, met andere kleren aan, met schone handen en op blote voeten, begonnen ze in alle nederigheid een rondgang langs de eerbiedwaardige plaatsen die Jezus in zijn goedheid met zijn lichamelijke aanwezigheid had geheiligd en verheerlijkt. [...]

Het was een bron van vreugde om te zien met welk een toegewijde vroomheid de pelgrims de heilige plaatsen naderden, hoe hun hart opsprong van vreugde en hun geest zich verblijdde, toen ze de plaatsen kusten die herinnerden aan de aanwezigheid van de Heer op aarde.'

Geciteerd in: Jonathan Phillips, *In naam van God*, p. 48-49.

7. 'Geef God gehoor!'

In de vroege twaalfde eeuw schreef een anonieme islamitische dichter over de eerste kruistocht:

'Hun ongelovigheid gaf de heidenen [de kruisvaarders] een vrijbrief om de islam schade toe te brengen, en berokkent daardoor het geloof langdurig leed. Wat juist is, is van nul en generlei waarde en wat verboden is, geldt [nu] als geoorloofd. Het zwaard flitst en bloed wordt vergoten. Hoeveel moslimmensen zijn als buit meegevoerd? En hoeveel moslimvrouwen zijn van hun eer beroofd? Hoeveel moskeeën hebben ze vervolgens tot kerk gemaakt? Het kruis is neergezet in de mihrab [een gebedsruimte in de moskee]. Varkensbloed vloeit er. Korans zijn verbrand alsof het om wierook ging. Hebben jullie geen verplichting tegenover God en de islam, om jong en oud te verdedigen? Geef God gehoor: wee jullie! Geef hem gehoor!'

Geciteerd in: Jonathan Phillips, *In naam van God*, p. 52.

8. Het standbeeld van Godfried van Bouillon op het Koningsplein in Brussel, ontworpen door Louis-Eugène Simonis, 1848.

Een groots verleden?

In de negentiende eeuw ontstond een grote belangstelling voor de geschiedenis van de kruistochten. Veel Europese landen gingen op zoek naar hun grootse nationale verleden. Ook België deed daaraan mee. In 1848 werd op het Koningsplein in Brussel het standbeeld van de kruisvaarder Godfried van Bouillon onthuld. (ill. 8) Hij werd beschouwd als een echte Belgische held. Hij werd zelfs de 'eerste koning onder de Belgen' genoemd. Historisch is dat natuurlijk niet juist. Maar zo probeerde de jonge staat België, die was ontstaan in 1830, zichzelf meer bestaansrecht te geven. 55

De aandacht voor de kruistochten paste ook bij de kolonisatie. Europa koloniseerde in de negentiende eeuw heel wat islamitische landen in Afrika en Azië. Negentiende-eeuwse westerse historici omschreven de kruistochten daarom als een eerste, heldhaftige aanzet tot die kolonisatie.

Tegenwoordig proberen historici ook de Arabische visie op de kruistochten te belichten. Dat doen ze bijvoorbeeld door Arabische bronnen en getuigenissen te bestuderen. Zo ontstaat een minder eenzijdig – westerse – beeld van de kruistochten. (ill. 7)

3. De Kinderkruistocht (1212)

Kruistocht in spijkerbroek is een populaire historische jeugdroman van Thea Beckman uit 1972, die zich afspeelt in de middeleeuwen. (ill. 1) Ook vandaag wordt het boek nog veel gelezen. Het gaat over de vijftienjarige Dolf die met een teletijdmachine naar het jaar 1212 wordt geflitst, midden in de Kinderkruistocht. Hij besluit mee te wandelen met de achtduizend kinderen en hun leider Nicolaas, die op weg zijn naar de Italiaanse havenstad Genua. De kinderen geloven dat daar een wonder zal gebeuren: de zee zal voor hen wijken, zodat ze met droge voeten Jeruzalem kunnen bereiken. Zodra ze daar zijn aangekomen, zullen ze zonder geweld de Heilige Stad kunnen bevrijden van de moslims. **133** Maar zo eenvoudig blijkt het helaas niet te zijn...

Een teletijdmachine bestaat uiteraard niet echt, maar Thea Beckman heeft geprobeerd het verloop van de Kinderkruistocht zo waarheidsgetrouw mogelijk te beschrijven. In dit hoofdstuk ga je na of ze daarin is geslaagd. Daarvoor bestudeer je eerst enkele dertiende-eeuwse bronnen. Daarna lees je een passage uit de jeugdroman en bekijk je twee fragmenten uit de film die in 2006 naar het boek werd gemaakt. Hoe wordt de Kinderkruistocht beschreven en uitgebeeld? Wat zijn de verschillen tussen de middeleeuwse bronnen, het boek en de film? En hoe zijn die verschillen te verklaren?

De bronnen

1. **Kruistocht in spijkerbroek**, de populaire jeugdroman van Thea Beckman, verscheen voor het eerst in 1972.

1. De Kinderkruistocht wordt vermeld in meer dan vijftig dertiende-eeuwse kronieken. Op het eerste gezicht lijkt dat heel veel. Maar dat valt eigenlijk tegen. Vijftien vermeldingen zijn maar één of twee regels lang. Achttien tellen drie tot zes regels, en er zijn drieëntwintig langere tekstjes van meer dan zeven regels. Alle teksten zijn geschreven in het Latijn. **80** De meeste auteurs waren geestelijken. In hun kronieken schreven ze elk jaar de belangrijkste en meest gedenkwaardige gebeurtenissen op. Vaak hadden ze het daarin ook over allerlei wonderen die zich in die periode hadden voorgedaan. Soms waren ze ooggetuigen van de gebeurtenissen die ze beschreven, maar lang niet altijd. Heel vaak namen ze berichten over die hen hadden bereikt vanuit de wereld buiten de abdijmuren.

1. Denk je, voortgaand op wat je hierboven hebt gelezen, dat de dertiende-eeuwse kronieken betrouwbare bronnen zijn? Waarom wel of waarom niet?

De route

2. Op het kaartje zie je waar de kronieken die de Kinderkruistocht vermelden, tot stand kwamen. (ill. 2)

2.1. Kun je van dat kaartje de route afleiden die de Kinderkruistocht heeft

gevolgd, denk je? Waarom wel of waarom niet?

2.2. Bedenk een verklaring voor de ruime verspreiding van die kronieken. Een tip: denk aan de werkwijze van de kroniekschrijvers.

2.3. Hebben de kruisvaarders hun einddoel bereikt? Waar kun je dat uit afleiden?

3. Zeer waarschijnlijk bestond de Kinderkruistocht uit meerdere groepen kruisvaarders. In Frankrijk vatte een groep herdersjongens onder leiding van een zekere Stefaan van Cloyes de reis naar Jeruzalem aan. Zij kwamen niet ver en keerden al snel naar huis terug. Enkel sloten zich aan bij een tweede groep kruisvaarders. Die kruistocht, die werd geleid door een zekere Nicolaas van Keulen, vertrok vanuit Duitsland. Hij zette via Genua koers naar Zuid-Italië. Niet alle kronieken vermelden Nicolaas. Het is dus onduidelijk of hij van begin tot eind de leiding had.

3. Teken op basis van de bovenstaande informatie de route uit die de kruisvaarders in 1212 mogelijk hebben gevolgd. Gebruik verschillende kleuren voor de Franse en de Duitse groep.

4. Lees de onderstaande passages over de Kinderkruistocht uit enkele dertiende-eeuwse kronieken.

‘Op 20 augustus [1212] trok een zekere Duitse jongen [puer] met de naam Nicolaas, die de kruisvaarderseed had gezworen, door Piacenza [een stad in Noord-Italië]. Hij haastte zich om de zee over te steken. Hij werd vergezeld door een grote en ontelbare menigte van Duitse jongens [pueri], baby’s aan de borst en vrouwen en meisjes die het teken van het kruis van de Heer droegen. Want die jongen [puer] zou een bericht van een engel hebben gekregen dat hij en zijn gevolg het Heilig Graf moesten veroveren uit de handen van de onrechtvaardige en slechte Saracenen [een middeleeuwse benaming voor moslims].’

Naar: Annales Placentini Guelfi, uit Piacenza, omstreeks 1235 (geciteerd in: John Shinnars (red.), *Medieval popular religion. 1000-1500*, Peterborough-New York-Londen, 1997, p. 397.)

‘Rond die tijd [1212] vond een expeditie plaats, toen kinderen en dwaze mannen zich met het kruis tekenden [...]. Mensen van beide seksen, jongens en meisjes, niet alleen jongeren maar ook volwassenen, getrouwde vrouwen en maagden gingen op pad – niet alleen in Duitsland, maar ook in delen van Frankrijk en Bourgondië.’

Naar: Annales Marbacenses, uit Marbach (geciteerd in: John Shinnars, *Medieval popular religion*, p. 399.)

‘Hetzelfde jaar [1212] gebeurde er een heus wonder. Rond Pasen en Pinksteren lieten duizenden kinderen [pueri] uit heel Duitsland en Frankrijk, van zesjarigen tot volwassenen, hun ploegen, wagens, vee en ander werk in de steek. Ze renden achter elkaar aan en begonnen een kruistocht. In groepen van twintig, vijftig of honderd man vertrokken ze richting Jeruzalem.’

Naar: *Cronicae Regiae Coloniensis, Continuatio Prima*, uit Keulen (geciteerd in: John Shinnars, *Medieval popular religion*, p. 399.)

2. De Kinderkruistocht wordt vermeld in meer dan vijftig dertiende-eeuwse kronieken. Op het kaartje zie je waar die kronieken werden geschreven.

Naar: Gary Dickson, *The Children's Crusade. Medieval history, modern mythistory*, Basingstoke, 2007, p. 199.

4. Welke aanwijzingen vind je in de bronnen dat de Kinderkruistocht uit verschillende groepen kruisvaarders bestond?

Kinderen of niet?

5. Waren het echt alleen kinderen die in 1212 de lange tocht naar Jeruzalem ondernamen? Sommige historici denken van wel. Zij wijzen erop dat in de bronnen voortdurend het Latijnse woord ‘puer(i)’ wordt gebruikt om de deelnemers aan de kruistocht aan te duiden. Volgens hen sloeg dat woord in de middeleeuwen op jongeren van twaalf à veertien jaar.

5. Staven de bronnen die theorie? Waarom wel of waarom niet?

6. Maar er zijn ook historici die denken dat de term ‘puer’ niet sloeg op jongeren van een bepaalde leeftijd, maar op een maatschappelijke rang. Zij beweren dat het woord werd gebruikt om mensen aan te duiden die in de samenleving een ondergeschikte positie bekleedden, zoals knechten en bedienden. In de twaalfde eeuw was op het platteland een grote groep van landarbeiders, dagloners, herders en bedelaars gegroeid. Ze leidden een zwervend

3. De roman *Kruistocht in spijkerbroek* van Thea Beckman werd in 2006 verfilmd door regisseur Ben Sombogaart. Dit is de affiche van de film.

bestaan en voorzagen onder meer in hun eigen onderhoud door op het land te werken. Volgens deze theorie waren de deelnemers aan de Kinderkruistocht afkomstig uit die groep van armen.

6.1. Welke bronnen staven die theorie?

6.2. Vind je dan dat het woord 'puer(i)' in de bronnen goed in het Nederlands werd vertaald? Waarom wel of waarom niet? Kun je een andere vertaling bedenken?

6.3. Welke van beide theorieën vind jij het meest waarschijnlijk? Waarom?

Historicus, romanschrijver, filmmaker

7. In dit fragment uit *Kruistocht in spijkerbroek* is het hoofdpersonage Dolf net naar de middeleeuwen geflitst. Hij vraagt zich af waar hij is terechtgekomen.

'Nu pas drong het geluid dat hij [Dolf] al langer had gehoord, zonder er werkelijk naar te luisteren, tot hem door. Kinderstemmen, zuiver zingend. Daardoorheen het slepende geluid van duizenden kindervoeten die het stof van de weg deden opwervelen. Verbijsterd keek hij van de hoogte af neer op een oneindig aantal kinderkopjes, die de weg aan zijn oog onttrokken. Een optocht van kinderen trok daar voorbij, van zingende,

lopende kinderen – honderden! Nee, duizenden! Onafzienbaar was hun aantal. [...] Ze druppelden maar door en de meeste van deze achterblijvertjes waren meisjes, of heel kleine kinderen, met vuile magere gezichtjes, gehuld in lompen. Toen kwam er een tijdje niets, en daarna weer een groep, slof, slof, slof, zich voortslepend op blote voeten en zonder de fut om iets te zeggen. Dolf zag een kind vallen, van een jaar of zes. Het huilde. [...] Plotseling kon Dolf het niet meer verdragen. Hij sprong op, snelde naar voren, bukte zich over het meisje en hees haar op haar voeten. Toen hij haar gezichtje zag schrok hij. De ogen waren gesloten en lagen diep in de kassen. Ze woog bijna niets. Leefde ze nog?'

Uit: Thea Beckman, *Kruistocht in spijkerbroek*, Rotterdam, 2007, p. 25-28.

7.1. Hoe oud zijn de kruisvaarders in het boek van Thea Beckman, denk je?

7.2. Had je je de Kinderkruistocht zo voorgesteld nadat je de dertiende-eeuwse bronnen had gelezen? Waarom wel of waarom niet?

8. De Amerikaanse historicus Gary Dickson schreef in 2007 een geschiedenis van de Kinderkruistocht. In het voorwoord stelt hij dat het historisch onderzoek naar die gebeurtenis geen gemakkelijke opgave is: de bronnen zijn schaars en vaak onbetrouwbaar. Hij noemt de Kinderkruistocht 'een van de minst begrepen maar bijzonderste voorvallen uit de tijd van de kruistochten'.

8.1. Wat kan Thea Beckman als romanschrijver wel en Dickson als historicus niet beschrijven? Illustreer je antwoord met enkele voorbeelden uit het fragment.

8.2. Waarin verschilt de aanpak van de romanschrijver dus van die van de historicus?

9. De eerste helft van de roman van Thea Beckman werd in 2006 verfilmd door regisseur Ben Sombogaart. (ill. 3 en 4) De bekende Vlaamse acteur Jan Declerck speelde daarin een van de bijrollen.

9.1. Probeer te bedenken waarmee een filmmaker allemaal rekening moet houden als hij een gebeurtenis uit het verleden wil verfilmen.

9.2. Vind je dat de filmmaker het gemakkelijker of juist moeilijker heeft dan de romanschrijver? Leg uit.

10. Bekijk het filmfragment waarin Dolf via de tijdmachine in het jaar 1212 terechtkomt. Daarna lees je het begin van hoofdstuk twee uit het boek van Thea Beckman (p. 14-24).

10.1 Welke gelijkenissen en welke verschillen merk je op?

10.2. Het personage dat Dolf redt uit de handen van de struikrovers, is in de film niet hetzelfde als in het boek. Waarom zou de filmmaker dat hebben veranderd?

4. Dolf tussen enkele deelnemers van de Kinderkruistocht. Still uit de film *Kruistocht in spijkerbroek* van Ben Sombogaart, 2006.

10.3. Denk je dat die aanpassing te maken heeft met het genre van de film? Waarom wel of waarom niet?

10.4. Welke versie van 'Kruistocht in spijkerbroek' – het boek of de film – maakte op jou de meeste indruk? Waarom?

De afloop

11. Over de afloop van de Kinderkruistocht is heel weinig bekend. Maar het staat wel vast dat de deelnemers Jeruzalem nooit hebben bereikt. Volgens sommige kroniekschrijvers keerden de kinderen naar huis terug, nadat de zee toch niet voor hen was geweken. Anderen vertellen dat de kruisvaarders besloten per schip naar Jeruzalem te reizen, maar dat ze onderweg zijn verdrinken. In nog andere kronieken staat dat degenen die hun bestemming wel hebben bereikt, door slavenhandelaren werden misleid en verkocht.

Ook over het lot van Nicolaas is weinig bekend. Een kroniekschrijver schrijft dat hij zelfmoord heeft gepleegd. Een andere meldt dat hij vijf jaar later, in 1217, op een officiële, door de paus gezegende kruistocht vertrok. Sommige his-

torici vermoeden dat de 'pueri' zich onderweg – vooral in Italië – hebben gevestigd en dat ze daar zijn blijven wonen.

12. Bekijk het filmfragment waarin de kinderen in Genua bij de zee aankomen. Nicolaas probeert de zee te doen wijken.

12.1. Hoe eindigt de Kinderkruistocht in de film? Eindigt de tocht eigenlijk wel?

12.2. Blijft de filmmaker op die manier dicht bij de bronnen of juist niet?

12.3. Wat vind jij over de manier waarop de film eindigt?

Conclusie

13. De romanschrijver, de filmmaker, de historicus en de middeleeuwse kroniekschrijvers geven de Kinderkruistocht ieder op een andere manier weer.

13.1. Maak een schema waarin je die verschillen op een rijtje zet.

13.2. Kun je zeggen dat historische romans en films het verleden precies weerspiegelen? Waarom wel of waarom niet?

13.3. Vind je dat dat zou moeten? Beargumenteer je antwoord.

4. Ketterij en vervolging (1100 - 1350)

In de dertiende en de veertiende eeuw leefden de inwoners van Montaillou, een dorpje in de Zuid-Franse Pyreneeën, voortdurend in angst. De meeste van de ongeveer tweehonderdvijftig mensen in het dorp beleden het kathaarse geloof. Ze werden daarom vervolgd door de kerk. Katharen waren christenen, maar ze hadden opvattingen over goed en kwaad die niet strookten met wat de kerk leerde. De paus had onderzoekers – inquisiteurs – aangesteld om de katharen op te sporen en hen weer op het rechte pad te brengen. De inquisiteur voor Montaillou was Jacques Fournier. Fournier was een slimme ondervrager. Hij maakte gebruik van wrijvingen tussen sommige dorpsbewoners om mensen aan het praten te krijgen. Hij ondervroeg hen tot in de kleinste details en schreef alles op. De vrees en de achterdocht in Montaillou groeiden. De dorpsbewoners waren niet alleen bang voor Fournier, maar ook voor elkaar: wie zou wie verklikken? (ill. 5)

1. Een ketter wordt ondervraagd door een inquisiteur (boven). Na hun veroordeling worden de kettters op een kar naar de brandstapel gevoerd. Een priester begeleidt hen op hun tocht (beneden).

Miniatuur van Meester François, in Valerius Maximus, *Les faits et les dis des romains et de autres gens*, vertaald door Simon de Hesdin, Parijs, 1473-1480. Londen, The British Library, Harley MS 4375, fol. 140.

Het woord 'ketter' is afgeleid van de katharen. 'Kathaars' betekent 'zuiver'. Dat drukt goed uit waar het om ging: wie beleed het zuiverste geloof? Die discussie was al oud. 40 Er waren altijd al gelovigen geweest die vonden dat de kerk te veel bezig was met politiek, macht en rijkdom, en te weinig met wat echt belangrijk was. Echt belangrijk, vonden die critici, was leven zoals Jezus en zijn apostelen hadden gedaan: sober, en niet te bekommerd om wereldse zaken. Altijd had de kerk volgehouden dat ze wel zuiver was. Maar begin dertiende eeuw veranderde er iets. Bewegingen die tegen de leer van de kerk ingingen, kregen een veel grotere aanhang. En voor het eerst werden ze op grote schaal vervolgd. Hoe kwam dat? Wie waren die kettters? Hoe probeerde de kerk hen weer op het rechte pad te brengen?

Het verlangen naar orde

Vanaf de elfde eeuw worstelde de kerk meer dan tevoren met haar verhouding tot de wereld en met de zuiverheid van het geloof. Ze maakte zich zorgen over de opkomst van de steden 105 en de handel. 115 Hoe moest ze de nieuwe rijken – vooral handelaars – ervan overtuigen om een sober, christelijk leven te leiden? En was de kerk zelf niet te werelds geworden? Niet de kerk zelf, maar vorsten benoemden bijvoorbeeld de hoge geestelijkheid, en zelfs de paus. 44

Vanaf de twaalfde eeuw werden er geregeld algemene concilies gehouden – grote kerkelijke bijeenkomsten waaraan alle bisschoppen deelnamen, onder leiding van de paus. Daar werd de kerkelijke leer preciezer omschreven en de kerk als instelling strakker georganiseerd. Er werden duidelijke regels vastgelegd over de benoeming van bisschoppen en pausen, over wat wel en niet door de beugel kon en over hoe de kerk zou optreden tegen wie zich niet aan de afspraken hield.

Sommige groepen wilden meer dingen veranderen dan de kerkleiding goed vond. Ze trokken het armoede-ideaal bijvoorbeeld tot het uiterste door. Ze dachten ook anders over belangrijke zaken zoals de grens tussen goed en

2. Elf mannen en een vrouw aanbidden 's nachts in de openlucht het achterste van een bok – een symbool van de duivel. Een man maakt aanstalten om het achterste van het dier te kussen. In de lucht ontvoeren duivels de zielen van gestorven mensen. ⁶⁸ Deze miniatuur is een illustratie bij een preek die Johannes Tinctor, een geestelijke, uitsprak tegen de sekte van de waldenzen. Hij verdacht hen ervan dat ze de duivel vereerden. Anonieme miniatuur uit het atelier van Philippe de Mazerolles, in Johannes Tinctor, *Traité du péché de vauderie*, Brugge, omstreeks 1470. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 961, fol. 1.

3. 'Voorwaarts christenstrijders!'

In 1208 riep paus Innocentius III op om een kruistocht te ondernemen tegen de katharen.

'Val de volgelingen van ketterij nog onbevreesder aan dan de Saracenen [een middeleeuwse benaming voor moslims], want ze zijn nog slechter. [...] Voorwaarts, dappere soldaten van het leger der christenen! Laat de wereldwijde schreeuw van droefheid van de heilige kerk jullie aansporen. Laat vrome ijver jullie inspireren om deze afschuwelijke misdaad tegen God te wreken.'

Geciteerd in: Jonathan Phillips, *In naam van God. Een nieuwe geschiedenis van de kruistochten*, Amsterdam, 2009, p. 233.

kwaad en de sacramenten. ⁶⁷ De paus nam meteen maatregelen om daaraan een eind te maken. Tijdens het Vierde Lateraanse Concilie in 1215 werd de verplichte jaarlijkse biecht ingevoerd. Iedere gelovige moest jaarlijks minstens één keer zijn zonden opbiechten tegen een priester. Zo kreeg de geestelijkheid toegang tot de intiemste gedachten van de gewone gelovigen. Dat maakte het gemakkelijker om erachter te komen wie juist en wie fout geloofde. De radicale religieuze groeperingen, bijvoorbeeld de katharen, werden tot ketters verklaard. Ketters die zich niet wilden aanpassen aan de kerkelijke leer, zouden worden bestreden.

De Albigenzische kruistocht

De katharen, zoals de inwoners van het dorpje Montailou, verwierven vanaf de late twaalfde eeuw steeds meer aanhang in Noord-Italië en Zuid-Frankrijk. Ze geloofden

dat God het licht en alle geestelijke dingen had geschapen. Satan, de duivel, was de schepper van de duisternis en alle materiële en lichamelijke dingen. De katharen probeerden zich zo veel mogelijk afzijdig te houden van de aardse wereld. De leiders van de beweging – die zich 'perfecti' noemden, wat 'volmaakten' betekent – leidden daarom een zeer streng leven. Ze mochten geen seks hebben en geen vlees eten. De massa van de gewone gelovigen leefde niet volgens die heel strenge kathaarse regels.

Toen prediking niet hielp om de katharen weer op het rechte pad te brengen, riep de paus in 1208 op tot een kruistocht. (ill. 3) Dat was bijzonder. Tot dan toe waren kruistochten enkel gericht tegen de moslims. ¹³³ Nu trokken christenen ten strijde tegen andere christenen. De zogenoemde Albigenzische kruistocht werd genoemd naar de Zuid-Franse stad Albi. Daar hadden de katharen veel aanhang. De Franse koning streed mee, om zo het grondgebied van zijn koninkrijk uit te breiden. ⁵³ De

4. Een ketterjager verbrandt ketterse boeken op de brandstapel in aanwezigheid van de heilige Domingo de Guzman. Domingo, die een witte pij met een zwarte mantel draagt, discussieert met ketterse over hun ideeën. Miniatuur van Meester François, in Vincent van Beauvais, *Le Miroir historial*, Parijs, tweede helft vijftiende eeuw. Chantilly, Musée Condé, ms. 722, fol. 373.

kruisvaarders gingen bijzonder gewelddadig te werk. Het kathaarse gebied werd aangehecht bij Frankrijk. Toch hield het kathaarse geloof stand. Het inzetten van pauselijke inquisiteurs – onder wie Jacques Fournier in Montailou – bleek een beter middel. Zij spoorden de katharen op en roeiden hen uit. (ill. 5)

Er waren nog andere ketterse dan de katharen. De Franse koopman Petrus Waldo wist rond 1170 een groep volgelingen rond zich te verzamelen: de waldenzen. Ze wilden leven in totale armoede, naar het voorbeeld van Jezus. Ze gaven hun bezittingen op en trokken rond als predikers. De waldenzen geloofden niet in het vagevuur **68** en ze waren tegenstanders van de doodstraf. Daarom werd bepaald dat ze ketterse waren. Net zoals de katharen werden ze fel bestreden. (ill. 2)

Een dunne grens

De bedelorden van Franciscus van Assisi en Domingo de Guzman – de franciscanen en de dominicanen – werden wel door de kerk erkend. Toch weken hun ideeën niet zo ver af van die van de ketterse. Ook zij benadrukten het ideaal van armoede. Persoonlijk bezit was voor hen uit den boze. Ze voorzagen in hun eigen onderhoud door te werken of te bedelen. Zo probeerden ze de levensstijl van Jezus en zijn apostelen na te volgen. Dat de paus die orden erkende, kwam deels omdat hij niet nog meer ketterse bewegingen tegenover zich wilde krijgen. De dominicanen werden zelfs ingezet in de strijd tegen de ketterse. (ill. 4) De bedelmonniken zochten de gelovigen vooral op in de steden, om hen te vertellen over de Bijbel. Hun aanpak werkte: hun aanhang groeide snel. Ook vrouwen sloten zich bij de beweging aan.

Een andere groep religieuze vrouwen waren de begijnen. Begijnen waren vrouwen die zich niet aan een

5. Een ketterse dorp

De Franse historicus Emmanuel Le Roy Ladurie gebruikte de verslagen van de inquisiteur Jacques Fournier voor zijn boek over het kathaarse dorp Montailou. Daarin komt ook de angst voor vervolgingen ter sprake.

“Toen we jou weer terugzagen,” zei Guillaume Bélibaste op een keer tegen Pierre, toen die terugkeerde van zijn zomerweiden in de bergen, “waren we tegelijkertijd blij en bevreesd. Blij omdat we je na zo lange tijd weer terugzagen, bevreesd omdat ik bang was dat de inquisitie je daarboven had opgepakt. In dat geval zou ze je gedwongen hebben alles te bekennen en zou de inquisitie je als spion bij ons hebben laten terugkomen om mij te kunnen pakken.”

Uit: Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montailou. Een ketterse dorp in de Pyreneeën. 1294-1324*, Amsterdam, 2004, p. 167.

kloosterregel **100** bonden, maar die toch hun leven aan God wilden wijden. Ze trouwden niet en leefden samen in kleine gemeenschappen in begijnhoven. Dertien Vlaamse begijnhoven staan vandaag op de lijst van het werelderfgoed van de Unesco, de culturele organisatie van de Verenigde Naties. Dat de begijnen niet gewoon zoals nonnen in een klooster traden, wekte achterdocht. Ze werden er geregeld van beticht dat ze er ketterse ideeën op nahielden en een losbandig seksueel leven leidden. Maar uiteindelijk werden ook zij niet vervolgd.

Speuren naar ketterse

Het berechten van ketterse was een taak van de bisschop. Hij kon een straf opleggen, zoals een bedevaart, **69** een geldboete of excommunicatie. **45** Vanaf de twaalfde eeuw werden ketterse die hun vermeende dwalingen bleven volhouden, verbrand. (ill. 1) De paus en de wereldlijke machthebbers, die anders vaak elkaars vijanden waren, **44** werkten bij de strijd tegen de ketterse nauw samen. De geestelijkheid stelde vast wie de ketterse waren

6. Op deze miniatuur wordt het ware geloof voorgesteld als een versterkte burcht. De vesting wordt aangevallen door de Joden. Volgens de middeleeuwers waren de Joden schuldig aan de dood van Jezus. Ze wilden ook niet inzien dat Jezus de zoon van God was. Om die reden dragen ze op deze miniatuur een blinddoek. Anonieme miniatuur, in Alfonso Lopez de Spina, *La Forteresse de la Foy*, vertaald door Pierre Richart, Brugge, omstreeks 1480-1490. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. fr. 20068, fol. CXXV.

en welke straffen ze verdienden. De wereldlijke macht voltrok vervolgens het vonnis.

Vanaf de dertiende eeuw konden ketters ook onafhankelijk van de bisschop worden berecht. De paus stelde daarvoor de inquisiteurs aan. Die moesten een bepaalde groep ketters, zoals de katharen, aanpakken. Ze mochten huizen doorzoeken en iedereen als getuige oproepen. Vanaf het midden van de dertiende eeuw mochten de inquisiteurs ook folteren, maar een bekentenis was pas geldig als de beschuldigde die voor de rechtbank nog eens herhaalde.

Als ketters hun dwaling toegaven en hun overtuigingen verwierpen, kregen ze alleen een boete. Deden ze dat niet, dan werden ze overgedragen aan de wereldlijke machthebbers en op de brandstapel verbrand. Toch was het niet de bedoeling om zo veel mogelijk ketters op de brandstapel te krijgen. De inquisiteurs moesten in de eerste plaats de ziel van de veroordeelden proberen te redden.

Buiten de norm

Niet alleen ketters, maar ook andere mensen die afwijken van de norm werden vervolgd. De Joden bijvoorbeeld

hadden eeuwenlang zonder veel problemen onder de christenen geleefd. Als ze een speciale belasting betaalden, werden ze vaak beschermd door de lokale heer. Maar vanaf de eerste kruistocht ¹³³ vonden geregeld pogroms – gewelddadige aanvallen tegen Joden – plaats.

De Joden werden niet alleen vervolgd omdat ze een ander geloof hadden. (ill. 6) Er bestonden veel vooroordelen over hen. Zij waren in de ogen van de christenen de moordenaars van Jezus. Christenen mochten geen geld uitlenen – omgaan met geld was niet zuiver – en ze mochten daar zeker geen rente op innen. Veel geldwisselaars ¹²⁰ waren juist Joods. Dat was een bijkomende reden om hen als afwijkend te beschouwen. Rond 1300 besloten de koningen van Engeland en Frankrijk om de Joden te verbannen. Velen vestigden zich in Midden-Europa. De kerk keurde de verbanning niet goed. Wel gebood ze vanaf 1215 dat Joden herkenbaar moest zijn: ze moesten een hoed of een geel merk op hun kleding dragen. Ook moesten ze voortaan in aparte wijken wonen.

De Joden werden niet altijd vervolgd. Vervolgingen deden zich in vagen voor, bijvoorbeeld nadat er een ramp was gebeurd en er een zondebok werd gezocht. ¹⁴⁸ Joden werden soms ook vervolgd als mensen geld nodig hadden.

5. Crisis in de late middeleeuwen (1300 - 1500)

Veel kunst uit de late middeleeuwen gaat over de dood. Het thema van de do-dendans of danse macabre was populair in gedichten, miniaturen en schilde-rijen. Dat soort afbeeldingen toont dansende rijen van skeletten of ontbindende lichamen, die dood en verderf zaaien onder de levenden. (ill. 1) Dat kunstenaars zo erg bezig waren met de dood, is heel begrijpelijk. Vanaf 1300 werd Europa vaak getroffen door rampen zoals misoogsten, epidemieën en oorlogen, die grote aantallen slachtoffers maakten. Wat waren de oorzaken? Hoe gingen mensen om met honger en pest? En wat betekende de oorlog voor de gewone man?

Honger

Tot ongeveer 1300 nam de Europese bevolking fors toe. ³⁰ De landbouw groeide mee. Er werd meer grond in gebruik genomen en het beschikbare land werd intensiever bewerkt, zodat het meer gewassen opbracht dan vroeger. ⁹⁶ Zolang de voedselproductie meevolgte, leverde de bevolkingstoename geen problemen op. Wel werd de voeding steeds eentoniger. De meeste mensen aten vooral graan – in de vorm van brood, pap en bier. Als de graanoogst mislukte, was dat dus een ramp.

Slecht weer in heel Noordwest-Europa ¹⁵ veroorzaakte grote misoogsten tussen 1315 en 1317. (ill. 2) Omdat graan erg schaars werd, steeg de graanprijs tot ongekende hoogte. Dat veroorzaakte een hongersnood. Tot overmaat van ramp werd het vee in die jaren ook getroffen door een zware epidemie. In sommige streken, zoals Engeland, stierven acht op de tien runderen. Vooral de steden werden hard getroffen door de voedselschaarste. Maar ook boeren en zelfs heren die veel grond bezaten, hadden op sommige plaatsen moeite om te overleven.

In kronieken ¹³⁸ en andere geschreven bronnen staan gruwelijke verhalen over uitgemergelde mensen die als koeien gras aten. Een Engelse kroniek uit 1316 vertelt dat 'arme mensen kinderen stalen om ze op te eten' en dat er 'niet genoeg levenden waren om de doden te begraven'. Die verhalen zijn wellicht overdreven. Maar ze tonen wel aan hoe ingrijpend de gevolgen van de grote hongersnood waren. Rampen zoals die tussen 1315 en 1317 waren uitzonderlijk, maar voor grote groepen mensen bleven voedseltekorten in de late middeleeuwen een steeds terugkerende nachtmerrie. Daarom waren de verhalen over het land van Cocagne zo populair. ²⁰ Daar vlogen gebraden haantjes door de lucht en waren de huizen gemaakt van pannenkoeken.

De Zwarte Dood

Na de honger kwamen ziektes. Tussen 1347 en 1351 verspreidde de Zwarte Dood zich razendsnel over Europa. (ill. 3) In Italië en Engeland stierf ruim een

1. Drie skeletten met speren bedreigen een vrouw en twee mannen te paard. De doden herinneren de levenden eraan dat zij elk moment kunnen sterven.

Miniatuur van Gerard Horenbout in een getijdenboek, Vlaanderen, omstreeks 1500. Londen, The British Library, Add. MS 35313, fol. 158v.

derde van de bevolking aan de gevolgen ervan. In de Lage Landen lag het sterftecijfer iets lager. Tijdgenoten spraken van de 'pest', maar of het inderdaad om die ziekte ging, is niet helemaal zeker. Het is wel een feit dat de Zwarte Dood een van de dodelijkste rampen is die de mensheid ooit heeft getroffen.

De epidemie begon op de Aziatische steppen. De dragers van de ziekte waren rattenvlooiën. Schepen van kooplieden vervoerden ratten met besmette vlooiën naar havens in Italië. Van daaruit voerden soldaten, zeelieden en kooplui de vlooiën in hun kleding over grote afstanden mee. Ook de slechte hygiënische omstandigheden in de steden – de open riolen en het afval op de straten en in de grachten – ¹⁰⁸ droegen bij tot de snelle verspreiding van de ziekte. Veel middeleeuwse steden en dorpen waren een paradijs voor honden, varkens, ratten en ander ongedierte. Bovendien was de Europese bevolking al verzwakt door ondervoeding. Daardoor was ze extra gevoelig voor ziektes.

Er stierven zo veel mensen – armen én rijken – dat het vaak onmogelijk was om hen een fatsoenlijke begrafenis te geven. De doden werden in massagraven gegooid. (ill. 4) Soms bleven ze gewoon liggen in hun huizen of op straat. Pestlijders werden gemeden, zelfs door hun burens, vrienden en familie. Weinig priesters durfden de zieken het sacrament van het heilig oliesiel ⁶⁷ toe te dienen, uit angst om zelf ook ziek te worden.

De middeleeuwers hadden geen verklaring voor die ramp. Ze hadden nog geen idee dat de ziekte werd veroorzaakt door bacteriën. ⁸⁵ Velen beschouwden de epidemie als een straf van God. ¹⁸ Ze smeekten om genade door te bidden, te vasten en geld aan de kerk te schenken. Er werden ook grote religieuze processies ⁷⁰ georganiseerd: eerst om het onheil af te wenden, en later, als de pest verdwenen was, om God te danken.

2. Honger in Hoei

Een middeleeuwse kroniekschrijver zoekt een verklaring voor de hongersnood in Hoei in 1315 en 1316.

'Omstreeks Sint-Jan [24 juni] 1315 ⁷² is een zeker bederf van de lucht opgetreden. Daardoor zijn vanaf die dag zulke regens over het aardoppervlak gestroomd, dat het koren, dat toen gezond op de velden stond, en andere voedingsmiddelen waarvan het volk moest leven, zijn gaan rotten. Daardoor hebben veel mensen ernstige ziektes opgelopen. Bovendien is er dat jaar [het paasjaar 1315] ⁷³ omstreeks het begin van de vasten [feitelijk 1316] een staartster gezien die een voorteken is van een grote sterfte in de toekomst.' ¹⁸

Naar: *Chronique de 1402* (geciteerd in: Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, 2, Franeker, 1996, p. 56).

In quarantaine

De middeleeuwers hadden er geen idee van dat de Zwarte Dood door rattenvlooiën werd verspreid. Maar dat de ziekte erg besmettelijk was, was al snel duidelijk. In Milaan werd het verkeer naar de stad daarom streng gecontroleerd. Besmette huizen, straten en wijken werden helemaal afgesloten. Die maatregelen hadden effect: slechts 15 procent van de Milanese bevolking stierf aan de pest.

Het sterftecijfer in de Duitse stad Neurenberg lag nog lager. Dat kwam door de strenge maatregelen die het stadsbestuur had getroffen. Wegen werden verhard en goed geveegd, burgers moesten hun eigen huisvuil verwijderen en de stad had wel veertien openbare badhuizen. Venetië deed het weer anders. Iedereen die de stad wilde betreden, moest eerst veertig dagen op een eiland verblijven, in quarantaine. Het woord 'quarantaine' betekent letterlijk 'periode van veertig dagen'. Wie daarna nog leefde en gezond was, mocht Venetië binnen.

3. De verspreiding van de pest in Europa tussen januari en juni 1348.

4. In 1349 werd Doornik geteisterd door de pest. Gilles li Muisit, de blinde abt van de Sint-Maartensabdij in de stad, dicteerde aan een medewerker een verslag van de gebeurtenissen. Burgers sleepten doods-kisten aan om de vele doden te begraven (links). De mensen dachten dat de Joden verantwoordelijk waren voor de uitbraak van de ziekte. Velen werden opgepakt en levend verbrand (rechts). Om dezelfde reden werden Joden ook vervolgd in andere delen van de Zuidelijke Nederlanden, Engeland, Frankrijk en Midden-Europa.

Miniaturen van Pierart dou Tielt, in Gilles li Muisit, *Chronica*, Doornik, omstreeks 1360. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 13076-77, fol. 24v en 12v.

5. 'Overal rouw, overal tranen'

'Overal rouw, overal tranen. Want zodra het gerucht [van de ziekte] onder het volk ging, vluchtten de mensen van die plaats weg. Huizen werden door de bewoners verlaten, alleen nog bewaakt door achtergelaten hondjes. Het vee bleef eenzaam achter op de weiden, zonder dat er een herder bij stond. Je kon dorpen of burchten zien, die ooit vol mensen waren geweest, maar die een dag later, nadat iedereen dood of gevlucht was, in de grootste stilte verkeerden. Ook vluchtten kinderen weg van de onbegraven lichamen van hun ouders, terwijl de ouders, hun plichten vergetend, hun koortsige nageslacht in de steek lieten. [...] Er was geen moordenaar te zien, maar toch lagen er overal lijken.'

Naar: Hendricus van Herford, dominicaan in het Sint-Paulusklooster en hoofd van de kloosterschool in de Duitse stad Minden aan de Weser (geciteerd in: Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, 2, p. 174-176).

Een groep mannen en vrouwen – de zogenoemde flagellanten – besloot om in naam van het volk boete te doen. Ze trokken rond en straffen zichzelf door met leren riemen op hun rug te slaan. De Joden kregen het tijdens de epidemie op sommige plaatsen zwaar te verduren. Zij werden ervan beschuldigd dat ze de waterbronnen hadden vergiftigd: dat zou de oorzaak zijn van de massale sterfte. (ill. 4) Of de pest werd gezien als een straf van God, omdat de Joden Jezus hadden vermoord. 145

Na de epidemie bleven huizen, ruïnes en landerijen verlaten achter. (ill. 5) In Engeland kwamen zelfs hele dorpen leeg te staan – de 'lost villages'. Het bevolkingsaantal kwam maar zeer langzaam terug op zijn oude peil, 33 want na 1350 sloeg de Zwarte Dood nog herhaaldelijk toe. Tot in de zestiende eeuw brak om de tien jaar wel ergens in Europa een zogenoemde echo-epidemie uit. Ook daarna was de ziekte nog niet verdwenen, al kwamen de uitbraken minder vaak voor.

Toch had de crisis voor sommigen een positieve kant. Door de hoge sterfte ontstond er een tekort aan arbeidskrachten. Voor de overlevende boeren betekende dat dat ze hogere lonen konden vragen. De heren waren daar niet blij mee: ze probeerden de looneisen de kop in te drukken. Onder meer daardoor braken in de veertiende eeuw verschillende boerenopstanden uit. 124

Oorlog en plundering

Oorlog was de derde laatmiddeleeuwse ramp. Er werden in de veertiende en de vijftiende eeuw heel wat oorlogen uitgevochten in Europa, waaronder de Honderdjarige Oorlog tussen Engeland en Frankrijk. 54 Tijdens die oorlog, die duurde van 1337 tot

1453, richtten Engelse troepen heel wat schade aan op het Franse platteland. Ze vernielden oogsten, staken huizen in brand en plunderden kerken, kastelen en zelfs kleine steden. Ze deden dat met opzet, om de Fransen tot een gevecht te dwingen. Dat lukte hen ook. In 1346 en 1356 bijvoorbeeld besloten de Fransen het gevecht aan te gaan in Crécy en Poitiers, waar ze verloren. De Franse ridderlegers bleken niet opgewassen tegen de goed georganiseerde Engelse boogschutters.

Ellende en schade toebrengen aan de burgerbevolking werd een belangrijke oorlogstactiek in de late middeleeuwen. Plunderingen leverden rijkdommen op. ¹²⁶ En het was een manier om de bevoorrading van het vijandelijke leger te verstoren. Bovendien ging het volk vanwege de plunderingen verlangen naar vrede en steunde het de oorlog niet meer. De Engelse verwoestingen waren bijvoorbeeld een van de redenen waarom de Franse koning Jan II in 1360 het Verdrag van Brétigny aanvaardde. (ill. 6) Bijna een derde van Frankrijk kwam toen onder Engels gezag te staan.

Vanaf de veertiende eeuw veranderde ook de manier waarop er op het slagveld strijd werd geleverd. Eerder werden veldslagen vooral uitgevochten door ridderlegers te paard. ¹³¹ Nu werd er ook meer en meer voetvolk ingezet: boogschutters en soldaten met lange speren. Het waren goed getrainde beroepssoldaten. Anders dan de meeste vroegere ridders, kwamen ze niet uit de adel. De wapenrusting van het voetvolk was zo goedkoop dat ook gewone mensen ze zich konden aanschaffen. Voetvolk had namelijk geen oorlogspaard en

ridderharnas nodig. ¹³¹ Vechten werd, meer dan vroeger, een beroep. De Europese veldslagen werden bloediger. Met veel goedkoop en arm voetvolk werd het eisen van losgeld minder interessant. ¹²⁸ Er werden daarom meer strijders gedood dan gevangengenomen.

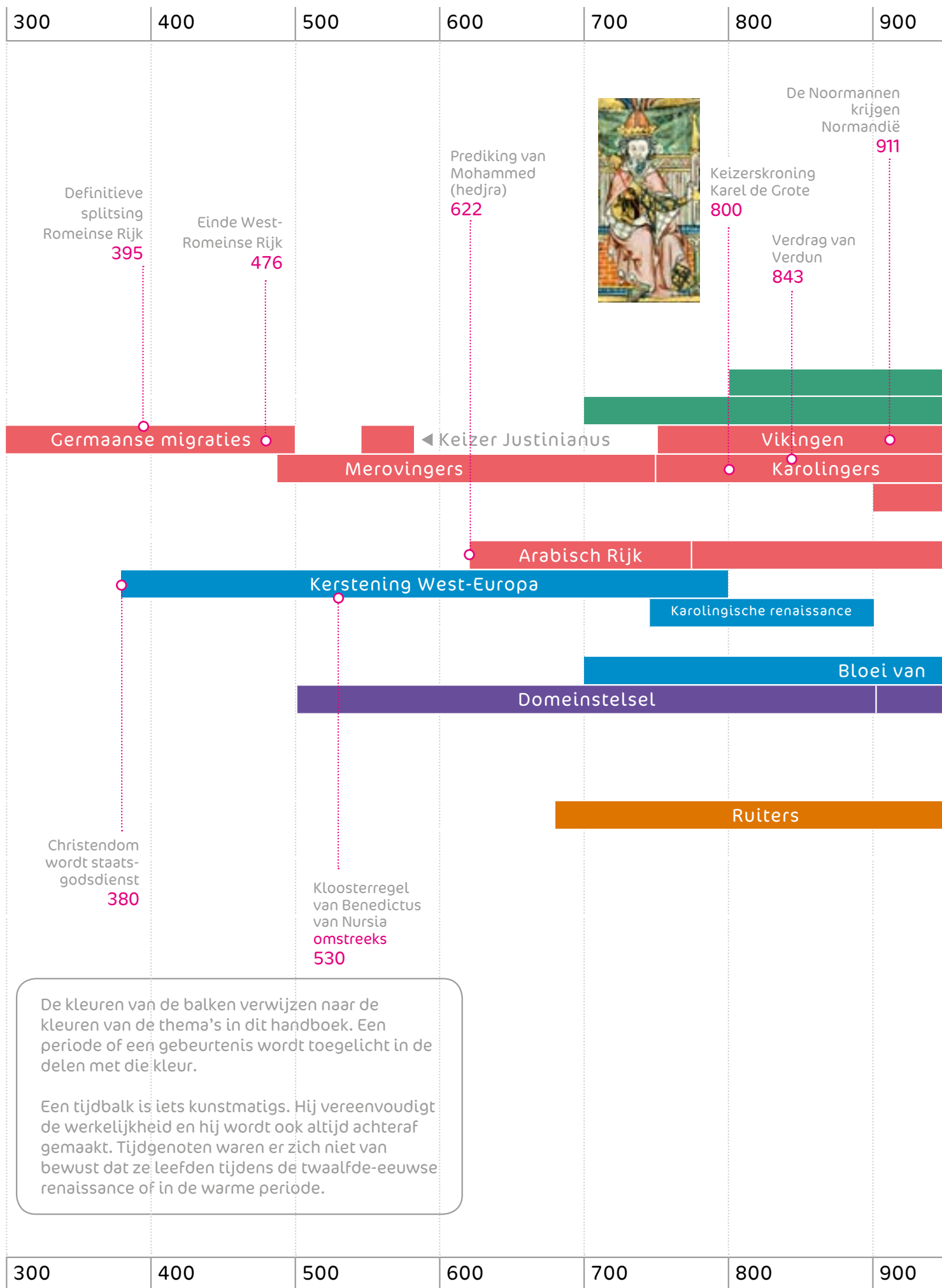
Het was voor de burgerbevolking geen pretje om te wonen in een belegerde stad. ¹²⁶ De mensen leefden in voortdurende angst en ze hadden vaak honger. Ook op het platteland was de angst voor plunderende soldaten en verkrachtingen groot. Vernietigde oogsten veroorzaakten armoede en honger. Door de rondtrekkende legers nam de kans toe dat allerlei besmettelijke ziektes zich verspreidden. Daarnaast moest de bevolking vaak hoge belastingen betalen. Want om een leger met beroepssoldaten op de been te houden, was steeds meer geld nodig.

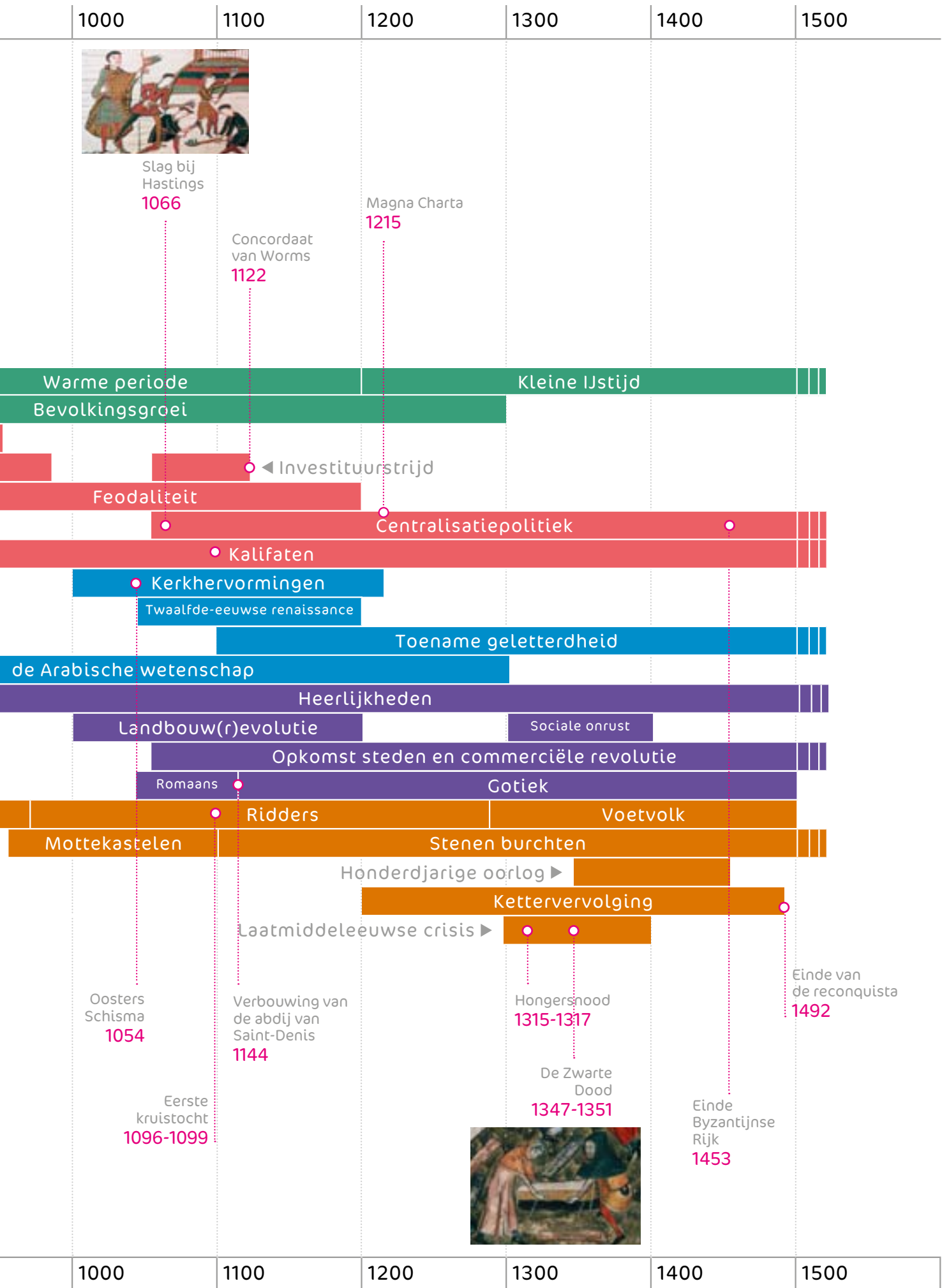
6. 'Zo veel verschrikkelijke daden'

In 1360 aanvaardde de Franse koning Jan II het Verdrag van Brétigny. Dat was ongunstig voor zijn land, maar hij verklaarde zijn beslissing als volgt:

'Tijdens deze trieste oorlogen zijn veel dodelijke gevechten gevoerd. Er werden mensen afgeslacht, kerken geplunderd, meisjes ontmaagd, respectabele vrouwen en weduwen onteerd, lichamen vernietigd en zielen gingen verloren. Steden, kastelen en gebouwen zijn in vlammen opgegaan; mensen werden beroofd en vielen in hinderlagen langs de wegen. Door deze oorlogen faalde de gerechtigheid; het christelijke geloof leed eronder, net zoals de handel. Er zijn zo veel verschrikkelijke daden gepleegd, dat ze niet kunnen worden uitgesproken, geteld of neergeschreven.'

Geciteerd in: Maurice Keen, *Medieval warfare*, Oxford, 1999, p. 151-152.

Slag bij Hastings
1066

Magna Charta
1215

Concordaat van Worms
1122

Oosters Schisma
1054

Verbouwing van de abdij van Saint-Denis
1144

Eerste kruistocht
1096-1099

Hongersnood
1315-1317

De Zwarte Dood
1347-1351

Einde van de reconquista
1492

Einde Byzantijnse Rijk
1453

Algemeen

- Istvan Bejczy, *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld*, Bussum, 2001.
- Wim Blockmans en Peter Hoppenbrouwers, *Euwen des onderscheid. Een geschiedenis van middeleeuws Europa*, Amsterdam, 2004.
- Jacques Le Goff, *De cultuur van middeleeuws Europa*, Amsterdam, 2006.

Natuur

- Jean-Pierre Bardet en Jacques Dupâquier (red.), *Histoire des populations de l'Europe. I. Des origines aux prémices de la révolution démographique*, Parijs, 1997.
- Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, Franeker, 1995.
- Evelyn Edson, *Mapping time and space. How medieval mapmakers viewed their world*, Londen, 1997.
- Jan de Hond (red.), *Monsters en fabeldieren. 2500 jaar geschiedenis van randgevallen*, Amsterdam-'s-Hertogenbosch, 2003.
- Herman Pleij, *Dromen van Cocagne. Middeleeuwse fantasieën over het volmaakte leven*, Amsterdam, 1997.
- Adriaan Verhulst, *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen*, Gent, 1995.

Volk en macht

- Philippe Contamine (red.), *Le Moyen Âge. Le roi, l'église, les grands, le peuple*, Parijs, 2002.
- Mariëlle Hageman, *De kleren van de keizer. Rituelen en media in de tijd van Karel de Grote*, Amsterdam, 2006.
- Piet Leupen, *Gods stad op aarde. Eenheid van Kerk en Staat in het eerste millennium na Christus*, Amsterdam, 1996.
- Piet Leupen, *Keizer in zijn eigen rijk. De geboorte van de nationale staat*, Amsterdam, 1998.
- Chris Wickham, *The inheritance of Rome. A history of Europe from 400 to 1000*, Londen, 2009.

Individu en gemeenschap

- Peter van Dael, *Tot lering en verering. Functies van kunst in de middeleeuwen*, Kampen, 1999.
- Dini Hogenelst en Frits van Oostrom, *Handgeschreven wereld*, Amsterdam, 2002.
- Ehsan Masood, *Wetenschap en islam. Verslag van een vergeten bloeiperiode*, Londen, 2009.
- Bert de Munck en Dominiek Dendooven, *Al doende leert men. Leertijd en ambacht in het Ancien Régime*, Brugge, 2003.
- Frits van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse*

- literatuur van het begin tot 1300*, Amsterdam, 2009.
- Egide Strubbe en Leon Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam, 1960.
- René Stuip en Cornelis Vellekoop (red.), *Scholing in de middeleeuwen*, Hilversum, 1995.
- Howard Turner, *Science in medieval Islam. An illustrated introduction*, Austin, 2009.
- Sophie Balace en Alexandra de Poorter (red.), *Tussen hemel en hel. Sterven in de middeleeuwen*, Brussel, 2010.
- Annemarieke Willemsen, *Back to the schoolyard. The daily practice of Medieval and Renaissance education*, Turnhout, 2008.
- Ton Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*, Amsterdam-Heerlen, 1993.

Arbeid

- Bas van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries. 500-1600*, Oxford, 2010.
- Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland. 1100-1560*, Amsterdam, 2010.
- Krista de Jonge, *Gotiek in het hertogdom Brabant*, Leuven, 2009.
- Clifford Lawrence, *Kloosterleven in de middeleeuwen in West-Europa en de Lage Landen*, Amsterdam, 2004.
- Leo Lucassen en Wim Willems, *Waarom mensen in de stad willen wonen. 1200-2010*, Amsterdam, 2009.
- Ludo Millis, *Hemelse monniken aardse mensen*, Baarn-Antwerpen, 1995.

Oorlog

- John Aberth, *From the brink of the apocalypse. Confronting famine, war, plague and death in the later Middle Ages*, New York-Londen, 2001.
- Gary Dickson, *The Children's Crusade. Medieval history, modern mythistory*, Hampshire-New York, 2007.
- Maurice Keen (red.), *Medieval warfare. A history*, Oxford, 1999.
- Jonathan Phillips, *In naam van God. Een nieuwe geschiedenis van de kruistochten*, Amsterdam, 2009.
- Emmanuel le Roy Ladurie, *Montaillou. Een kettens dorp in de Pyreneeën. 1294-1324*, Amsterdam, 2004.

A

Abd al-Rahman, emir 62, 87
 Aboe Bakr, kalief 61
 Abraham, Bijbels figuur en islamitische profeet 61, 62, 70
 Adam, Bijbels figuur 13, 23, 61
 Alexius I Comnenus, keizer 133, 134, 135
 Alfred de Grote, koning 51
 Ali ibn Aboe Talib, kalief 61
 al-Idrisi, Muhammad, kaartenmaker 83, 84
 al-Razi, Muhammad ibn Zakariya (Rhazes), arts 86
 al-Tusi, Nasir al-Din, astronoom 85
 Amandus, missionaris en heilige 100
 Aristoteles, filosoof 33, 82
 Attila, koning 37, 38
 Augustinus, kerkvader en heilige 21

B

Beckman, Thea, schrijfster 138, 140, 141
 Benedictus van Nursia, abt en heilige 100, 101, 102, 103, 104
 Bernardus van Clairvaux, abt en heilige 104
 Boccaccio, Giovanni, schrijver 99
 Boendale, Jan van, schrijver 79
 Bonaparte, Napoleon, keizer 43, 54
 Boudewijn I van Constantinopel, keizer 137
 Boudewijn II van Jeruzalem, koning 136
 Bouts, Dirk, schilder 88, 89, 90, 91
 Breydel, Jan, slager en aanvoerder van de Brugse Metten 57
 Bruegel, Pieter I, schilder en graficus 124
 Brunhilde, koningin 41

C

Calixtus II, paus 46
 Chrétien de Troyes, schrijver en dichter 125
 Clothilde, koningin 41
 Clovis, koning 40, 41
 Columbus, Christoffel, ontdekkingsreiziger 39
 Coninck, Pieter de, wever en aanvoerder van de Brugse Metten 57
 Constantijn, keizer 40, 46
 Copernicus, Nicolaas, astronoom 25, 85
 Cunegonde, keizerin 45

D

Dagobert I, koning 111, 112
 Dias, Bartolomeu, ontdekkingsreiziger 24
 Dickson, Gary, historicus 140
 Diederik van den Elzas, graaf 56
 Dionysius, heilige 111
 Domingo de Guzman (Dominicus), stichter van de dominicanenorde en heilige 144

E

Edward de Belijder, koning 51
 Edward I, koning 74
 Einhard, geschiedschrijver 43, 77
 Elegast, romanfiguur 132
 Erik de Rode, Vikinghoofdman 17
 Eva, Bijbels figuur 13, 23
 Eyck, Jan van, schilder 59

F

Ferrand van Portugal, graaf 56
 Filippina van Dampierre, dochter van Gwijde van Dampierre 55, 76
 Filips II, koning 56
 Filips IV de Schone, koning 55, 56, 57
 Filips VI, koning 125
 Filips de Goede, hertog 55, 58, 59
 Filips de Schone, hertog 59
 Filips de Stoute, hertog 58
 Filips van den Elzas, graaf 56
 Fournier, Jacques, inquisiteur 142, 144
 Franciscus van Assisi, stichter van de franciscanenorde en heilige 144
 Frederik II, keizer 52

G

Gabriël, aartsengel 62
 Galbert van Brugge, schrijver 48, 106
 Galenus, Claudius, arts 85
 Gilles li Muisit, abt en geschiedschrijver 148
 Godelieve van Gistel, heilige 70
 Godfried van Bouillon, hertog en kruisvaarder 55, 134, 135, 136, 137
 Gregorius IX, paus 82
 Gregorius VII, paus 46
 Gregorius de Grote, paus 67, 88
 Guibert van Nogent, monnik en geschiedschrijver 78
 Gwijde van Dampierre, graaf 55, 56, 76
 Gwijde van Namen, graaf 105

H

Harold II, koning 51
 Hendricus van Herford, monnik en kroniekschrijver 148
 Hendrik II, keizer 45
 Hendrik IV, Duitse koning en keizer 45, 46
 Hendrik IV, Engelse koning 52
 Hendrik V, keizer 46
 Hendrik VI, koning 54
 Hippocrates van Kos, arts 85

I

Ibn al-Nafis, arts 86
 Ibn Battoeta, reiziger en schrijver 63
 Innocentius III, paus 143
 Ismaël, Bijbels figuur en islamitische profeet 61

J

Jan II van Brabant, hertog 58
 Jan II, koning 58, 149
 Jan zonder Land, koning 52
 Jan zonder Vrees, hertog 58
 Jeanne d'Arc, heldin van de Honderdjarige Oorlog 54
 Jezus Christus, volgens het christelijk geloof zoon van God 13, 18, 19, 23, 24, 31, 42, 43, 45, 62, 70, 71, 72, 73, 74, 80, 88, 89, 90, 91, 108, 111, 133, 134, 135, 137, 142, 144, 145, 148
 Jordanes, geschiedschrijver 37
 Justinianus, keizer 38, 53, 61

K

Karel IV, koning 125
 Karel V, keizer 43, 59
 Karel V, koning 49
 Karel VI, koning 54
 Karel VII, koning 54
 Karel de Eenvoudige, koning 39
 Karel de Goede, graaf 48, 106
 Karel de Grote, koning en keizer 42, 43, 44, 86, 119
 Karel de Kale, koning 44
 Karel de Stoute, hertog 58, 59
 Karel Martel, hofmeier 42
 Keldermans, familie van bouwmeesters 114
 Keyser, Nicaise de, schilder 57

L

Lodewijk II van Anjou, hertog 106
 Lodewijk II van Nevers, graaf 124
 Lodewijk IX de Heilige, koning 137
 Lodewijk VI, koning 112
 Lodewijk VII, koning 77
 Lodewijk de Duitser, koning 44
 Lodewijk de Vrome, koning 44
 Lodewijk van Male, graaf 58
 Lotharius I, keizer 44

M

Maerlant, Jacob van, schrijver 91
 Margaretha van Male, hertogin 58
 Maria, Bijbels figuur 70, 80
 Maria van Bourgondië, hertogin 59
 Maria van Champagne, gravin 69

Marie de Blois, gravin 106
Martellus, Henricus, cartograaf 24
Maximiliaan van Habsburg, keizer 35, 59
Memling, Hans, schilder 32, 88
Metsijs, Quinten, schilder 120
Mohammed, profeet en stichter van de islam 60, 61, 62, 83, 133
Moreel, Willem, Brugse patriciër 32
Mozes, Bijbels figuur 62

N

Nicolaas van Keulen, vermoedelijke aanvoerder van de Kinderkruistocht 138, 139, 141

O

Odoaker, koning 38
Osy, Jan van, bouwmeester 114
Otto I, keizer 43, 44

P

Paulus, apostel 46, 72
Pegolotti, Francesco Balducci, koopman 119
Pepijn de Korte, hofmeier en koning 42, 43
Peter de Kluizenaar, prediker 134
Petrarca, Francesco, dichter en schrijver 21
Petrus Waldo, stichter van het Waldenzische geloof 144
Petrus, apostel 40, 46
Phébus, Gaston, edele en schrijver 8, 9, 125
Polo, Marco, koopman en ontdekkingsreiziger 118
Priscus van Panium, geschiedschrijver 37
Ptolemeus, Claudius, Grieks astronoom, geograaf en wiskundige 83, 84

R

Remigius, heilige 41
Richard Leeuwenhart, koning 136
Robert van Reims, monnik 134
Roelant, ridder en romanfiguur 130
Rollo, graaf 39
Ruisbroek, Jan van, bouwmeester 114
Ruprecht I, keurvorst 82

S

Saladin, sultan 136
Savoie, Peter van, bouwmeester 114
Sigebert I, koning 41
Simonis, Louis-Eugène, beeldhouwer 137
Sombogaart, Ben, regisseur 140, 141
Stefaan van Cloyes, leider van de Kinderkruistocht 139
Suger, abt 111, 112

T

Tafur, Pero, koopman 119

U

Urbanus II, paus 133, 134

V

Vlaenderberch, Barbara van, patriciërsvrouw 32
Voragine, Jacobus de, theoloog en schrijver 68

W

Wace, Robert, dichter 95
Wauquelin, Jean, schrijver 59
Weyden, Rogier van der, schilder 59, 65, 88
Willem Clito, graaf 106
Willem de Veroveraar, hertog van Normandië en koning van Engeland 30, 31, 51, 52, 129

Z

Zannekin, Nicolaas, leider van de Kerelsopstand 124

begrippenregister

Paginanummers in **vetjes** verwijzen naar de definitie van een begrip.

A

aards paradijs 13, **23**, 25
Abbasieden 62
abdij 9, 10, 11, 15, 19, 22, 39, 58, 66, 68, 69, 71, 79, 80, 89, **100**, 101, 102, 103, 105, 109, 110, 111, 112, 115, 120, 138, 144
abdijkerk 88, 102, 104, 110, 111, 112
abdijschool **79**, 80
abdis 68, **102**
abortus 33
abt 31, 39, 45, 47, 94, **100**, 102, 104, 105, 111, 148
achternaam 78
actieve kooplui **117**, 118
adel 42, 44, 48, 50, 52, 53, 57, 58, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 89, 91, 93, 94, 100, 102, 104, 105, 107, 115, 116, 121, **122**, 123, 124, 125, 128, 131, 132, 133, 134, 149
advent 71, 76, 132
Al-Andalus 62, **87**
Albigenzische kruistocht **143**, 144
Alemannen 36
algebra 85
ambachtsgilde 50, 93, 106, **107**
ambachtslieden 50, 56, 57, 65, 75, 77, 81, 82, 88, 93, 102, 106, 107, 109, 113, 114, 116, 123, 124, 129
ambtenarenapparaat 49, **50**, 51, 53, 59, 82, 91, 106
ancien régime 7
Angelen (zie ook: Angelsaksen) 36, 37
Angelsaksen 38, 51
annalen 14
anticonceptie 33
Arabieren (zie ook: Arabische Rijk) 36, 38
Arabische cijfers 85
Arabische Rijk 7, 19, 33, 35, **60**, 61, 62, 63, 65, 83, 84, 85, 86, 87, 109
Arabische rijken (zie: Arabische Rijk)
archeologie 31, 77
arianen 40
armoede-ideaal 100, **102**, 142, 144
astrolabium 83, **84**, 87
astronomie 13, 19, 20, 25, 63, 73, 82, 83, **84**, 85, 87

B

baljuw **56**, 82
bank 120
barbaren **36**, 43
Basken 38
bastaardkind 78
bedelorde 144
bedevaart 13, 60, 61, **69**, 70, 83, 88, 132, 137
begijnen 144
belastingen 30, 31, 35, 49, **50**, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 62, 74, 82, 95, 105, 106, 116, 117, 122, 124, 125, 145, 149
belegering 127, 128, 129, **130**, 131, 134, 135, 149
belfort 11, 74, 105, **107**, 114
beschermheilige (zie ook: heilige) 32, 45, **66**, 73, 106
bescherming 40, 43, 44, 47, 49, 50, 58, 66, 94, 95, 117, 121, 123,

130, 132, 133, 136, 145
beurs 107, 119, **120**
bevalling 32, 78
bevolkingscijfer **30**, 31, 32, 33, 146, 147, 148
bevolkingsdaling 9, **30**, 31, 33, 123, 147
bevolkingsgroei 10, 17, **30**, 31, 32, 33, 123, 146, 148
bevolkingsregister 30
biecht **67**, 69, 102, 143
Bijbel 13, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 43, 46, 48, 70, 88, 90, 103, 133, 134, 144
bisdom 9, **66**, 82
bisschop 9, 31, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 55, **66**, 68, 70, 105, 111, 112, 142, 144, 145
bisschop van Rome (zie ook: paus) **40**, 42
boerenrijksstaat 54
boerenwoning 16, 72, 75, 93, 98, 99
boete 46, 68, **69**, 76, 134, 148
Bourgondiërs 36, 38
Bourgondische Rijk 55, **58**, 59, 77
bouwkunde 86, 43, 93, 110, 111, 112, 113, 114, 116
bouwmeester 93, 110, **114**
Bretonnen 38
Britten 38
broederschap **90**, 91
Brugse Metten 57
burgerhuis 90, 107, 110
burgers 48, 52, 53, 57, **105**, 106, 107, 114
Byzantijnse Rijk 7, 19, 35, 38, 53, 60, 61, 63, **70**, 83, 86, 109, 133, 134, 135, 136, 137

C

carnaval 73
celibaat 45, **75**
centralisatie 35, 49, **50**, 51, 52, 53, 56, 59, 143
charter 52, 57, 104, **105**
Charter van Kortenberg 58
cisterciënzers 104
commerciële revolutie (zie ook: handel) **115**, 116, 117, 118, 119, 120
Common Law 52
communie 67, 70, **90**, 91
completen 71
concilie 40, 73, **142**, 143
Concordaat van Worms 46
corvee 95
cultuurlandschap **9**, 11

D

danse macabre 146
datum 72
derde stand 93, **121**, 122, 123
dierenriem 88
dijken **10**, 17, 20, 29, 72
dodendans 146
doge 54
domeinbeschrijving 30
domeinstelsel 10, **94**, 95, 96

Domesday Book **30**, 31, 51
dominicanen 144
doopsel **67**, 88
drieslagstelsel 20, **97**
dubbelklooster 102
Duitse Rijk (zie ook: Oost-Frankische Rijk) 43, **44**, 45, 46, 49, 52, 56, 59
duivel 67, **68**, 89, 143

E

earls 51
echo-epidemie 148
eedgenootschap **54**, 59
eerste stand (zie: geestelijkheid)
eigenklooster 104
epidemie 13, 15, 17, 18, 30, 31, 32, 33, 57, 67, 83, 85, 127, **146**, 147, 148, 149
erfrecht 32, **33**, 48, 55, 58, 77, 134
excommunicatie **45**, 133, 144

F

familie 36, 65, **75**, 76, 77, 78, 102, 107, 129, 147
Fatimieden 62
feestdagen 65, 67, **71**, 72, 73, 74, 99, 132
feodale gevallen 58
feodaliteit 35, **47**, 48, 49, 51, 58, 123, 128
filosofie **82**, 87
flagellanten 148
franciscanen 144
Franken (zie ook: Frankische Rijk) 36, 37, **38**, 40, 41, 66
Frankische Rijk (zie ook: West-, Midden- en Oost-Frankische Rijk) 9, 10, 35, **38**, 39, 41, 42, 43, 44, 55, 60, 61, 111, 128
Franse Revolutie 47
Friezen 36, 37

G

geestelijkheid 50, 52, 53, 93, **121**, 122, 125
geld 21, 31, 43, 45, 47, 49, 50, 53, 59, 61, 63, 65, 69, 77, 105, 107, 109, 112, 113, 115, **119**, 120, 121, 122, 123, 125, 144, 145, 147, 149
geldwisselaar 119, **120**, 145
geneeskunde 63, 82, 85, 86, 122
Germaanse migraties 9, 31, 35, 36, **37**, 38, 40, 47, 55, 66
Germanen 9, **36**, 37, 38, 66
getijden **71**, 101
getijdenboek 66, 70, **73**, 79, 98, 121, 146
gewoonterecht **52**, 53
gilde (zie: koopmansgilde)
gildehuis 107
goddelijke orde **20**, 25
godsvrede **132**, 133
Goten 36, **37**, 38
gotiek 11, 90, **110**, 111, 112, 113, 114
graafschap Vlaanderen 49, **55**, 56, 57, 58, 109, 117, 124, 125
graan 14, 15, 17, 49, 72, 82, 96, 97, 116, 146
grammatica **82**, 86
groenten 16, 123
groot 119
Groot Privilegie 58, **59**
Grote Raad 59
Guldensporenslag 56, **57**

H

haardtelling **30**, 31
hadj 61
hamam **62**, 63
handel 8, 9, 10, 11, 13, 17, 22, 28, 29, 32, 36, 37, 38, 49, 50, 56, 57, 59, 60, 74, 81, 83, 84, 93, 94, 96, 97, 105, 107, **115**, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 142, 149
handelaars (zie: kooplieden)

handelseconomie 115
handelsnetwerk **117**, 119
handelspost **118**, 119
handelsschool **81**, 109
hanze **117**, 120
haven 10, 28, 29, 56, 139, 147
hedjra 60
heerlijkheid 49, **95**
heilig oliesel 67
Heilig Roomse Rijk (zie: Duitse Rijk)
heilige 17, 33, 54, **66**, 70, 71, 72, 73, 74, 78
heiligenleven 68, 80, **91**
hel 65, **68**, 89, 120
hemel **68**, 69, 104, 111, 120, 122
Hemelvaartsdag 73
herendienst 95
herenland **94**, 95
hertogdom Brabant 56, 58, 114, 117
hoeveland 94
hofmeier 42
homoseksualiteit 76
Honderdjarige Oorlog **54**, 57, 58, 148, 149
hongersnood 17, 30, 32, 33, 57, 83, 98, 108, 109, 127, **146**, 147
hoofsheid 132
horige 95, 105, **123**
hospitaalridders 136
hostie **90**, 91
Hunnen 9, 36, **37**, 38
huwelijk 32, 65, 67, 68, **75**, 76, 77, 78
huwelijkspolitiek 55, 56, 58, 59, **76**, 77
hygiëne 85, 108, 147

I

initiaal 100, **103**
inpoldering **10**, 28, 29
inquisiteur 127, **142**, 144, 145
inspraak **50**, 51, 52, 53, 56, 57, 107, 124, 125
investituur **44**, **48**
Investituurstrijd 35, **44**, 45, 46, 142
islam **60**, 61, 62, 63, 70, 83, 84, 85, 87, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 143

J

jaarmarkt (zie ook: markten) 71, **116**, 117, 118
jaartelling 16, 60, 74
jacquerie 125
jihad 62
joden 18, 62, 70, 87, 120, 133, 134, 135, **145**, 148
joute 132
Juten 37

K

kaarten 13, **22**, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 83, 84
Ka'aba 60, **61**
kalender 65, 71, **73**, 74, 99
kalief **61**, 62, 83, 84, 85, 86
Kalifaat van Córdoba 44, **62**
kanon 130
kapittelschool 82
karavaan 60
Karolingers 10, **42**, 43, 44, 47, 49, 55, 61, 128
Karolingische renaissance **43**, 86
kartuizers 104
kasteel (zie ook: mottekasteel) 10, 15, 46, 48, 52, 102, 105, 115, 127, 128, 130, 131, 136, 145, 148, 149
katharen 82, 142, **143**, 144
kathedraal 11, **82**, 106, 110
keizer 9, 35, 38, 40, 41, **43**, 44, 45, 46, 48, 52, 53, 56, 59, 61, 66, 133, 134, 135, 136, 137
kerels **124**, 125

kerk 20, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 52, 60, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 81, 89, 90, 109, 120, 125, 131, 132, 133, 134, 142, 143, 144, 145, 147
kerkgebouw 10, 11, 65, 66, 67, 88, 89, 90, 91, 107, 110, 111, 112, 113, 114
kerkhervormingen 44, 45, 75, 89, 104, **142**, 143
kerkklok 65, **71**, 74, 101
kerkvader **18**, 21
kermis 17, **71**
kerstening 9, 38, 66, **67**
Kerstmis 66, 71, 72, 74
ketterij 54, 62, 70, 76, **142**, 143, 144, 145
Kinderkruistocht 138, **139**, 140, 141
kindersterfte 32
kindertijd 77, 78, 102
klauwaards 57
Kleine IJstijd 14, **17**
klimaat **14**, 15, 16, 17, 18, 31, 33, 98, 115, 146
klimaatkaart 22, **25**, 83
klooster (zie: abdij)
kloosterregel **100**, 101, 102, 103, 104, 144
kluizenaar 100
kogge 120
Kolenwoud 8
kolonialisme 137
komeet 18, 51, 147
kompas **25**, 84
kooplieden 8, 13, 50, 56, 60, 63, 74, 80, 81, 83, 84, 93, 105, 107, 109, **115**, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 132, 142, 144, 147
koopmansgilde 50, 93, 106, **107**
kopiist 80, **103**
Koran **60**, 61, 62, 70
kouter 97
Krak des Chevaliers 136
kronieken 15, 17, 39, 95, 104, **139**, 140, 141, 146, 147
kroondomein 52, **53**
kroonvazal **47**, 50, 51, 52, 53
Kroon-Vlaanderen 56
kruistochten 55, 56, 118, 127, 132, **133**, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145
kruisvaarderseed **133**, 139
kruisvaardersstaat **136**, 137
kunst 65, 70, 82, **88**, 89, 90, 91, 146

L

Laatste Avondmaal **90**, 91
lakennijverheid **56**, 58
Land van Cocagne **21**, 146
landbouw 8, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 18, 20, 31, 32, 33, 71, 72, 89, 93, **94**, 95, 96, 97, 98, 99, 105, 115, 116, 139, 140, 146, 148
landbouwoverschotten 32, 93, 94, 98, 105, **115**
landbouwrevolutie 98
landbouwtechnieken 13, 17, 18, 20, 31, 93, **96**, 97, 98, 105, 115
landschap **8**, 9, 10, 11, 26, 27, 28, 29
Latijn 19, 20, 33, 37, 39, 42, 43, 47, 49, 70, 71, 80, 81, 87, 88, 91, 138, 139
lauden 71
leen **47**, 48, 57
leenceremonie 48
leenheer **47**, 48, 49, 56, 125, 134
leenhulde 48
leenman (zie: vazal)
leenvrouw 48
leerjongen 75, **82**, 107
leliaards 57
liefde 65, 75, 76, 77
lijfeigene 123
lijstkaart 24
literatuur (zie ook: ridderromans) 21, 65, **91**, 108
logica **81**, 82

Longobarden 36, **38**, 43, 44, 66
losgeld 47, 58, **128**, 132, 148
lost villages 148
Luilekkerland 21

M

Magna Charta 52
majesteitsschennis 53
maliënkolder 128, 129, **133**
mansus **94**, 95, 97
Maria-Boodschap 74
markteconomie 115
markten (zie ook: jaarmarkt) 93, 98, 105, **115**, 116, 117
markthallen 11, **107**, 110
marktvrede 116
mazelen 85
meetkunde 82, 85
mêlee 132
Merovingers 10, **41**, 42, 47, 55, 60
metten 57, **71**
meubilair 99
Midden-Frankische Rijk **44**, 55, 58
migratie 9, 31, 35, 36, **37**, 38, 39
misooft 15, 17, 31, 33, 98, 109, 146
missionaris 9, 66, **100**
molen 20, 28, 49, 93, 95, **97**, 98, 102
Mongoolse Rijk 33
monotheïsme 60, 62, **70**
monsterachtige mensensoorten 13, 25, **88**
monsters 18
motte 10, **129**
mottekasteel (zie ook: kasteel) 10, 49, 95, 99, **129**
muziekler 82, **86**

N

natuurgodsdienst 37, **66**
natuurlandschap **9**, 10
neerhof 129
nieuwe tijd **7**, 51
nonen 71
Noormannen (zie ook: Vikingen) 39
novice **100**, 102

O

oblaat 79, **102**
oecumene **22**, 25
Ommayaden 61, **62**
omwalling 10, 99, 109, **129**, 130, 134, 135
ongeleterdheid 42, 73, 79, 88, 89, **91**, 103
ongelijkheid 21, 47, **121**, 122, 123, 124, 125
ontdekkingsreizen 24
ontginning **10**, 11, 97, 146
onvrije mensen 30, 49, 94, 95, 105, 122, **123**
oorlogsseizoen 74, **128**
Oosters Schisma 70
Oost-Frankische Rijk (zie ook: Duitse Rijk) **44**, 55
Oost-Romeinse Rijk (zie: Byzantijnse Rijk)
Orde van het Gulden Vlies 59
orthodoxe kerk **70**, 137
Ostrogoten 37, **38**, 66
oudheid **7**, 19, 21, 22, 36, 37, 63, 83, 85, 103
overspel 76

P

paasdatum **73**, 74
paasstijl 74
page 78
papiergeld **119**, 120
parlement **52**, 53

parochie 31, **67**, 88, 98, 107
Pasen 66, 71, **73**, 74, 99, 102, 139
passieve koopluï 118
patriarch 70
patriciër **107**, 123
paus 35, **40**, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 66, 67, 70, 82, 88, 125, 133, 134, 137, 141, 142, 143, 145
perfecti 143
perkament 80, **103**, 109
personele unie 58
Perzische Rijk **61**, 62
pest 15, 17, 18, 30, 33, 127, 146, **147**, 148
Pinksteren **71**, 73, 90, 139
planeten 20, **84**, 85
plundering 36, 38, 39, 94, 127, 130, 134, 136, **149**
polyptiek 30
portolaankaart 25
priemen 71
priester 32, 40, 45, 66, **67**, 69, 73, 75, 76, 78, 91, 99, 102, 121, 129, 132, 142, 143, 147
priesterwijding 67
prinsbisdom 55
privilege 58, 93, 109, **122**, 123
processie **70**, 148
prostitutie 129

Q

quarantaine 147

R

ramadan 61
rechtspraak 35, 49, 50, 52, 53, 56, 59, 62, 69, 76, 77, 82, 95, 117, 122
reconquista 38
rekenkamer 35, **50**, 52, 53, 56, 59
rekenkunde 82
reliëk **66**, 69
retorica **82**, 86
ridder 20, 47, 56, 57, 58, 59, 75, 78, 127, 128, **131**, 132, 133, 134, 136, 149
ridderideaal 78, 128, **132**
ridderopleiding **78**, 131
ridderroman 20, 78, 91, 125, **132**
ridderslag 131
rijkskerk **44**, 45
Rijksvlaanderen 56
Roelantslied 130
romaanse stijl 11, **110**
Romeinen **9**, 36, 37
Romeins recht 53
Romeinse Rijk (zie ook: West- en Oost-Romeinse Rijk) **8**, 27, 36, 37, 38, 40, 105, 115
rondboog 110
ruilhandel **97**, 119

S

sacramenten **67**, 68, 75, 76, 88, 90, 91, 125, 143
Sacramentsdag **70**, **90**
Saksen (zie ook: Angelsaksen) 36, 37
salat **61**, 83
scheiding van tafel en bed 76
school 77, **79**, 80, 81, 82
scriptorium 102, **103**
seksualiteit 68, 75, 76, 143
Seltsjoeken **133**, 134, 136
sexten 71
sharia **62**, 63
Sint-Elisabethsvloed **17**, 72
sjiieten **61**, 62
slag bij Arsuf 136

slag bij Bouvines 56
slag bij Cassel 125
slag bij Hastings **51**, 129
slag bij Crécy 149
slag bij Poitiers 149
slaven 123
Slaven 36, 38, 44
slingerarm **130**, 134
sociale onrust (zie ook: inspraak, ongelijkheid) 56, 57, 95, 124, 125
soenna 61
soennieten **61**, 62
speelgoed 77
spitsboog 110
staatsgodsdienst 37, 38, **40**, 66
stadhuis 11, 74, **107**, 108, 110, 113, 114
stadsschool 80, **81**
standaardmunt 119
standaardtijd 74
Staten-Generaal **53**, 59
steden 9, 10, 11, 17, 28, 29, 49, 50, 55, 59, 60, 65, 74, 76, 77, 81, 89, 93, 94, 98, 104, **105**, 106, 107, 108, 109, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 124, 128, 142, 146
stijgbeugel 128
Sueven 36, 37, 38

T

Tapijt van Bayeux **51**, 129
tempeliers 136
Tenach 70
territoriaal vorstendom 56
tertsen 71
theologie **82**, 91
tijdbeleving 74
tijdmeting **71**, 72, 73, 74
tijdrekenkunde 72, **73**
toernooi 132
TO-kaart 23, **24**
translatio imperii 43
transport 22, 24, 25, 117, 118, **120**
twaalfde-eeuwse renaissance 87, 111, **116**
tweede stand (zie: adel)
tweeslagstelsel 97

U

universiteiten 11, 81, **82**
uurwerk **74**, 107

V

vagevuur **68**, 69, 70, 101, 120, 144
Vandalen 36, 37, **38**
vasten 71, 73, 76, 124, 132
vazal 35, **47**, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 95, 128, 129, 130
veeteelt 36, 95, 97, 99, 102, 108, 129, 139, 146, 148
Verdrag van Brétigny 54, **149**
Verdrag van Verdun **44**, 55
verluchting 103
vespers 71
Vikingen 10, 16, 17, **38**, 39, 55, 95, 97, 98
Visigoten (zie ook: Visigotische Rijk) 37, **38**, 66
Visigotische Rijk 37
Vlaanderengouw 49
voedingspatroon 33, **123**, 124, 146
voetvolk 56, 131, **149**
Volkskruistocht 134
voornaam 78
vormsel 67
vrije kunsten 82
vrije mensen 49, 52, **123**
vroonhof **94**, 95

W

waldenzen 143, **144**
warme periode 14, 15, **16**, 17
watermolen 97
wateruurwerk 74
weerheiligen **17**, 66
wegen 8, 10
wereldkaarten 13, **22**, 23, 24, 25, 83, 84
West-Frankische Rijk **44**, 55
West-Romeinse Rijk 8, 9, **37**, 38, 40, 63, 86
wetenschap 14, 18, 19, 20, 25, 63, 65, **83**, 84, 85, 86, 87, 91, 103, 116
wijn 14, 16, 72, 84, 90, 96, 116, 118, 123, 132
windmolen (zie ook: molen) 20, 98
windpokken 85
wiskunde 63, **85**

Z

zeevaart 24, 25, 117, 118, 120, 147
ziekenhuis 69, 85, 86, 102
ziel 31, **68**, 102
zonnwijzer 74
zwaard 35, 48, 128, 129, 133, 137
Zwarte Dood (zie ook: pest) 17, 70, **146**, 147, 148

ILUSTRATIEVERANTWOORDING

Agence photographique de la Réunion des Musées nationaux 15, 16, 43:4, 43:5, 72, 76, 82, 120, 144
Archiv für Kunst und Geschichte (AKG) 64
Archivio e Biblioteca Capitolare, Vercelli 40
Bayerische Staatsbibliothek, München 45, 66, 98, 118
Biblioteca Apostolica Vaticana 99
Bibliothèque municipale, Troyes 46
Bibliothèque nationale, Parijs 8, 9, 21, 25, 31, 32, 49, 53, 54, 55, 56, 63, 67, 69, 75, 77, 83, 86, 88, 103, 106, 112, 116, 125, 126, 132, 134, 135, 143, 145
Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz 62
Bodleian Libraries, University of Oxford 19, 68, 80, 84
Bridgeman Art Library 92
Corbis 51, 89, 100, 102, 110, 129:2, 129:3
Germanisches Nationalmuseum, Neurenberg 117
Getty Images 111
Hugo Maertens 20, 104
Kasander 141
Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen / Lukas – Art in Flanders vzw 108
Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel 10, 23:4, 41, 59, 60, 74, 78, 101, 109, 119, 122, 124, 148, 149
Koninklijke Bibliotheek, Den Haag 73, 150
Médiathèque Palais Saint-Vaast Arras 47
Museum Meermanno / Huis van het Boek, Den Haag 2
Österreichische Nationalbibliothek, Wenen 14, 34, 71, 94, 105, 113, 115
Reporters 137
Rijksarchief, Gent 29:6
Rijksmuseum, Amsterdam 17
Scala Archives 81, 133, 136
STAM, Gent / Lukas – Art in Flanders vzw 11
Stedelijke Musea, Brugge / Lukas – Art in Flanders vzw 32:5
Stedelijke Musea, Kortrijk 57
Stedelijke Musea, Leuven / Lukas – Art in Flanders vzw 90
The British Library, Londen 12, 18, 24, 52:2, 97, 107, 131, 142, 146
The J. Paul Getty Museum, Malibu 70
The Pierpont Morgan Art Library, New York / Art Resource / Scala Archives 39, 79, 96, 121, 130
Universiteitsbibliotheek, Gent 23:2
Universiteitsbibliotheek, Leiden 36
Victoria and Albert Museum, Londen 42
Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart 128

Uitgeverij Averbode lanceert samen met geschiedenisdidactici verbonden aan de K.U.Leuven **Passages**, een nieuwe reeks handboeken voor het geschiedenisonderwijs. De handboeken zijn het resultaat van een intense samenwerking tussen de auteurs en andere academische historici. De nieuwste historiografische inzichten werden erin geïntegreerd. Door de inbreng van een ervaren leerkrachtengroep heeft de reeks bijzondere aandacht voor de behoeften van de lespraktijk. De wisselwerking tussen auteurs, academici en leerkrachten levert een verfrissend concept op, waarin het verhaal van het verleden centraal staat.

De handboeken voor de tweede graad bestaan uit twee delen: **De middeleeuwen (500-1500)** en **De nieuwe tijd (1500-1815)**. In elk deel komen vijf thema's aan bod, waarin een basisbegrip in zijn historische complexiteit wordt verkend: **Natuur, Volk en macht, Individu en gemeenschap, Arbeid** en **Oorlog**. Elk thema bestaat uit verschillende hoofdstukken, die elkaar chronologisch opvolgen. De leerlingen doorlopen meermaals dezelfde periode, telkens vanuit een andere invalshoek. Onderzoekshoofdstukken bieden verdieping bij verscheidene thema's. Kruisverwijzingen tussen hoofdstukken laten toe verbanden te leggen tussen historische fenomenen. De nieuwe handboeken bieden de leerlingen de kans een verhaal over het verleden te ontdekken en daarbij af te stappen van de platgetreden paden.

De didactische ondersteuning bij de reeks **Passages** staat op de bijbehorende **website www.averbode.be/passagesplus**, die de gedrukte handleiding vervangt.

averbode EDUCATIE

ISBN 978-90-317-3141-1

9 789031 731411

